

esély

2009/3

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 **Tom Cockburn:** A feminista gondoskodási etika és a gyerekek
23 **Szekeres Valéria:** Gender-érzékeny költségvetés

MAGYAR VALÓSÁG

- 38 **Andl Helga – Kóródi Miklós – Szűcs Norbert – Vég Zoltán Ákos:**
Regisztráció, körzethatár, előnyben részesítés.
A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók integrált oktatásának
biztosítása a beiskolázás szabályozásával

SZOCIÁLIS MUNKA

- 74 **Liliana Sousa – Carla Eusebio:** Amikor a sokproblémás szegények
mítoszai találkoznak a jóléti szolgáltatások mítoszaival
97 **Rácz Andrea – Hodosán Róza – Korintus Mihályné:**
Dokumentumok, szakirodalmak a gyermekvédelmi rendszerben élő
fiatal felnőttek továbbtanulásáról és felsőoktatási részvételéről

115 Abstracts

117 Contents

TOM COCKBURN

A feminista gondoskodási etika és a gyerekek¹

A tanulmány a feministák újabb érvelése mellett, hogy a „gondoskodás etikáját” (*ethic of care*)² meg kell különböztetni a hagyományos, jogokon alapuló etikától (*ethic of rights*). Azt vizsgálja, hogyan használható, miként alkalmazható a gondoskodás etikájának fogalma a gyermeki jogokkal kapcsolatban. A hagyományos, jogokon alapuló etika feminista kritikájának áttekintése után a szerző mellett érvel, hogy a fogalom csak bizonyos fenntartásokkal alkalmazható sikeresen a gyermekekkel kapcsolatban. Egyrészt arra figyelmeztet, hogy a gondoskodás kétarcú jelenség, másrészt arra, hogy ne értékeljük túl a gondozó nézőpontját a gondozottéval szemben. Arra is felhívja a figyelmünket, hogy a feminista gondoskodás etikája egy „szükségleteken alapuló” diskurzust indít el, ami a gyermeki jogok esetében nem megfelelő megközelítésmód. Végül, az igazságosság és egyenlőség fogalmát nem hagyhatjuk ki a politikai érvelésből; korlátaik figyelembe vételével stratégiai-
lag és részlegesen is használnunk kell ezeket. E figyelmeztetések ellenére a feminista gondoskodási etika konstruktív megközelítés a gyermeki jogok összefüggésében, mivel a felelősséget és a kapcsolatokat hangsúlyozza, a gondoskodásban rejlő kölcsönös függőséget, annak konkrét összefüggéseiben. A gyerekeket aktív társadalmi szereplőknek tekinti, akiknek saját hangjuk van, nem pusztán passzív befogadói a gondoskodásnak és a jogoknak. A tanulmány remélhetően hozzájárul a feminista gondoskodási etika korrekciójához és gazdagításához.

¹ Tom Cockburn: Children and the Feminist Ethic of Care, *Childhood* 2005; Vol 12(1): 71–89.

² Az angol 'care' szó gazdag jelentéstartománnyal rendelkezik: többek között gondozást, gondoskodást, törődést, aggodalmat is jelent. Ennek megfelelően a fordítási gyakorlat nem egységes: az 'ethic of care' kifejezést fordították már gondozási etikának, gondoskodási etikának, a törődés etikájának. Ebben a tanulmányban a *gondoskodás etikája*, vagy a *gondoskodási etika* kifejezést használom, mivel véleményem szerint ez adja vissza leginkább az eredeti jelentést. – A fordító megjegyzése.

A gyerekekről való gondoskodással több generáción keresztül sokat foglalkoztak elméleti szakemberek, újságírók, politikusok és oktatók. Az elmúlt húsz év során azonban újraértelmezték a gondoskodás fogalmát, kiváltképp a feministák. E cikkben elsősorban azzal foglalkozunk, hogy milyen módon vették magukra a nők a másokról való gondoskodás terhét (Graham, 1983), miért van olyan alacsony presztízse mind a hivatásszerűen, mind az informális módon végzett gondozásnak (Abbott és Wallace, 1990), és hogyan veszítették el a gondozók azt a jogot, hogy állampolgárságért folyadjanak (Lister, 1998). Miközben nem *törvénytörő*, hogy a gondoskodást nők végezzék (vannak gondozó szerepet betöltő, gondozási munkát végző férfiak is), a gondoskodás mégis inkább az *egyik nemi szerephez* sorolható (Morgan, 1996). Sokat írtak arról, hogy míg a gondoskodó férfiakat egyre nagyobb rokonszenv övezi, egyre több támogatást kapnak, addig a női gondozókkal szemben ez egy fajta „természetes” szerepeltérés (Dalley, 1988). A feministák az empirikus interpretációk terén lezajló újraértelmezéssel párhuzamosan kidolgozták saját, külön etikájukat, filozófiai és etikai szinten is.

Rögtön az elején ki kell jelentenünk, hogy a feminista gondoskodási etika nem egy homogén eszmerendszer. Van azonban néhány közös téma, mely különféle irányzatokban is megjelenik. A feministák első és talán legfontosabb gondolata az „elszigetelt individuuum” kritikája, melyet a felvilágosodás (férfi) filozófusai képviseltek. Az ilyen módon felfogott egyén végig ott áll a modern liberális elméletek hátterében, az angol társadalmi szerződéselméletektől, a karteziánus és baconi ismeretelmélettől a kortárs liberális elméletalkotókig, beleértve azokat is, akikről Rawls (1999) ír. Az individualizmus kritikája természetesen a szociológia tudományának megkülönböztető jegye volt. A feministák azonban a közelmúltban olyan sajátos, egyedi gondolatokat és elképzeléseket hoztak be e vitába, melyek lényeges hatással voltak a gyermekkorral kapcsolatos szociológiai tanulmányokra. Ezek a gondolatok – ahogy az a feministák emancipációs törekvései alapján várható volt – jelentős hatást gyakoroltak a gyermeki jogokkal kapcsolatos politikai erőfeszítésekre is.

Carol Gilligan szerint a nemek közötti különbségek, valamint a nők alárendeltsége a férfiak és nők közötti morális erőkülönbségen alapul. Gilligan a következőket állítja:

A mások szükségletei iránti érzékenység, valamint az az elvárás, hogy magukra vegyék a gondoskodás felelősségét, azt eredményezte, hogy a nők nemcsak saját maguk, hanem mások hangját is figyelembe veszik, és más álláspontokat is mérlegelnek döntéseik során. A nők morális gyengesége, mely ítéleteik szétszórtságában és zavarosságában nyilvánul meg, ennek következtében elválaszthatatlan a nők morális erejétől, mivel mindenképp előtt a kapcsolatokra és a felelősségre koncentrálnak (Gilligan, 1982, 16–17).

A nők az alapján ítélik meg magukat, hogy mennyire képesek másokról gondoskodni. Gilligan a következőképpen folytatja:

A nő a férfi életciklusában mint tápláló, gondoskodó, segítő társ jelent meg, aki szövögeti azokat a kapcsolati hálókat, amiket ugyanakkor használ is. De miközben a nők így gondoskodnak a férfiakra, a férfiak a pszichológiai fejlődéselméletekben (csakúgy, mint gazdasági szempontból) többnyire maguknak tulajdonították, vagy

leértékelték a gondoskodást. Ha az egyéni fejlődésre, az egyéni teljesítményre kerül a hangsúly, ami a felnőttkorra is kiterjed, az érettséget pedig egyenlőnek tekintik a személyes autonómiával, akkor a nők kapcsolati irányultsága inkább gyengésségnek, mint emberi erőnek tűnik (Gilligan, 1982, 17).

Ezt követően olyan írók, mint Joan Tronto (1993) kidolgozták a „gondoskodás etikája” fogalmát, mely különbözik attól, amit Gilligan „jogokon alapuló etikának” nevezett, sőt ellentétben áll azzal. Ez három vonatkozásban nyilvánul meg: (1) a „gondoskodás etikája” másféle morális fel fogáson alapul, a felelőségeket és a kapcsolatokat hangsúlyozza inkább, nem a szabályokat és jogokat. (2) Konkrét szituációkhoz kötődik, nem absztrakt, és informális. A moralitás társadalmi szokásokhoz és gyakorlatokhoz kötődik, az emberek érzéseivel és véleményéhez; a döntések ezek alapján születnek. (3) A gondoskodás etikája morális tevékenységként írható le, magát a gondoskodást jelenti inkább, mint követni való alapelveket. Tronto hangsúlyozza, hogy miközben a gondoskodás nemi jellegű, addig a gondoskodás etikája általánosabb beállítottság, ami nem korlátozódik a nők tevékenységére.

Véleményem szerint ez a három aspektus lehetőséget ad a továbbgondolásra, valamint arra, hogy a gondoskodás etikáját összekapcsoljuk a gyermekek érdekeivel és helyzetével. Deane Curtin (1991) egészében megkérdőjelezi a jogokon alapuló diskurzust, és a következő hat problémát nevezi meg vele kapcsolatban: az univerzalizmushoz kapcsolódik; az etikát nem annak összefüggéseiben kezeli; ellenségeskedést kelt; inkább az ember autonómiáját, nem pedig kapcsolatban élő mivoltát hangsúlyozza; objektivitásra és racionalitásra törekvése során megfélekedzik a tapasztalatokról; és végül mindezek egy megalapozatlan racionalizmusra támaszkodnak. E problémákat vizsgálom, valamint azt, hogy a jogokon alapuló diskurzus miként zárja ki a nőket és a gyerekeket. A következőkben bemutatom a feminizmuson belül a gondoskodás etikájával kapcsolatban zajló vitákat, és megfogalmazok néhány konceptuális finomítást, melyek ahhoz szükségesek, hogy a gyermekkorral kapcsolatos társadalmi tanulmányokat és a gyermekjogi megközelítést összhangba hozzuk. E viták középpontjában a gondoskodás kétarcúsága, a szükséglet alapú diskurzus veszélyei³ (Fraser and Gordon, 1994; Stephens, 1995), és az a követelmény áll, hogy a gyermeki jogok képviselése során megmaradjunk az egyenlőség és igazságosság értékeinél. Következtetésem az, hogy a jogokon alapuló diskurzust meg kell tartani a gondoskodás etikájával kapcsolatban. A feminista gondoskodási etika, mely az emberek közötti kölcsönös függőséget hangsúlyozza, új módon közelíti meg a gyerekek és az állampolgárság körüli vitákat (lásd Cockburn, 1998).

Mielőtt folytatnánk az érvelést, érdemes megkérdőjelezni azt a széles körben elterjedt feltevést, hogy mindig a felnőttek gondoskodnak a gyerekekről. A felnőttek és gyerekek közötti gondoskodó kapcsolatok összetettségének megértéséhez mindenképpen szembe kell szállnunk a gondo-

³ A „szükséget szenvedők” egy olyan konstrukció, amit olyanok hoznak létre, akik elég erősek ahhoz, hogy megoldásokat találjanak ki. Klasszikusan ebben benne van azoknak az elkülönítése, akik „érdemesek” vagy „érdemtelenek” bizonyos szolgáltatásokra vagy ellátásokra, melyek a huszadik században voltak jellemzőek (Fraser and Gordon, 1994).

zással összefüggő paternalizmussal, és fel kell ismernünk, hogy a gyerekek igényt formálhatnak arra, hogy igazságosak legyünk velük szemben. Nagy-Britanniában sok olyan példát tudunk mondani, mikor gyerekek gondoskodtak másokról, különösen, ha visszatekintünk a múltba. Lloyd de Mause (1974) történész szerint a 11. századtól (a legkorábbi értékelhető történeti forrásaink ekkortól kezdve vannak ebben a vonatkozásban) a 16. századig sok gyerek volt kénytelen gondoskodni kisebb testvéreiről. Az alacsony várható élettartam következtében valószínűsíthetjük, hogy a legtöbb fiattól (különösen a lányoktól) életük egy szakaszában elvárták, hogy ők legyenek kisebb testvéreik, beteg vagy sérült szüleik, családtagjaik elsődleges gondozói. Mi több, hét éves kortól sok gyerektől elvárták, hogy tanoncnak vagy szolgálónak menjen, ahol más családokról gondoskodott. Az első világháború előtt a háztartási alkalmazottak alkották a legnépesebb foglalkozási csoportot: több mint három millióan tartoztak ide. Sok lány, illetve asszony rövid ideig volt háztartási alkalmazott, míg férjhez nem ment, vagy valami értelmesebb munkát nem talált. Így feltételezhetjük, hogy valójában 12 (mikor befejezték az iskolát) és 18 éves koruk között voltak háztartási alkalmazottak.

Számottevő és egyre gyarapodó irodalom áll rendelkezésünkre a közösségekben tevékenykedő informális segítők életéről és szükségleteiről (Ungerson, 1990), de sokkal kevesebbet írtak a gondoskodó gyerekekről. Az Egyesült Királyság 1990-es Háztartásvizsgálatának gondozókra vonatkozó adatai szerint országszerte 6,8 millió ember gondoskodott a betegekről, fogyatékosággal élőkéről és az idősekről (Office of Population Censuses and Surveys, 1992). Nehéz megmondani, hányan fiatalabbak közülük 18 évesnél. Parker (1992) becslése szerint azonban a 16–35 éves gondozók 17 százaléka már végzett valamilyen gondozási munkát a 16. születésnapja előtt, másképpen szólva, 212 000 ember 16 éves kora előtt már gondoskodott valakiről, közülük 68 000-en a szüleikről. Véleményem szerint ezek az adatok alábecsülik a valós értékeket, mivel még mindig vannak tabuk a gondoskodó gyerekekkel kapcsolatban; a civil szervezetek adatai szerint pedig sokkal magasabb ez a szám (Department of Health, 2003).

A gondoskodó gyerekekről nemcsak a hivatalos adatgyűjtés feledkezett meg, de az 1990-es évek közepéig alig említik őket a különféle szakpolitikák dokumentumaiban. Nem említi a gyermekeket mint gondozókat például a Nemzeti Egészségügyről és Közösségi Gondozásról szóló törvény (1990) sem, pedig azon a feltételezésen alapul, hogy meghallgatták a gondozókat, és gondoskodnak az igényeikről.

Vannak azonban olyan tanulmányok is, melyek elismerik, milyen fontos szerepet töltenek be a fiatal gondozók (Carers National Association, 1992). Tudományos vizsgálatokból is egyre többet tudunk arról, hogy milyen jelentősége van a gyerekek által végzett gondoskodásnak (lásd Aldridge and Becker, 1993; Becker, 1995). Becker és munkatársai (1998) megemlítik, hogy a 16 év alattiak körülbelül 23 százaléka olyan háztartásban él, ahol „egy ember napi tevékenységét krónikus fizikai vagy mentális problémák, betegség vagy fogyatékoság akadályozza” (Becker et al., 1998, 15).

Az elmúlt tíz évben így egyre inkább felismertük, hogy a gyerekek is aktív *gondozói* szerepet töltenek be, nem csak róluk gondoskodnak mások. Ez a felismerés a családtagokról gondoskodó gyerekekkel kapcsolatban

folytatott empirikus szociológiai vizsgálatok nyomán született (lásd pl. Dearder és Becker, 2000), valamint elméletben is átértékelték azt a „munkát”, amit a gyerekek végeznek, miközben gondoskodnak magukról (Qvortup, 1985, 2001). Sőt, mi több, Faulstich Orellana (2001) érvelése szerint a gyermekek mint gondozók, érdekképviselőként is eljárnak, nemcsak családi helyzetben, hanem az iskolában, illetve a helyi lakóközösségben is. E tevékenység felismerése dilemmát okozott néhány feminista gondolkodónak, akik korábban a gyerekekre úgy tekintettek, mint akikről gondoskodni kell. Egyrészt azok a gyerekek és felnőttek, akikről gondoskodnak, egy társadalmi csoportot alkotnak, akik legitim és fontos érdekeket képviselnek, ami a gondoskodó nők társadalmi aktivitásának új dimenziójára hívhatja fel a figyelmet. Másrészt fontos felismerni a *különbséget* a jelenlegi feminista megközelítések és azok között, melyek a gyerekek gondozó tevékenységét az egyik nemhez tartozó tevékenységnek tekintették.

A gondoskodás etikájának felhasználása a jogokon alapuló etika kritikájára

Univerzalizmus

A feministák már régóta érvelnek a liberális, jogokon alapuló etika univerzalizmusa ellen (Plumwood, 1993), s helyette olyan etikát támogatnak, amely pluralista. A hagyományos, univerzalista érvek elsősorban a nyugati, középosztálybeli, fehérbőrű férfiak nézőpontját képviselik, de minden helyzetre ezt alkalmazzák. Az ilyen koncepciók megpróbálják a világot a saját képükre formálni, függetlenül attól, hogy valaki valóban egyetért-e ezzel a nézőponttal, vagy sem. Nancy Leys Stepan (1998, 29) például a következőképpen érvel: „Minden univerzalizmus (...) úgy keletkezik, hogy egy partikuláris nézőpont emelkedik az egyetemes rangjára, tehát az univerzális inklúzió egyszersmind mindig exklúziót is jelent”. Hasonlóképpen Seyla Benhabib (1992) szerint az univerzalista szerződéselméletek Thomas Hobbestól John Rawlsig azt eredményezték, hogy a nők tapasztalatait a *privát szférába* száműzték. A társadalmi szerződéselméletekben a „fontos másik” szerepét mindig férfiak töltik be, sohasem nők. A legtöbb feminista egy olyan képet fogad el a szelfről, mely a különbségeket ünnepli. A különbözőség, az emberi természet sokféleségének ilyenfajta elismerése összeegyeztethetetlen az univerzalizmussal.

Az univerzalizmussal való szembenállás Lawrence Kohlberg és Carol Gilligan vitájában fogalmazódott meg. Kohlberg érvelése szerint a barátság, a gondoskodás, és a kapcsolatok inkább személyes, mint morális kérdések. Kohlberg (1984) saját erkölcs-definícióját Thomas Hobbesnak a teológiai természet-felfogás elleni, korai támadásával kezdi. A modernitás kialakulásával az egyén és a világmindenség viszonya a *privát szférába* került. Azzal továbbá, hogy elkülönítették a nyilvános szférát a *privát szférától*, az otthon, a háztartást a *privát szférába* utalták, és irrelevánsnak tekintették a munka és a politika nyilvános világának zökkenőmentes működése szempontjából. Hobbes a *Filozófiai alapismeretek a kormányzatról és a társadalomról* című munkájában – elfogadhatatlanul – a következőket

TANULMÁNYOK

állította: „tekintsük úgy, hogy a férfiak (...) épp most bújtak ki a földből, és mint a gombák, hirtelen teljes fejlettségben jelentek meg, anélkül, hogy bármilyen kapcsolatban lettek volna egymással” (idézi Benhabib, 1992, 156). Seyla Benhabib úgy tekinti ezt, mint „amikor egy nárcisztikus ember a világot a saját képmásának tekinti” (Benhabib, 1992, 156). Megjegyzi, hogy „különös világ az, ahol a fiúk férfiak, még mielőtt gyerekek lettek volna; olyan világ ez, ahol nincsenek sem anyák, sem lánytestvérek, sem feleségek” (Benhabib, 1992, 157).

Benhabib a szelf modern felfogását is támadja, ami konceptuálisan része annak, amit Rawls (1999) „általánosított másiknak” tekint. Az „általánosított másik” e felfogása szerint a férfiak elvben függetlenek

... a társadalomban elfoglalt helyüktől, osztályhelyzetüktől vagy státusuktól, és azt sem tudják, milyen szerencsésük volt akkor, mikor azt észte, az erőt és egyéb hasonló természetes képességeket elosztották. Senki sem tudja, mit tart jónak, nem ismeri racionális életterve részleteit, sem olyan lélektani sajátosságait, mint például a veszélyek kerülése, vagy az optimizmusra való hajlam (Benhabib, 1992, 161).

Az általánosított másik e felfogása szerint a szelf mentes az egyedi sajátosságoktól és elkülönült a társas élet, a másokkal való kapcsolatok mindennapi világától.

Benhabib Rawls (1999) „általánosított másik”⁴ felfogásával szemben, Gilligan követve amellet érvel, hogy a *konkrét* másikkal kapcsolatos információ nélkül nem tudjuk, hogy lehet-e általánosítani. Az „általánosított másik” fogalma azon az elven alapul, hogy minden ember morális lény, aki ugyanazokkal a morális jogokkal rendelkezik, ez alapján érvel és cselekszik, ez alapján alakul ki az igazságérzete és a jóról alkotott felfogása. Ezzel szemben a „konkrét másik” fogalma azt feltételezi, hogy minden morális személy egyedi ember, a maga élettörténetével, adottságaival, szükségleteivel és korlátaival. Fontos megkülönböztetés, hogy a „konkrét másik” egyértelműen a másokkal való kapcsolatok kontextusában van elhelyezve. Az „általánosított másik” felfogása a konkrét másokkal folytatott morális interakciót a privát szféra leértékelt világába számúzi. Így a nők és a gyerekek tevékenysége láthatatlanná válik egy univerzális erkölcsi elmélet számára. Benhabib érvelése szerint a „konkrét másik” feltételezésével:

... sem a gondoskodás, sem az igazság nem élvez elsőbbséget, holott mindkettő lényeges ahhoz, hogy a törekeny és dependens gyermekből autonóm felnőtt individuum alakulhasson ki. Nemcsak gyerekként, hanem felnőtt emberként is egyedi szükségleteink, érzelmeink és vágyaink vannak, sérülékenységünk is csak ránk jellemző. Hannah Arendt szavaival „emberi dolgok hálójában” fennakadva éljük le

⁴ Rawls *Az igazságosság elméletében* kétszer említi a gyerekeket. Először, mikor azt a kérdést teszi fel, hogy a gyerekekre is vonatkozik-e a társadalmi szerződés. Amellet érvel, hogy nem, a „háztartás feje” felelős értük. Másodszor a javak és az erkölcsök generációk közötti átadása összefüggéseiben beszél róluk. A gyerekek léte fontos ösztönző erő, hogy valaki tulajdont és jövedelmet szerezzen. A család az a hely, ahol a gyerekek szeretetre való képessége kialakul. A feminista kritikák megkérdőjelezi, hogy erkölcsileg megalapozható-e a gyerekekre úgy tekinteni, mint akikkel szemben jogi követelésekkel lehet fellépni (English, 1977; Kearns, 1983).

az életünket, vagy ahogy Carol Gilligan fogalmaz: „gondoskodás és dependencia” (Benhabib, 1992, 189) hálózatában.

Én nem tekintem a felnőtteket feltétlenül „autonómoknak”, valamint „lényegileg törekenynek és dependensnek” a gyerekeket, ahogy Benhabib használja e fogalmakat a fenti részletben. Inkább úgy tekintek *mind* a gyerekekre, *mind* a felnőttekre, mint akik néha autonómak, máskor törekenyek és dependensek. Ugyanakkor a Benhabib által használt konkrét másik fogalma – szemben az általánosított másikkal – segíthet abban, hogy a gyerekek ügyét politikai elméletben is elhelyezhessük. A „konkrét másik” sokkal jobban illeszkedik a felelősséget, a kapcsolatokat, a bevett gyakorlatokat, szokásokat, érzéseket és cselekvéseket hangsúlyozó gondoskodás etikájához; más szóval a szelf olyan felfogásához, melyben az ténylegesen kapcsolódik a gyerekek, férfiak és nők mindennapi életéhez.

Kontextualizáció

A legtöbb feminista számára⁵ az etika liberális felfogása túlságosan formális, mivel az etikát és a jogokat neutrálisan, a kontextustól függetlenül kezeli és alkalmazza. A feminista etikai megközelítések ezzel szemben nagy hangsúlyt helyeznek a kontextusra. Ismét Benhabib szavait tekintve kiindulópontnak:

A nők etikai döntései sokkal jobban függenek a kontextustól; sokkal inkább elmerülnek a kapcsolatok és a narratívák részleteiben. Nem a gyengeség jele, vagy valamilyen hiányosságé, hanem az erkölcsi érettség megnyilvánulása, hogy úgy tekintenek a szelfre, mint ami a más emberekkel való kapcsolatok hálózatába ágyazódik bele. Így egymás igényeinek figyelembe vétele, és az ezek kielégítésére való törekvés az erkölcsi növekedés és fejlődés hajtóereje (Benhabib, 1992, 149).

Benhabib érvelése szerint a kontextualitás hangsúlyozása kiemelkedő jelentőségű a gyermekkor szociológiai tanulmányozása során. A gyerekek szavai (csakúgy, mint a felnőttekéi) kapcsolatok hálójában jelennek meg: szülők, barátok, tanárok, társak, testvérek stb. között. Fontos felismerni, hogy a gyerekek lényeges szereplői ezeknek a hálózatoknak, és bármilyen – jogokra, szükségletekre vagy védelemre vonatkozó – döntést ebben a hálózatban kell elhelyeznünk. Ha ez nem így történik, akár a források, akár az absztrakt alapelvek szintjén, akkor ez a szociális hálózat kimerüléséhez vezet. A környezetre irányuló figyelem az itt és most érvényes kontextusba helyezi a gyereket, és nemcsak életének jövőbeli összefüggéseit tárgyalja (kifejtését lásd Lee, 2001). A kontextualizmus révén megismerjük a gyerekek jelenlegi világát, és azokat a kérdéseket, melyek közvetlenül kötődnek jogaikhoz, szükségleteikhez és identitásukhoz, mely társadalmi kapcsolataikon alapul. A jogokon alapuló diskurzus a gyerekekben rejlő

⁵ El kell ismerni, hogy a feminista gondolkodásmód hosszú és összetett hagyományra tekint vissza. Sok olyan küzdelem során, mint például amit az egyenlő jogokért, az oktatás és a foglalkoztatás terén való egyenlő bánásmódot ért vívtak, a feministák az autonómia értékét hangsúlyozták (lásd Bryson, 1999).

jövőbeli lehetőségekkel számol, jelen időben nem tekinti őket morális szereplőknek.⁶ Az absztrakt univerzális jogok konkrét társadalmi környezetbe történő elhelyezése olyan feladat, melyhez sok idő szükséges, és sokat kell gondolkodni azon, hogy ez miként kivitelezhető. Kérdés ezek után, hogy a jogokon alapuló gondolkodók, mint Rawls, miért próbálnak meg a körülmények komplex összefüggései közül absztrakt szabályokat kiemelni? A szabályok és döntések kialakításakor egyértelműen a kontextus jelenti a kiindulópontot, és nem az a helyes megoldás, hogy szabályokat alkalmazunk a társadalmi kontextus „helytelen volta” esetén.

Szembenállás és kapcsolatokban gondolkodás

A jogokon alapuló megközelítés szembenállásra épül. Ha valamihez jönnünk van, akkor követelést támaszthatunk valakivel szemben. A szerződéselméletek szerint személyiségünk léte összekapcsolódik azzal, hogy jogokkal rendelkezünk. A konfliktusban álló jogok miatt kialakuló erkölcsi dilemmákat leggyakrabban úgy oldjuk meg, hogy a magasabb rendű alapelvvel azonosulunk. A feminista megközelítések nem elsősorban az ember autonómiáját hangsúlyozzák, inkább azt a tulajdonságát tekintik fontosnak, hogy kapcsolatban él. Ha az elméleti kiindulópont a kapcsolatokban élő ember, és nem a „gazdasági ember”, akkor úgy gondoljuk, hogy a szembenállás alárendelődik a magasabb értéket képviselő alapelvnek: a bizalomnak és az odafigyelő törődésnek. Virginia Held (1987, 1995) például azt a kritikát fogalmazza meg a társadalmi szerződéselméletekkel szemben, hogy elfogadják azt a feltételezést, hogy az emberi motiváció a „tulajdonosi individualizmuson” alapul (lásd még MacPherson kritikáját, 1962). Ugyanakkor viszont – például ha az anya–gyerek kapcsolatot nézzük – olyan reciprok viszonyt látunk, ami inkább a gondoskodáson és a dependencián, nem pedig a versengésen és az autonómián alapul. Az anya–gyerek kapcsolat esetében a kölcsönös respektus és az egyenlő értékűség lényegesebb, mint bármilyen, az egyenlő jogokon alapuló, szerződéses elveken nyugvó alapelv. Az erkölcsi értékek felsorolásának tartalmazniuk kell az együttműködést, az intimitást, a bizalmat, a kapcsolatot és a szenvedélyt, melyeket az erkölcsi érvelés során fontos forrásokként kell hangsúlyoznunk. Másodszor, Held érvelése szerint elsődleges morális alapelvként a be nem avatkozás nem kielégítő, mivel eleve kizárja a lehetőségét annak, hogy a dependencia kerüljön az erkölcsi megfontolások középpontjába. Harmadszor – érvel Held – az anya–gyerek kötelék fényt vet a személyes lét privát természetére, így az etikai érvelésnek a kapcsolatok, és az egyedivé válás folyamatából kell kiindulnia.

Más feministák arra figyelmeztetnek, hogy ez az alapelv nem vezethet egy „erkölcsi anyaság” kialakulásához, ahol az anyaság olyan kiemelkedő pontot jelent, melyről rá lehet látni más erkölcsi kérdésekre (Sevenhuijsen, 1998). A gondoskodásban szerzett tapasztalatok során valójában gyakran élünk át konfliktust, disszonanciát és ambivalenciát (erre a témára később

⁶ Marshall például, aki óriási hatást gyakorolt a jóléti állampolgáriság kialakulására 1945 után Nagy-Britanniában, a gyerekekről mint *potenciális* állampolgárokról, nem pedig mint itt és most aktív szereplőkről és jogalanyokról beszélt (Marshall, 1950).

még visszatérek). Az anya–gyerek kapcsolat felértékelése azt a veszélyt rejti magában, hogy az etikai elméletbe újra visszacsempésszük a hagyományos nemi szerepeket és előfeltevéseket. Helddel szemben Rosemary Tong (1997) a barátságot tekinti az emberi kapcsolatokkal foglalkozó elméletek talán legjobb paradigmájának. Tong szerint a barátság a következőkön alapul:

... inkább a szükségleteken, mint a vágyon, inkább a szereteten, mint a kötelességérzeten, inkább a bizalmon, mint a félelmen; baráti kapcsolatokon, főként olyanokon, melyekben közösen csinálnak valamit és amelyek kölcsönös érzelmi kielégüléssel, esetleg anyagi támogatással járnak; mindazzal, amit az anya–gyerek kapcsolat nyújt, sőt, még többel... A tipikus anya–gyerek (vagy anyaszerepet betöltő személy–gyerek) kapcsolatból ritkán fejlődik ki ilyen barátság, ehelyett a legtöbbször – még ha rejtett módon is – megmarad egyenlőtlenek közötti kapcsolatnak (Tong, 1997, 48).

Lorraine Code (1995) a feminista gondoskodási etika két olyan alapelvét emelte ki, melyek elutasítják a szembenálláson és autonómián alapuló kiindulást. Ezek a következők: először is a feminista gondoskodási etika feltételezi, hogy elismerjük a másik ember különbözőségét, és eszerint kezeljük, valamint figyelembe vesszük a másik ember eltérő világszemléletét. Másodszor: a feminista gondoskodási etika feltételezi, hogy a szükségletek és a narratívák nem abszolút érvényűek, kontextustól függetlenek, hanem a maguk sajátos összefüggéseiben helyezkednek el, eszerint értelmezzük és ítéljük meg őket. Ez ellentétben áll azzal a nézőponttal, hogy az etikai ítéletek objektívek, racionálisak, és függetlenek a tapasztalatok érzelmi aspektusaitól. Ez az absztrakt férfi-modell ellentétben áll a konkrét nők, férfiak, lányok és fiúk tapasztalataival, akiknek az életét a másokkal való reális és jelentésteli kapcsolatok jellemzik. Ezekben a tapasztalatokban ugyanúgy előfordul a dependencia, mint a jogok. Sevenhuijsen (1998, 22) érvelése szerint: „Mindenféle helyzetben előfordul gondoskodás, a gyerek-gondozásban és az intim kapcsolatokban, a szociális szolgáltatásokban és az oktatásban, valamint a politikai eszmecserék során is.” Így „az absztrakt autonómia valójában nem veszi figyelembe azt, ami a gondoskodást az emberi élet részévé teszi, tudniillik nem néz szembe azzal, hogy minden ember sérülékeny, dependens és véges, és mindennapi életünk során mindannyiunknak meg kell találnunk a módját, hogy az ebből fakadó problémákkal megbirkózzunk, és kialakítsuk azokat az értékeket, melyek közös és egyéni életünket irányítják” (Sevenhuijsen, 1998, 28).

Testi vonatkozások

A jogon alapuló diskurzus a racionális vonatkozásokat hangsúlyozza; a testről, a testi vonatkozásokról megfeledkezik. A feministák sokáig hangsúlyozták, hogy a nőket a testi vonatkozásokkal azonosították (Bordo, 1989). A látszólag testetlen, autonóm szubjektum, aki hatalmat gyakorol, kizárja a szelfből az emberi élet sérülékeny területeit, például a születést, a nevelést, a bizonytalanságot, a sérülékenységet és a kétértelműséget. Valójában a feministák hívták fel a figyelmet arra, hogy a nemi és raszsi hovatartozás reprezentációja hogyan kapcsolódik a „természetadta”

minőségekhez. Az ilyen test-ábrázolás néhány ember-csoportra úgy tekintett, mint akik kevesebbet érnek, vagy nem is emberek. Így a testi vonatkozások figyelembe vételének története hasonló vonásokat mutat az állampolgáriság történetével, ennek korlátaival együtt. Nancy Leys Stepan a következőképpen érvel: „Nem véletlen, hogy a (rasszi értelemben használt) »faj«, illetve a »nem« modern, elsődlegesen biológiai fogalma a 18. században alakult ki, amikor az individuális ember fogalma, a jogok individuális tulajdonosának koncepciója is kialakult” (Leys Stepan, 1998, 30). A nemi és rasszi különbségek lételméleti megközelítése az egyes csoportokat elkülönültnek tekinti, és a normának tekintett fehér férfitől való eltérésük szerint írja le őket. Így ez a felfogás bizonyos közösségeket és individuumokat a szabadság, az egyenlőség és a jogok liberális univerzumán kívülre utal. Nem mindenki, *különösen* például a gyerekek sem, tudnak magukra, mint absztrakt individuumokra tekinteni.

A feministák meggyőzően érvelnek amellett, hogy az emberi különbségekkel foglalkozó tudomány nem a múlthoz tartozik, hanem olyan jelenség, melyet a tudományos gyakorlatban nap mint nap újraalkotunk. Az ilyen tudományos megközelítések szerint a gyerekek lételméleti szempontból alapvetően különböznek a felnőttektől. A feministák itt ismét fontos érveket hoznak amellett, hogy minden természeti tény társadalmi tény is, mely annak a társadalomnak az értékeit tükrözi, melyben létrejött, így ezek jelentése sem változatlan. A testre irányuló figyelem, annak történeti és tudományos aspektusai megmutatkoznak abban, ahogy a biológia és a pszichológia a közelmúltban újraértékelték a gyermekkort (Hendrick, 1997). A gyermeki testről való gondolkodás során olyan fogalmakat vezettek be, mint „fejlődés”, „iskolázás”, „gyermekgyógyászat”, amelyek a gyermek és a felnőtt test közötti különbséget hangsúlyozzák. Röviden: aki holisztikus és pozitív képet akar adni a gyerekekről, annak óvatosan kell kezelnie az olyan diskurzust, amely megfélelmeztet az említett testi vonatkozásokról.

A feminista gondoskodási etika alkalmazása

A feminista gondoskodási etika meglehetősen sok vitát váltott ki a feminista elméletalkotók körében. Érdekes módon e viták megmutatják, milyen korlátai vannak a gondoskodási etika gyermekekre vonatkozó alkalmazásának. Leginkább a következő pontokon kell a finomhangolást elvégezni: (1) a gondoskodás kétarcú jellegével kapcsolatban, valamint azokon a pontokon, ahol felmerül a veszélye annak, hogy (2) a szükséglet alapú diskurzussal hozzá kapcsolódjon, valamint (3) kimarad a politikai érvelésből az igazságosság és az egyenlőség.

A gondoskodás kétarcúsága

Ahogy már a cikk elején is említettem, egyre inkább felismerik, hogy a gondoskodás kétarcú jelenség. Hilary Graham (1991) például bemutatja, hogy a feminista elmélet egészen az 1990-es évekig a fehér, középosztálybeli nő álláspontját fogadta el. A feminista elméletalkotók a saját, szemé-

lyes problémáikat tanulmányozták, melyek a születés vagy házasság révén hozzájuk kapcsolódó személyekről való gondoskodás során merültek fel. A hozzátartozókról való gondoskodást mint fizetetlen munkát konceptuálisan *kizárólag* a társadalmi nemek összefüggéseiben tárgyalták. Ez a fókusz azonban nem feltétlenül alkalmazható egy olyan elemzésben, mely a faji és az osztály szerinti hovatartozást is figyelembe veszi. A fekete nők tapasztalatait például a történelem során a „koloniális munkamegosztási rendszer” alakította, ahol a fekete nők családjukon kívül végzett munkája elsőbbséget kapott saját családjuk szükségleteivel szemben. A fekete nők tapasztalatait nem az alakította, hogy gondoskodni tudtak a családjukról, inkább épp ennek az ellenkezőjét élték át (Spelman, 1991).⁷

A gondoskodás fogalmát hozzá kell illeszteni a különféle erkölcsi elméletek ideológiai funkcióihoz. A csoportok között a hatalom, illetve a hatalomnélküliség mindent átható strukturális viszonyai többnyire e kapcsolatok fenntartását támogatják ideológiai szempontból. A gondoskodással kapcsolatos diskurzusok azzal a veszéllyel járnak, hogy ideológiai célokra használják fel őket, úgy, hogy a „különbségeket” a domináns csoport érdekeinek megfelelően határozzák meg. Narayan érvelése szerint „Különös figyelmet kell fordítanunk arra, hogy ki definiálja a sérülékenység, és a képességek szerinti különbségek fogalmát, valamint ezek gyakorlati következményeit, mivel e téma *küzdőterületnek* minősül” (Narayan, 1995, 136). A gondoskodás fogalmát továbbá – miként azt Fox (1995) bizonyítja – lehet úgy használni, hogy a pozitív, megerősítő és képessé tevő vonások dominálnak, de ellenkezőképpen: a birtoklás, a kontrollálás eszközének is lehet tekinteni.

Másodsor: az utóbbi időkig a feminista kutatás inkább a gondoskodó személyre irányult, mint arra, akiről gondoskodnak. Így aztán nagyon kevés szó esett a gondoskodás folyamatában kialakuló kapcsolatokról. A fogyatékosággal kapcsolatos kritikái, illetve radikális politikák szembeálltak ezzel a trenddel, még azok is, melyek a fogyatékoság feminista megközelítését képviselik (Lloyd, 2001; Morris, 1996), valamint a leszbikus elméletalkotók is (Aronson, 1998). Ezek nagyon fontos beavatkozások voltak, ezzel vált először hallhatóvá a gondozott hangja, a korábbi „hangtalan” kapcsolattal szemben. Arra is felhívták a figyelmet, hogy a gondoskodás gyakran néhány értékes szociális készség elvesztéséhez, és fokozott dependencia-érzéshez vezethet. Anita Silvers (1995) szerint a fogyatékosággal élő emberek esetében a gondoskodás etikája a gondoskodó nézőpontját hangsúlyozza, a gondozott rovására. Ebben a kapcsolatban a gondozottnak inkompetensnek kell mutatkoznia, még akkor is, ha kompetensebb gondozójánál. Sőt, a gondozottnak alárendelődő és engedékeny viselkedést kell tanúsítania a gondozójával szemben. Ez a fajta kapcsolat rendkívül egyenlőtlen; az egyenlőség alapelveinek kihagyásától pedig nem lesz több érvük a gondozottnak. Silvers szerint

Nem szünteti meg, sőt még elnyomóbb paternalizmushoz vezethet, ha az egyenlőségen alapuló etikát a gondoskodás etikájára cseréljük. Megérthetjük ezt a különbséget, ha megjegyezzük, hogy még az önkéntességen alapuló segítőkaps

⁷ A faji, osztály szerinti, valamint a nemi hovatartozás és a gondoskodás konstrukciójának összefüggéseit részletesen tárgyalja Nakano Glenn (2002).

TANULMÁNYOK

csolatok is aszimmetrikusak. A gondozó döntheti el, hogyan nyújt segítséget, de a gondozott nem választhatja meg, hogyan segítsék; a felajánlott segítség visszautasítása a segítség, és a segítő kapcsolat elvesztését is jelentheti. Ha valaki elsősorban a kapott segítség révén kapcsolódik másokhoz, akkor ez azt jelenti, hogy alárendeli saját döntéseit a gondozóénak, legalábbis amennyiben a segített pozíciójában marad (Silvers, 1995, 40–1).

A gondoskodás kétarcúságának felismerése rendkívül fontos a gyerekek iskolai és családi tapasztalatainak megértéséhez is. A gyerekek és a szülők jól ismerik a gondoskodás során felmerülő konfliktusokat és ellentmondásokat. A kevésbé kompetens gyerekek több segítséget igényelnek, mint a kompetensebbek, és ez sokféle sérelem forrása lehet a családokban, különösen az anyák és gyerekeik között. Ez olyan tényező, mely hiányzik a Virginia Held etikai megfontolásainak alapját jelentő, idealizált anyagyerek kapcsolatból.

A szükségleten alapuló politikák

Néhány feminista szerint az egyenlőség felvilágosodásból származó hagyománya uniformizálja az erkölcsi szereplőket, és megfosztja őket egyedi jellegzetességeiktől (Heldke, 1988; McLaughlin, 2003). Szerintük az egyenlőség nyugati tradíciója a rasszi, kulturális, a biológiai (szexuális) és társadalmi nemi (gender) hovatartozást, valamint az életkort nem tekinti az eltérő identitások hiteles megkülönböztető jegyeinek. Az egyenlőség alapuló etika megfosztja az egyes embereket egyedi megkülönböztető jegyeiktől, és gyakran másokkal közös különös jegyeiktől; univerzális és egyforma személyiséget feltételez. A multikulturalizmus néhány elmélete valójában az elnyomás egyik fajtájának tekinti a különbségek ignorálását (Taylor, 1992).

Az univerzális egalitáriánus etikán alapuló igazságérzet egy „semleges” nézőpontot hoz létre arra vonatkozóan, hogy mi az egyenlőség megfelelő szintje. De hogy lehet ez a nézőpont „semleges”? Semlegesség helyett azt látjuk, hogy a domináns csoportok hogyan próbálják saját nézőpontjukat és érdekeiket úgy feltüntetni, mintha az „mindenki” univerzális nézőpontja lenne. Azokat, akik nem felelnek meg ennek a nézőpontnak – ilyenek például a gyerekek – tehernek, vagy „alacsonyabb rendű” lénynek tartják. Egyes feminista filozófusok, például Iris Marion Young (1990) a különbözőséget választják, ahelyett, hogy elvonatkoztatnának a személyes jellemzőktől, és arra ösztönöznek mindenkit, hogy ők is így ítéljék meg a többieket. A különbség itt nem a társadalmi igazságosság akadályaként, hanem annak eszközeként jelenik meg. Young szerint egy csoport társadalmi állása annál inkább emelkedni fog, minél inkább értékesnek és fontosnak mutatjuk be a hagyományosan elítélt vonásaikat.

Ez azonban nem mindig van így. Martha Minnow (1990) szerint a másággal kapcsolatos dilemma mélyen gyökerezik, és ha valaki egy negatív címkével ellátott csoporthoz tartozik, azt gyakran – elkerülhetetlenül – elítélő jelzőkkel fogják illetni. Így a különbség sokszor devianciát jelent, nem csak „különbözöséget”. Thorne (1987) világosan kifejti, hogy a gyerekeket a felnőttekkel szembeni eltéréseik alapján határozzák meg. Valójában a

gyerekeket éppen a domináns csoport által önmagában értékesnek tartott jellemzők ellentétéleivel definiálják. A 13. századtól kezdve széles körben elfogadott az a nézet, hogy inkább a javukra válik kényeztetni, mentesíteni bizonyos dolgoktól, védelmezni, illetve speciálisan védett helyen elhelyezni őket, mint egyenlően bánni velük. Talán ha feltesszük azt a kérdést, hogy miért kell bizonyos embereknek védelem, az rávilágít az egyenlő és az eltérő bánásmód közötti különbségre. Charles Taylor a *Multikulturalizmus és az elismerés politikája* című esszéjében amellet érvel, hogy az „egyenlőség univerzális emberi lehetőség, olyan képesség, mellyel minden ember rendelkezik” (Taylor, 1992, 41). Ez azt is jelenti azonban, hogy a gyerekekben rejlő emberi lehetőségeket felismerjük most, a jelenben? Vagy a gyermek morális értéke olyasmi, ami csak a jövőben realizálódik? Rengeteg tanulmány szól a „gyerekkor új szociológiájáról”, melyekből jól látszik a gyerekek erkölcsi leértékelése (lásd Mayall, 2002).

A gondozó és a gondozott kapcsolata mindig egy adott társadalmi és történeti kontextusba ágyazódik bele. A gondoskodás etikájáról írók közül néhányan – például Tronto (1993) is – olyan politika mellett érvelnek, mely tekintetbe veszi a *szükségleteket*. Ebben az összefüggésben a történelem során olyan konstrukciók jelentek meg, hogy vannak a gondoskodásra „érdemesek”, és arra érdemtelenek (Fraser and Gordon, 1994). Ezek természetesen a gondoskodók, és nem a gondozottak konstrukciói. A hátrányos helyzetűeket *lényegileg* hibásnak tartották, és ezt az idők során a gyakorlat meg is erősítette.

A gondoskodás nézőpontjának hangsúlyozásával Gilligan, Tronto és Held munkái erőteljesen felhívják a figyelmünket a jogokon alapuló diskurzus hiányosságaira. A gondoskodás perspektívája jó alapot ad ahhoz is, hogy olyan fogalmakról gondolkodjunk, mint a jogok és az igazságosság. Más szerzők – mint például Tronto (1993) – ugyanakkor a szükségletekre érzékeny politika mellett érvelnek, a gondoskodó nézőpontjából. Ennek következtében a gondozottakat *kizárólag* dependensnek tekintik. Martin Woodhead (1990, 1997) különféle veszélyekre hívja fel a figyelmünket, melyek felbukkanhatnak, ha a gyermeki jogokat szükséglet-alapú megközelítésben tárgyaljuk. Érvei azzal kapcsolatosak, hogy a családok megértők, és a szolgáltatás-nyújtók határozzák meg azokat az erőviszonyokat, melyekben eldől, melyek a helyénvaló „szükségletek”, és a gyerekeknek nagyon kis terük marad saját kontextusuk meghatározására. Másodszor, a „gyermeki szükségletekről” szóló, természetesnek tűnő állítások nem szükségszerűen egyeznek meg a „szükségletek” fogalmának más történeti, illetve kulturális koncepciójával. Így ha a gyerekek szükségleteit egy olyan feminista gondoskodási etika alapján határozzuk meg, mely a gyerekeket gondozottaknak tekinti, akkor az a veszély áll elő, hogy ezeket a gyermeki természet velejárójának, és nem időleges és epizódyszerű jellemzőknek tekintjük. A gondoskodó gyerekekről szóló tanulmányok inkább azt mutatják, hogy a gyerekek nem szenvednek „hamis érettségtől”, gondoskodásuk nem „diszfunkcionális” (Frank, 1995), hanem inkább szeretnének némi felelősséget vállalni, és az általuk végzett gondoskodást a családi élet fontos részének tekinteni (Jones et al., 2002, Thomas et al., 2001). Ebből a szempontból a gyerekeket nem tekinthetjük kizárólag a szüleiktől függőknek, hanem a gondozó–gondozott kapcsolatot a maga komplexitásában kell vizsgálnunk. A feminista gondoskodási etika azonban nem

csak a gondozó perspektíváját veszi át, hanem azokét is, akiket hagyományosan gondozottaknak tekintenek, mint például a gyerekek (vagy a fogyatékossgal élő emberek), és ez feljogosítja arra, hogy a dependencia fogalmát a maga komplexitásában értelmezze. A vitákból eddig egyértelműen kiderült, hogy mindazoknak, akiről a „szükségleten alapuló diskurzusokban” szó van, akik különbözőek, sőt ennek megfelelő szükségleteik vannak⁸, helyük van a feminista gondoskodási etikában, és újra kell gondolni a dependencia fogalmát abban a felfogásban, mely a különbséget, a sokféleséget ünnepli.

A jogok és az etika egyes dimenziói néhány esetben – ahogy Narayan (1995, 139) mondja – „elégsges alapot” adnak arra, hogy a gondoskodás megfelelő legyen. A jogok, az igazságosság és az egyenlőség fogalmát tehát tovább kell gondolni mindazok fényében, amit a feminista gondoskodási etika hozott napvilágra.

A gyerekek, a gondoskodás etikája, az igazságosság és az egyenlőség

Ebben a részben az etikával és az erkölccsel kapcsolatos kétféle megközelítést mutatunk be és hasonlítunk össze, valamint azt, hogy miként viszonyulnak ezek a gyerekek érdekeihez. Az egyenlőségen alapuló etika a társadalmi befogadást, és az egyes emberek közötti egyenlőséget helyezi előtérbe. A nyugati felvilágosodás e hosszú ideje fennálló tradícióját kritizálják az etikát és az erkölcsöt a gondoskodás alapelveire építők, azzal, hogy érzéketlen a különbségekre. Mint láthattuk, különösen a feministák érvelnek a mellett, hogy egy ilyen, az univerzális befogadásra irányuló nyomás marginalizálja azokat, akiket nem lehet belemosni ebbe a domináns befogadásba. Így a feministák egy olyan etikai rendszert alakítottak ki, amely magasabb értékűnek tekinti a gondoskodást és a bizalmat, mint az egyenlőséget. Ebben az etikai gondolkodási keretben elismerik azokat a különböző kapcsolati jegyeket, melyeket egy etikai gondolatrendszernek tartalmaznia kell. Mivel a különböző csoportok eltérő mértékben dependensek, sérülékenyek, illetve különféle sajátos igényeik vannak, egy olyan etikai megközelítés, mely uniformitást próbál bevezetni nem egyforma szereplők között, irrelevánsnak, vagy a legjobb esetben is marginálisnak tekinthető.

Virginia Held (1987, 1995) szerint az igazságosság koncepciója, annak ellenére, hogy fontos morális érték, nem feltétlenül szükséges, mivel meglehetősen jó színvonalú élet folytatható nélküle. Szerinte a gondoskodás a tekintélyen alapuló családi kapcsolatokban elengedhetetlen feltétel, ugyanitt az igazságosságnak igen csekély jelentősége van. Ugyanakkor sok olyan család van, amely olyan igazságtalanul működik, hogy emiatt nem tudnak megfelelően gondoskodni egymásról. Narayan (1995) egy extrém példát hoz Indiából, ahol a lánygyerekeket megölték, így biztosítva, hogy a fiúgyerekeknek jobb esélyeik legyenek. Ezekben a lányos családokban az igazságosság tökéletesen hiányzik; a fiúkkal szemben a lányok nem fognak felnőni és felnőtt jogokkal rendelkezni. Másrésztől

⁸ Woodhead megjegyzi, hogy óvatosan kell ugyan kezelni a szükségleten alapuló diskurzusokat, ennek ellenére a gyerekeknek *szükségük van* szeretetre, megértésre.

viszont Claudia Card (1990) amellett érvel, hogy a gondoskodás etikája az olyan kapcsolatokat is értékesnek tartja, ahol a gondoskodót súlyosan bántalmazza a gondozott, vagy más családtagok, akik a gondoskodás folyamatában nem vesznek részt.

Marilyn Freedman írja, hogy „a gondoskodás még a hasonló morális elveket valló személyiségek között is kizsákmányolássá, elnyomássá válhat” (Freedman, 1987, 96). Az erkölcsi függőségen alapuló kapcsolatokban működő bizalom nem mindig olyan tartós, mint a szerződésen alapulóknál. A függőség nem lehet elfogadható alapja az erkölcsnek. Így azoknál a gyerekeknél, akik csak alkalomszerűen vannak elhelyezve hasonló morális személyiségű felnőttek között, az igazságosság és egyenlőség kérdése fontossá válik. A gondoskodás etikájának egyes elméletei szerint a szülők és a gyermekek egymás iránti természetes ragaszkodása alkotja az erkölcs alapját. Ezek az irányzatok elutasítják az egyenlőségen vagy a pártatlanságon alapuló erkölcsi döntéseket, mivel ezek elszemélytelenítik, „szituációtól függővé” teszik az olyan kritériumok érvényesülését, mint a kölcsönösség, a szolidaritás és a bizalom. Az egyenlőségen, illetve pártatlanságon alapuló kritériumok feladása azonban érvényteleníti a gondozottaknak a gondoskodókkal szembeni kapcsolatára vonatkozó érveit. A gondoskodók és a gondozottak közötti viták során nagyon fontos, hogy a gondozottak párhuzamba állíthassák, összehasonlíthassák a gondoskodást más kapcsolatokkal. A gyerekeknek, illetve a gyerekek képviselőinek tudniuk kell absztrakt alapelvekre hivatkozni (a körülöttük zajló filozófiai viták ellenére), ha ez a gyerekek helyzetének javulásához vezet, vagy egyenlőbbé teszi a gondozóval való kapcsolatot. Valójában ugyanarról van itt szó, mint ami gyakran szabályokban és jogokban, absztrakt alapelvekben fogalmazódik meg (ilyen pl. az ENSZ gyermekjogi egyezménye, a *Nem-véletlen sérülések kritériumai*, a nagy-britanniai 1989-es *Törvény a gyerekekről* stb.), és amit életszerűen kell alkalmazni a gyerekek érdekeinek érvényesítése érdekében.

Azok az emberek, akiket lényegileg tökéletlennek tartanak, nehéznek találhatják a mások – esetleg éppen a gondozók – által rájuk ragasztott címkét leszedni. Így a gyerekek csak akkor lehetnek tudatában a maguk hátrányos helyzetének, ha értékelni tudják az „odakint”, a kétszemélyes gondozói kapcsolaton kívül folyó gyakorlatot. A szabály-alapú megközelítések segíthetnek más helyzetekből származó elemeket találni (Curtin, 1991).

Következtetések

Összefoglalásképpen tehát elmondhatjuk, hogy a feminista gondoskodás etikája új elemekkel segíti a gyerekek világának és társadalomban elfoglalt helyzetének jobb megértését. A gondoskodás középpontba állítása ráirányíthatja a figyelmet a gyermeki szükségletekre és szenvedésekre, és ez „sokkal igazságosabb feltételeket teremthet” (Narayan, 1995, 139). A szabályokon alapuló etika még mindig elől jár abban, hogy más helyzetekből olyan elemeket emeljen ki, mely a gyerekek mint társadalmi csoport érdekeinek teljesebb érvényesülését segíti elő. Rita Manning (1991, 45) érvelése szerint a gondoskodás etikájában még mindig helyük van a szabályoknak

és a jogoknak, mivel egy olyan „erkölcsi minimumot” adnak, melynek alapján az emberek közötti viselkedés és a szakpolitikák megítélhetőek. Susan Mendus (1995) szintén amellet érvel, hogy kombinálni lehet a gondoskodás és a jogok elemeit, ha valamely politikai filozófia kiindulópontja a politika világa. A gondoskodás etikájának feminista újraértelmezése kétségbe vonja, hogy az igazságosság és a gondoskodás dichotóm fogalmak lennének (Moller Okin, 1989), és nem tartja igaznak azt sem, hogy az észszerűség és az érzelmek szemben állnak egymással (Michaels, 1986). Manapság a feminista gondoskodás etikájának támogatói általában amellet érvelnek, hogy megfér egymással a gondoskodás és az igazságosság. Ezt a nézetet – megfelelő körültekintéssel – elfogadhatónak tartom a gyerekekkel összefüggésben.

A szabályokon alapuló megközelítéshez való visszatérés nem hozható összhangba azokkal az elméletekkel, melyeken a gondoskodás etikája alapul. Azonban minden megközelítésnek képesnek kell lennie kompromisszumokra a megújulás érdekében, így a szabályokon alapuló megközelítést *stratégiai okokból* fel lehet használni a kontextusnak megfelelő módon. Az ENSZ gyermekjogi egyezményének a kontextusnak megfelelő alkalmazása lehet például a gyermeki jogok követelésével kapcsolatos előfeltevések megkérdőjelezése, ami máris hozott eredményeket. Spivak (1993) azonban megfigyelte, hogy ha az esszencialista diskurzust stratégiai szempontból alkalmazzuk, akkor „a stratégia illeszkedik a helyzethez; a stratégia azonban nem elmélet” (Spivak, 1993, 4). A jogokon alapuló diskurzusok stratégiai alkalmazása így hatékony lehet egy adott helyzetben, de hosszú távon nem tud olyan politikai megoldást adni, mely az elnyomás megszüntetését eredményezné. Azt hiszem, a feministák kritikája és elkötelezettsége megtörte az absztrakt és univerzális jogok modern felfogásának arroganciáját. Ahogyan e cikk első bekezdésében bemutattam, az univerzális, és kontextustól független jogfelfogást súlyosan megingatta a feministák ragaszkodása a kontextushoz, a relációkhoz és a tapasztalatokhoz.

Onora O’Neill (1988) érvelése szerint a jogokon alapuló diskurzust objektivitásra törekvő nyelvhasználat jellemzi, ami azt erősíti, mintha a jogokkal rendelkező személy birtokolna valamit, mint a tulajdonjogok esetében. Ha a jogoknak ez a birtokosi felfogása képezi a normatív érvelés kiindulópontját, akkor a jogok és kötelességek közötti összefüggés háttérbe szorul, és a jogokon alapuló diskurzus olyan területté válik, ahol az egyes emberek igényt formálhatnak olyan dolgokra, amiből úgy érzik, hogy ki vannak zárva. Ez azt az érzést keltheti, hogy az emberek csak akkor foglalkoznak egymással, ha ez törvény szerinti joguk és kötelességük. O’Neill ehhez hozzáteszi azt is, hogy talán jobb lenne a gyerekek szükségleteivel járó jogok helyett a szülők vagy gondozók *kötelességeire* koncentrálni – ami hasznos, további figyelemre méltó gondolat. A jogok jogászias felfogásából adódó problémák bajba sodorhatják a gyerekeket, akik gyakran szintén belekeverednek ezekbe a vitákba – jegyzik meg Smart és társai (2001), akik empirikus munkájuk során a feminista gondoskodás etikáját elvált szülők gyerekei tapasztalatainak elemzéséhez használják. Bemutatják, hogy a gyerekek hogyan kerülnek bele ilyen ellenséges helyzetekbe, de a feminista gondoskodási etika segítségével azt is leírják, hogy mennyire nem csak passzív résztvevői az ilyen ellenséges helyzeteknek. Jasminka

Udovicki találóan fogalmazza meg, mi történik, ha csak az igazságossággal, az egyenlőséggel és a jogokkal törődünk, és figyelmen kívül hagyjuk a gondoskodás etikáját:

Az igazságosságra való törekvéssel visszaszerezhetjük a fenyegetett jogok némelyikét. De ahol a kölcsönös elköteleződés és szolidaritás hiányzik, ott már nem is törekszenek igazságosságra, a kapcsolat morális egyensúlya megbomlik, és mindenki csak a saját érdekeit nézi. Van, aki arra van kárhóztatva, hogy lélegzetvisszafojtva figyelje mások cselekedeteit, nehogy valamiben megrövidítsék. Egyetértek azzal, hogy bizonyos körülmények között – ilyen például a veszteség, vagy ha soha nem tudunk kölcsönösséget elérni – még ez is jobb, mint megrövidítve lenni. De ezeket a helyzeteket, bármilyen gyakran fordulnak is elő, nem tekinthetjük úgy, mintha minden helyzetet reprezentálnának, és nem vonhatunk le belőlük a konfliktusokra vonatkozó általános erkölcsi következtetéseket (Udovicki, 1993, 56).

A feminista gondoskodás etikája alapvetően mellőzi a liberális diskurzusokban megjelenő, segítséget nem nyújtó autonómiát, és a kapcsolatokat helyezi a társadalmi, politikai és filozófiai elméletek középpontjába. Ahogy Gilligan megjegyzi:

A feminista gondoskodás etikája a kapcsolatoknál kezdődik; ezeket elméleti szinten elsődlegesnek, az emberi életben pedig alapvetőnek tartja. Az emberek egymással való kapcsolatokban élnek, az emberi életek milliárdnyi alkalommal összefonódnak szövevényes, vagy kevésbé bonyolult módon. (...) Ha ezt vesszük kiindulópontnak, akkor az elkülönült szelf fogalma lényegét tekintve problematikus, mivel a racionális ember képét idézi fel, aki a külső és a belső világgal alakít ki kapcsolatot. Az ilyen autonómia ahelyett, hogy alapot adna a pszichológiai és erkölcsi problémák megoldásához, saját maga is problémákat okoz. Az érzelmekkel való kapcsolat hiánya és a kapcsolatok iránti vakság további lélektani és politikai nehézségek forrása lesz (Gilligan, 1998, 342).

Fordította Bányai Emőke

Irodalom

- Abbott, P. and C. Wallace (1990) *The Sociology of the Caring Professions*. London: Falmer Press.
- Aldridge, J. and S. Becker (1993) *Children Who Care: Inside the World of Young Carers*. Loughborough: Loughborough University Press.
- Aronson, J. (1998) 'Lesbians Giving and Receiving Care: Stretching Conceptualisations of Caring and Community', *Women's Studies International Forum* 21(5): 505–19.
- Becker, S. (1995) *Young Carers in Europe*. Loughborough: Loughborough University Press.
- Becker, S., J. Aldridge and C. Dearden (1998) *Young Carers and their Families*. Oxford: Blackwell.
- Benhabib, S. (1992) *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. Cambridge: Polity Press.
- Bordo, S. (1989) 'The Body and the Reproduction of Femininity', *Gender/Body/Know-*

TANULMÁNYOK

- ledge: *Feminist Reconstructions of Being and Knowing*, pp. 13–33. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Bryson, V. (1999) *Feminist Debates*. London: Macmillan.
- Card, C. (1990) 'Caring and Evil', *Hypatia*, 5(2): 101–8.
- Carers National Association (1992) *Young Carers Link*. London: Carers National Association.
- Cockburn, T. (1998) 'Children and Citizenship in Britain: A Case for a Socially Interdependent Model of Citizenship', *Childhood* 5(1): 99–117.
- Code, L. (1995) *Rhetorical Spaces: Gendered Locations*. London: Routledge.
- Curtin, D. (1991) 'Toward an Ecological Ethic of Care', *Hypatia* 6(1): 60–74.
- Dalley, G. (1988) *Ideologies of Caring: Rethinking Community and Collectivism*. Basingstoke: Macmillan.
- Dearden, C. and S. Becker (2000) *Growing up Caring: Vulnerability and Transition to Adulthood – Young Carers' Experiences*. Leicester: National Youth Agency.
- De Mause, L. (ed.) (1974) *The History of Childhood*. London: Souvenir Press.
- Department of Health (2003) 'Young Carers'; at: www.carers.gov.uk/
- Desautels, P. and J. Waugh (eds) (2000) *Feminists Doing Ethics*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- English, J. (1977) 'Justice between Generations', *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 31: 91–104.
- Faulstich Orellana, M. (2001) 'The Work the Kids Do: Mexican and Central American Immigrant Children's Contribution to Households, School and Community in California', *Harvard Educational Review* 71(3): 366–89.
- Fox, N. (1995) 'Postmodern Perspectives on Care: The Vigil and the Gift', *Critical Social Policy* 15: 107–25.
- Frank, J. (1995) *Couldn't Care More: A Study of Young Carers and their Needs*. London: The Children's Society.
- Fraser, N. and L. Gordon (1994) 'A Genealogy of Dependency: Tracing a Keyword of the US Welfare State', *Signs* 19: 309–36.
- Friedman, M. (1987) 'Care and Context in Moral Reasoning', in E. Kittay and D.T. Meyers (eds) *Women and Moral Theory*, pp. 190–204. Totowa, NJ: Rowman and Littlefield.
- Gilligan, C. (1982) *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gilligan, C. (1998) 'Hearing the Difference: Theorizing Connection', in M. Rogers (ed.) *Contemporary Feminist Theory: A Text/Reader*, pp. 341–6. Boston, MA: McGraw-Hill.
- Graham, H. (1983) 'Caring: A Labour of Love', in J. Finch and D. Groves (eds) *A Labour of Love: Women, Work and Caring*, pp. 13–30. London: Routledge and Kegan Paul.
- Graham, H. (1991) 'The Concept of Care in Feminist Research', *Sociology* 25(1): 61–78.
- Held, V. (1987) 'Non-Contractual Society', in M. Hanen and N. Kai (eds) *Science, Morality and Feminist Theory: Canadian Journal of Philosophy, Supplementary Volume 13*, pp. 111–37. Calgary: University of Calgary Press.
- Held, V. (1995) *Justice and Care: Essential Readings in Feminist Ethics*. Boulder, CO: Westview Press.
- Heldke, L. (1988) 'Recipes for Theory Making', *Hypatia* 3(2): 15–29.
- Hendrick, H. (1997) 'Constructions and Reconstructions of British Childhood: An Interpretative Survey, 1800 to the Present', in A. James and A. Prout (eds) *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, 2nd edn, pp. 34–62. London: Falmer Press.
- Jones, A., D. Jayasingham and S. Rajasooriya (2002) *Invisible Families: The Strengths and*

- Needs of Black Families in which Young People Have Caring Responsibilities*. Bristol: Policy Press.
- Kearns, D. (1983) 'A Theory of Justice: Love: Rawls and the Family', *Politics: Journal of the Australian Political Studies Association* 18(1): 36–42.
- Koehn, D. (1998) *Rethinking Feminist Ethics: Care, Trust and Empathy*. London: Routledge.
- Kohlberg, L. (1984) *Essays on Moral Development*. San Francisco: Harper and Row.
- Lee, N. (2001) *Childhood and Society: Growing up in an Age of Uncertainty*. Buckingham: Open University Press.
- Leys Stepan, N. (1998) 'Race, Gender and Citizenship', *Gender and History* 10(1): 26–52.
- Lister, R. (1998) 'Citizenship and Difference: Towards a Differentiated Universalism', *European Journal of Social Theory* 1(1): 71–90.
- Lloyd, M. (2001) 'The Politics of Disability and Feminism: Discord or Synthesis?', *Sociology* 35(3): 715–28.
- MacPherson, C. B. (1962) *The Political Theory of Possessive Individualism*. London: Everyman.
- McLaughlin, J. (2003) *Feminist Social and Political Theory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Manning, R. (1991) 'Just Caring', in E. Browning Cole and S. Coultrap-McQuin (eds) *Explorations in Feminist Ethics: Theory and Practice*, pp. 45–54. Bloomington: Indiana University Press.
- Marshall, T. H. (1950) *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mayall, B. (2002) *Towards a Sociology for Childhood: Thinking from Children's Lives*. Buckingham: Open University Press.
- Mendus, S. (1995) 'Human Rights in Political Theory', *Political Studies* 43: 10–24.
- Michaels, M. (1986) 'Morality without Distinction', *Philosophical Forum* 17(3): 175–87.
- Minnow, M. (1990) *Making All the Difference: Inclusion, Exclusion and American Law*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Moller Okin, S. (1989) 'Reason and Feeling in Thinking about Justice', *Ethics* 99(1): 229–49.
- Morgan, D. (1996) *Family Connections: An Introduction to Family Studies*. Cambridge: Polity Press.
- Morris, J. (ed.) (1996) *Encounters with Strangers: Feminism and Disability*. London: The Women's Press.
- Nakano Glenn, E. (2002) *Unequal Freedom: How Race and Gender Shaped American Citizenship and Labor*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Narayan, U. (1995) 'Colonialism and its Others: Considerations on Rights and Care Discourses', *Hypatia* 10(2): 133–40.
- National Health Service and Community Care Act (1990) at: www.hmso.gov.uk/acts/acts1990/Ukpga_19900019_en_1.htm
- Office of Population Censuses and Surveys (1992) *General Household Survey: Carers in 1990*. London: HMSO.
- O'Neill, O. (1988) 'Children's Rights and Children's Lives', *Ethics* 98(3): 445–63.
- Parker, G. (1992) 'Counting Care: Numbers and Types of Informal Carers', *Carers: Research and Practice*, pp. 6–29. London: HMSO.
- Plumwood, V. (1993) *Feminism and the Mastery of Nature*. London: Routledge.
- Qvortrup, J. (1985) 'Placing Children in the Division of Labour', in P. Close and R. Collins (eds) *Family and Economy in Modern Society*, pp. 129–45. London: Macmillan.

TANULMÁNYOK

- Qvortrup, J. (2001) 'School Work, Paid Work and the Changing Obligations of Childhood', in P. Mizen, C. Pole and A. Bolton (eds) *Hidden Hands: International Perspectives on Children's Work and Labour*, pp. 91–107. London: Routledge/Falmer.
- Rawls, J. (1999) *A Theory of Justice*, revised edn. Oxford: Oxford University Press. (Orig. pub. 1971.)
- Sevenhuijsen, S. (1998) *Citizenship and the Ethics of Care: Feminist Considerations on Justice, Morality and Politics*. London: Routledge.
- Silvers, A. (1995) 'Reconciling Equality to Difference: Caring (F)or Justice for People with Disabilities', *Hypatia*, 10(1): 30–55.
- Smart, C., B. Neale and A. Wade (2001) *The Changing Experience of Childhood: Families and Divorce*. Cambridge: Polity Press.
- Spelman, E. (1991) 'The Virtue of Feeling and the Feeling of Virtue', in C. Card (ed.) *Feminist Ethics*, pp. 213–32. Lawrence: University Press of Kansas.
- Spivak, C. G. (1993) *Outside in the Teaching Machine*. London: Routledge.
- Stephens, S. (1995) 'Children and the Politics of Culture in Late Capitalism', *Children and the Politics of Culture*, pp. 3–49. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Taylor, C. (1992) *Multiculturalism and the Politics of Recognition: An Essay by Charles Taylor*, with commentary by Amy Gutmann (ed.), Steven C. Rockefeller, Michael Walzer and Susan Wolf. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Thomas, N., T. Stainton, S. Doubtfire and A. Webb (2001) 'A Study of Young Carers in Wales: Perspectives of Children and Young People', report for Wales Office of Research and Development for Health and Social Care (SC00/1/003A). Swansea: Centre for Applied Social Studies, University of Wales Swansea.
- Thorne, B. (1987) 'Re-Visioning Women: Where Are the Children?', *Gender and Society* 1(1): 85–109.
- Tong, R. (1997) *Feminist Approaches to Bioethics: Theoretical Reflections and Practical Applications*. Boulder, CO: Westview Press.
- Tronto, J. (1993) *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. London: Routledge.
- Udovicki, J. (1993) 'Justice and Care in Close Relationships', *Hypatia* 8(3): 48–60.
- Ungerson, C. (ed.) (1990) *Gender and Caring: Work and Welfare in Britain and Scandinavia*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Woodhead, M. (1990) 'Psychology and the Cultural Construction of Children's Needs', in A. James and A. Prout (eds) *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary issues in the Sociological Studies of Childhood*, pp. 63–84. Basingstoke: Falmer Press.
- Woodhead, M. (1997) 'Psychology and the Cultural Construction of Children's Needs', in A. James and A. Prout (eds) *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Studies of Childhood*, 2nd edn, pp. 63–84. Basingstoke: Falmer Press.
- Young, I.M. (1990) *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

SZEKERES VALÉRIA

Gender-érzékeny költségvetés

A neoklasszikus közgazdasági iskola nem ismeri el, és az emberi erőforrások létrehozása terén nem tekinti fontos tényezőnek a háztartások fenntartásához szükséges munkát, amelyet túlnyomórészt nők végeznek, fizetetlenül. Kiterjedt kutatások azonban azt bizonyítják, hogy e kérdés elhanyagolása alacsonyabb növekedési rátához vezet, és ezzel egyidejűleg emberi méltányossági szempontok is súlyosan sérülnek. Annak érdekében, hogy e fogyatékoságot megszüntessék, egy erősödő nemzetközi irányzat igyekszik a társadalmi nemeket érintő kérdéseket, vagyis a gender-érzékenységet a költségvetés-készítési folyamat részévé tenni. Ehhez az eszközök széles tárháza áll rendelkezésre: a költségvetés gender szempontból vizsgált hatásának elemzésétől kezdve a kiadásoknak és az adóterheknek szintén gender szerint bontott hatásvizsgálatáig. A civil társadalom résztvevőinek bevonása révén egy nyitott, társadalmi vitán alapuló költségvetés-készítési folyamat valósulhat meg.

1. Bevezetés

Heterodox közgazdász körökben sokan elégedetlenek a kedvezőtlen gazdasági feltételek miatt, amelyeket a neoklasszikus gazdasági eszközök kiterjedt alkalmazása okozott. Nemcsak növekedési szakadék (growth gap) tátong az országok között, de változatlanul fennáll, sőt, rosszabb esetben mélyül az a szakadék, amely nők és férfiak között gazdasági, politikai, valamint társadalmi szinteken tapasztalható. Ebben a helyzetben a világ elméleti és gyakorlati gazdasági szakértőinek egy része a költségvetés elkészítésének folyamatára mint az emberek életére legerőteljesebben kiható kormányzati eszközre összpontosít. Egy olyan költségvetés létrehozása, amely igyekszik felismerni és csökkenteni a férfiak és nők közötti szaka-

TANULMÁNYOK

déket, alapvető fontosságú lehet mind a gazdasági fejlődés, mind a társadalmi nem, azaz a gender¹ szempontú egyenlőség szempontjából.

A dolgozat bemutatja azokat a fő eszközöket, melyekkel a költségvetés-készítési folyamat gender-érékennyé tehető. A gender fogalmának felvezetését követően a harmadik rész a gazdaság és a gender-viszonyok egymásra hatását tárgyalja. Ezután a makrogazdasági megoldások felvétele következik, majd az ötödik rész a költségvetés megalkotásának tradicionális és gender-érékeny folyamatára világít rá. A gender-érékenyítést lehetővé tevő eszközök rövid bemutatásával a hatodik rész foglalkozik. Végül az értékelés, majd a következtetések olvashatóak.

2. A gender definíciója

A gender szó „társadalmi nem” értelemben használatos, és a nemek biológiai jellegzetességeivel áll kapcsolatban. Lényegében azonban a kultúra hozza létre, és ez kapcsol hozzá tartalmat. A gender ugyanis többet jelent a biológiai nemnél, amennyiben a tanult nemi identitásra is utal, s emiatt egyúttal ideológiai és kulturális képződmény is. Természeténél fogva vizsgálhat a nők és férfiak önmeghatározására, akiknél a gender szerinti hovatartozás alapvetően befolyásolja a gondolkodás- és viselkedésmódot. A társadalmakban a fiúkat és lányokat különbözőképpen nevelik, s eltérő életértékekre, valamint eltérő felnőttkori szerepek elsajátítására tanítják őket. Az ilyen különbségeket folyamatosan közvetítik a fiatalabb nemzedékek számára, elsősorban az egymástól eltérő anyai és apai szerepmintákon keresztül, amelyeknek okozója és egyben visszatükröződése a nőknek és férfiaknak a társadalmi újratermelés, azaz a reprodukció és a termelés során betöltött különböző szerepeinek sora.

A kulturális normák és a genderhez köthető, különböző értékek alapvető hatást gyakorolnak a férfiak és nők közötti, a munkaorientációban, a keresetek nagyságában vagy a rendelkezésre álló jövedelemben jelentkező különbségekre. A nemek társadalmi kapcsolatrendszerére tehát olyan, a nők és férfiak között fennálló, többoldalú kapcsolatokat foglal magába, amelyeket társadalmi normák, konvenciók és a gyakorlat szabályoznak. Ebből következik, hogy a gender-szerepek csupán kis mértékben tükrözik a biológiai jegyeket, nagyobb mértékben inkább annak jelzői, hogy mit tart a társadalom megfelelőnek és elvárhatónak a férfiak és nők esetében.

3. Nemek társadalmi kapcsolatrendszerének gazdasági vonatkozásai

A nemek társadalmi kapcsolatrendszerére szisztematikusan szerepet játszik a különböző gazdasági aspektusokban, így például a munkamegosztásban, a fizetett és a fizetetlen munka megoszlásában, valamint a fizetett munka, a jövedelem, a vagyon, az oktatás, a termelési tényezők, a köz-

¹ A gender szót társadalmi nem értelemben használják. A magyar nyelvben számos helyen az angol alak vált elterjedtté, így itt is eszerint járunk el.

javak és egyéb hasonlók elosztásában. Nyilvánvaló, hogy a legalapvetőbb munkamegosztás, vagyis a produktív, termelő és a reprodukzív, társadalmi újratermelő tevékenységek közötti megosztás szintén a társadalmi nem által meghatározott. A reprodukciós tevékenységek és a gyereknevelés, amelyeket főként nők végeznek, láthatatlan marad, mivel fizetetlen munka, annak ellenére, hogy jövedelem-termelés aligha valósulhat meg munkaerő létrehozása nélkül.² A férfiak viszont nagyrészt termelő tevékenységekre specializálódnak, a fizetett munka feltételei mellett.³ Ez a fajta munkamegosztás döntő tényezője a férfiak és nők között meglévő hatalmas aszimmetriának, ami az utóbbiak hátrányára valósul meg. Ez okozza azt, hogy túlnyomórészt a nők azok, akiknek alacsonyabb a keresetük – amit alacsonyabb végzettségük, illetve kisebb szakmai tapasztalatuk okoz –, kisebb a vagyonuk és rosszabb a hitelhez jutási lehetőségük.⁴ Mindazonáltal a nők azok, akik többet dolgoznak, ha mind a fizetett, mind a fizetetlen munkát számításba vesszük.⁵

A hagyományos, ortodox közgazdasági megközelítést alkalmazó gazdasági elemzés nem terjed ki a reprodukció és a munkaerő létrehozásának tárgykörére, mivel annak sem közvetlen gazdasági célja, sem piaci érintettsége nincsen. Ez a fizetetlen munka a világ jelentős részében gender problémaként ragadható meg. A *gender-tudatos gazdasági elemzés* segít feltárni, hogy a gender szerinti egyenlőtlenségek és a nemek társadalmi kapcsolatrendszerre miként örökítődnek át a piacgazdaság által, és hogyan tükröződnek a háztartási és reprodukciós szektorban. Valószínűleg azonban a legfontosabb eredmény, amit egy gender szempontú elemzéstől várhatunk, az, hogy hangsúlyozza: a piacgazdasági tevékenység eszköz az emberi szükségletek kielégítése szolgálatában, és nem pedig a végpont, nem a gazdasági tevékenységek tulajdonképpeni célja. Ennek érdekében fontos, hogy a piaci tevékenység figyelmet és prioritást biztosítson a rep-

² Az UNDP 1995-ben úgy becsülte, hogy ha a fizetetlen munkatevékenységeket a fennálló bérek mellett piaci tranzakción belül valósítanák meg, akkor annak értéke a globális output értékének körülbelül 70%-át tenné ki. Ennek az óriási értéknek csaknem háromnegyed részét a nők pénzre nem tehető, „láthatatlan” hozzájárulása adja. (UNDP, 1995, 97. o.)

³ A piacon megjelenő munka – a háztartásvezetés és a gyereknevelés gondjainak áthárítása következtében – a férfiak esetében a leggyakrabban nem egy egyéni erőfeszítés, hanem egy „együttes termelés” (joint production) eredményének tekinthető.

⁴ UNDP, 1995, 4, 76–77. o. és UNDP, 2007, 326–342. o.

Az informális foglalkoztatottság gender specifikus jellegű, hiszen annak a világon 60–80 százalékát nők alkotják. Ráadásul alacsony képzettséget igénylő és alacsony fizetéssel járó tevékenységi körökben koncentrálnak, mint például élelmiszer-feldolgozás, ruhakészítés és háztartási munka. Az informális gazdaságban dolgozókat sújtó hátrányokon kívül, amelyek az eszközökhöz, felvevő-piachoz, szolgáltatásokhoz és szabályozott keretfeltételekhez való hozzájutás területén jelentkeznek, a nők a világ számos táján pótlólagos gender jellegű akadályokba ütköznek a szerződés-kötési korlátozások, a bizonytalan földbirtoklási és vagyoni jogok miatt, valamint a háztartási és gyereknevelési felelősségek terheinek következtében. (ILO, 2005, 107. o.)

⁵ UNDP, 1995, 6. o.

rodukciós szektor szükségletei számára. Ezt pedig nagy mértékben elősegíti a gazdasági rendszerek és eszközök gender-tudatos elemzése.⁶

4. Neoliberális problémák, makrogazdasági megoldáskeresés

A neoliberális gazdasági modell felkarolása azon a feltevésen alapult, hogy a gazdasági növekedés végeredményben a foglalkoztatottság növekedéséhez és a szegénység csökkenéséhez vezet. A modell alkalmazásának több évtizedes tapasztalatai azonban nem igazolják teljes mértékben ezeket a reményeket. Ráadásul a neoliberalizmus abban az értelemben is hatástalan volt, hogy egyáltalán nem segítette elő a nők és férfiak jóléte közötti szakadék csökkenését.⁷ Ezenkívül a neoliberalizmus aránytalanul kedvezőtlenül sújtotta a leginkább marginalizált társadalmi csoportokat.

Ebben a helyzetben a közgazdászok figyelme a makrogazdaság-politika felé irányult, mivel felismerték annak fontosságát a nők gazdasági megerősítésének esélye szempontjából: a politika által csökkenthető a jövedelem, az egészség, az oktatás és egyéb szinteken fennálló gender szerinti szakadék. Az a szerep, amit ilyen aspektusban a makropolitika játszhat, annál is fontosabb, mivel a gender szerinti egyenlőség elősegítheti a gazdaságpolitikai intézkedések eredményességét. Így például az oktatásban megvalósuló nagyobb fokú gender-egyenlőség hozzájárul a gazdasági növekedéshez, ráadásul mind a termékenységi, mind a gyermekhalandósági rátát csökkenti.⁸ Azokban az országokban, ahol kihasználják a társadalom megközelítő felének teljes potenciálját, jobb az emberi erőforrás allokációja, és a versenyképességi lehetőség.⁹

Tehát nem csupán politikai korrektség miatt fontos a gender-egyenlőség, hanem stratégiai szempontból is: a gender-perspektívának a makrogazdaság-politikába való integrálása egyenlőségi – azaz méltányossági – és hatékonysági dimenziókat egyaránt magába foglal. Egy jobban megtervezett gazdaságpolitika nemcsak a gender szerinti egyenlőtlenségek enyhítéséhez járul hozzá, hanem csökkenti a sikeres makrogazdasági ki-

⁶ A külgazdaság-politikai eszközök gender szerinti hatásának ellentmondásosságát jól szemlélteti az a mexikói példa, miszerint az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (NAFTA) létrejötte után a női foglalkoztatottság először abszolút értelemben nőtt, de később a férfiakéhoz képesti relatív aránya csökkent. A nők kénytelenek voltak még bizonytalanabb megélhetési formákat keresni, ami a reál keresetük csökkenéséhez vezetett, változatlanul hagyva a keresetekben meglévő gender szakadékot. (UNIFEM, 2005, 5. o.)

⁷ A világ számos régiójában a nőket tekintik a munkaerő-kínálat másodlagos forrásának, ami ahhoz vezet, hogy ők aránytalan mértékben szenvednek az alkalmi és rugalmas munkák növekvő gyakorisága miatt bekövetkezett bizonytalanságtól. Az olyan alapvető szolgáltatások privatizációja, mint az egészségügy és oktatás, a női fizetetlen munka meredek emelkedését vonta maga után. Szintén ilyen hatással bírt a munka, különösen a női munka alulértékelttségének jelensége. A napi 1 dolláron vagy az alatti jövedelmen, azaz mélyszegénységben élő 1,5 milliárd ember többsége nő. (Lopez-Claros, 2005, 4. o.)

⁸ Moser, 2007, 13. o.

⁹ Lopez-Claros, 2005, 2. o.

menetek előtt álló, genderhez kapcsolódó, korlátozó tényezőket, így egyidejűleg javítja az emberi fejlődés és a gazdasági növekedés kilátásait.

A továbbiakban a költségvetési politikával foglalkozunk, amely a makrogazdaság-politika egyik legfontosabb területe.

5. Gender-érzékeny a nemzeti költségvetés?

A költségvetés, amelyben pénzügyi aggregátumok, kiadási és bevételi összegek, részösszegek jelennek meg, gender-semleges politikai eszköznek tűnik, hiszen nem említi külön sem a nőket, sem a férfiakat. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk, inkább *gender-vak*nak tekinthetjük, mert az a mód, ahogyan létrehozzák, figyelmen kívül hagyja a férfiak és nők különböző társadalmi szerepeit, eltérő igényeit és adottságait. Elmulasztja jelezni a felismerést, miszerint a nők jelentős szerepet játszanak a fizetetlen gazdaságban, ahol ők végzik a munkaerő fenntartásának és az arról való gondoskodásnak a túlnyomó részét.¹⁰ Ennek a hiányosságnak a fő oka abban rejlik, hogy a nemzeti költségvetések készítésénél használt keretek és statisztikák szintén gender-vak természetűek. Pedig a gender-viszonyok, valamint a források háztartáson belüli gender szerinti elosztása jelentős hatást gyakorol arra a társadalmi tőkére és azokra a társadalmi keretekre, amelyek a fizetett gazdaság számára létfontosságúak. Szintén fontos hatást gyakorolhatnak a gender-viszonyok az aggregáttermelés, a megtakarítás, a befektetés, az import és export paramétereire.

A gender-vak makropolitikával kapcsolatban az a legnagyobb probléma, hogy érintetlenül hagyja az egyenlőtlen gender-viszonyokat, vagy, ami még rosszabb, növeli annak az igazságtalanságnak a mértékét, amivel a nők a gazdasági, társadalmi és politikai hatalmat illetően szembeesülnek. A legtöbb költségvetés egyértelműen kapitalista és patriarchális rendszereket tükröz. Mivel a költségvetés az ország értékeit fejezi ki – abban az értelemben, hogy bizonyos társadalmi csoportok munkáját értékeli, másokét pedig nem, bizonyos teljesítményeket jutalmaz, másokat pedig nem –, prioritásbeli változások szükségesek a költségvetés szerkezetének módosulásához. A *gender-érzékeny költségvetés (gender-költségvetés)* olyan folyamatok és eszközök tárházára támaszkodik, amelyek a kormányzati költségvetések gender-hatásainak felbecsülését könnyítik meg. Ezek alkalmazása során a fókuszban a kormányzati költségvetések nőkre és lányokra való hatásának ellenőrzése áll. De szélesebb értelemben a gender-költségvetéssel az összes hátrányos helyzetű társadalmi csoport igényeihez kívánnak hozzájárulni. A gender-érzékeny költségvetések nem elkülönült költségvetések nőkre és férfiakra nézve, hanem kísérletek arra,

¹⁰ Elson (1998) azt állítja, hogy a gyereknevelés által egy, a családokban és helyi közösségekben véghezvitt fizetetlen, nem piacorientált munka létfontosságú forrásokat, inputokat hoz létre a köz- és magánszektor számára. Ezek az inputok a munkára igénybe vehető munkaerőt és egy sor más *társadalmi eszmei értéket* (intangible social assets) foglalják magukba, amelyek minden további hivatalos oktatásnak és foglalkoztatásnak az alapját képezik. Az embereknek nemcsak a munkához szükséges kapacitással kell rendelkezniük, hanem el kell sajátítaniuk egyéb társadalmi-eszmei értéket is: az etikus viselkedésre való képességet, állampolgársági érzületet, vagy kommunikációs stílust.

TANULMÁNYOK

hogy a társadalmat alátámasztó gender-viszonyok figyelembe vételével alkotórészekre bontsák, vagyis analizálják a kormány hagyományos, főáramba tartozó költségvetését, annak nőkre és férfiakra, és nők és férfiak különböző csoportjaira vonatkozó hatásai szerint.¹¹

Annak célja, hogy a költségvetésben eltávolítsák a diszkriminációt, vagy elérjék a gender-semlegességet, nem szükségszerűen jelenti azt, hogy a költségvetési politikának nem lehetnek lényegesen különböző hatásai nőkre és férfiakra nézve.¹² Ami itt igazán fontosnak tekintendő, az az, hogy a költségvetési politikáknak a méltányosságon alapuló társadalmi és gazdasági célokat kell szolgálniuk, amelyekhez hozzátartozik a gender szerinti szakadék csökkentése is. A gender-érzékeny költségvetési politika szükségessé teszi mind a politika hatásának, mind pedig annak a megértését, hogyan lehet a politikát megtervezni annak érdekében, hogy nők és férfiak, lányok és fiúk, valamint azok különböző csoportjainak igényeit jobban kielégítsék. A gender-költségvetés a kormány gender iránti elkötelezettségének vállalásáról szól, valamint arról, hogy ezen elkötelezettségeknek megfelelően alakítják a költségvetési folyamatokat. A gender-költségvetésnek alapvetően be kell emelnie a gender-vonatkozásokat a főáramba (mainstreaming gender): biztosítani kell, hogy a gender-vonatkozások, azaz a társadalmi nemek speciális igényei, szempontjai integrálódjanak valamennyi nemzeti politikába, tervbe és programba. Ezáltal a *gender mainstreaming* elve valósulhat meg a költségvetés létrehozása során. A gender-költségvetés céljai közé tartozik, hogy a nyilvánosságot bevonják a költségvetés-készítési folyamatba, és vitát alakítsanak ki a politikai eszközökről, valamint a közkiadások és az adózás megfelelő eloszlásáról.

6. A gender-költségvetések eszközei

Számos olyan eljárás létezik, amit annak érdekében dolgoztak ki, hogy a gender-vonatkozásokat beépítsék a költségvetési elemzésbe. A helyi viszonyoktól függ, hogy mely eszközök használhatóak az egyes országokban. Az elemzésbe bevont eszközök közötti választást ezenkívül befolyá-

¹¹ Gender szerint bontott adatok szükségesek ahhoz, hogy rávilágítsanak a költségvetés gender-elfogultságára. Felbontott adatok segítségével válik feltárhatóvá, hogy olyan politikai eszközöknek, mint a vámok, adózás, oktatás, foglalkoztatottság, vagy iparpolitika, különböző hatásuk van a nőkre és férfiakra, a gazdaságban és a családban betöltött különböző helyzetük miatt. Azáltal például, hogy tüzetesebben megvizsgálják, ki kapja az újonnan létrehozott állásokat, ki kapja a támogatásokat, ki tekinthető eltartottnak a családban, és így tovább, a kormány elkerülheti a meglévő gender-egyenlőtlenségek megerősítésének csapdáját, amely a változatlan szabályok és eljárások alkalmazása miatt egyébként bekövetkezne.

¹² A gender-költségvetési elemzés kiindulópontja az, hogy az alkalmazott költségvetési eszközöknek férfiakra és nőkre vonatkozó implikációi, valamint hatásai különbözhetnek az eltérő társadalmi-gazdasági helyzetük miatt. A gender-költségvetés képes arra, hogy tükrözze, nők és férfiak különbözőképpen használják a közszolgáltatásokat, különböző mindennapi tapasztalatokkal rendelkeznek, és eltérő gazdasági realitásokkal szembesülnek. Ahhoz, hogy a közpolitika és közszolgáltatások megfeleljenek a nők és férfiak elvárásainak, figyelembe kell venni ezeket a különbségeket, és fel kell ismerni, hogyan befolyásolja a gender a közpolitikai döntéseket és az egyéni választásokat.

solják a rendelkezésre álló adatok, a szakértelem, az időkorlát és egyéb feltételek.

6.1. Gender-tudatos politika-felmérés

Ebben az analitikai megközelítésben a különböző területek és programok politikáit abból a szempontból veszik szemügyre, hogy közvetlen vagy közvetett módon, vélhetően a gender-egyenlőtlenségek csökkentését vagy növelését idézik-e elő. A politikai lépések gender-semlegességét az azokkal kapcsolatos forrásallokáció hatásainak követésén keresztül vizsgálják. Így például a kormány preventív egészségpolitikájának hatása általános természetűnek tűnhet, mégis elemezhető a lehetséges gender-hatásokat illetően.

A politikai lépések értékelését viszonylagosan összesített szinten lehet csupán elvégezni, mert meglehetősen nehéz meghatározni, hogy a kormányzati forrás-allokációk kiket és milyen csoportokat érintenek közvetlenül, és hogy ezek közül melyek húznak hasznot belőle. A gender-tudatos politikaértékelésbe beletartozik egy olyan elemzési menet kidolgozása, amely elősegíti a politikai eszközök genderrel kapcsolatos implikációjának megértését. Be kell azonosítani az explicit és implicit gender kérdéseket, a kapcsolódó forrás-allokációkat, és annak kérdésését, hogy vajon a meglévő gender-egyenlőtlenségek és viszonyrendszerek változni fognak-e, vagy sem. Az elemzéshez használt módszerek közé tartozik egy olyan ellenőrző kérdéssor, amely a politika értékelésében, valamint a genderrel kapcsolatos feltevések és a tények összefüggéseinek feltárásaiban játszik szerepet. Az érintett felekkel vagy azok képviselőivel a politika által generált eseményekről, cselekményekről és költségvetési allokációkról is le kell folytatni egy vitát. A politikát ellenőrizni kell a meghirdetett célkitűzések és teljesítmény-célok ellenében is.¹³

6.2. A kedvezményezettek gender szerinti megoszlásának értékelése

Ennek az eszköznek az alkalmazása során a kormánypolitikák és programok tényleges és potenciális kedvezményezettjei körében arról tartanak

¹³ A dél-afrikai földügyi minisztérium által végrehajtott földreform a 2000-es évek elején gender-tudatos magatartáson alapult, mivel gender-vonatkozásokat építettek be annak megfigyelési és értékelési rendszerébe. Ezzel kívánták elkerülni azoknak a gender szerinti egyenlőtlenségeknek a megerősítését, amelyeket a nők korlátozott tulajdonjoga és a jobb minőségű földterülethez való szerényebb hozzáférése okozott. Az ausztrál kormány 1994-es gender-költségvetésében volt egy értékelés, amely a politikai célok és az elsősorban nők által elszenvedett, családon belüli erőszak elleni lépések megvalósítása közötti kapcsolatra vonatkozott. Meghatározták a kapcsolódó stratégiákat, a fő résztvevőket és a végrehajtási intézkedéseket. (Budlender and Sharp, 1998, 39–41. o.) Angliában a Női Költségvetési Csoport nevű civil szervezet politikaelemzést végzett az adóknak a szegény háztartásokban élő nőkre gyakorolt hatásáról. Azt találták, hogy az általános forgalmi adónak aránytalanul nagyobb terhe jut a nőkre, így a kormány felülbírálta néhány közvetett adóját. (Esim, 2002, 33. o.)

TANULMÁNYOK

felmérést, hogy a prioritásaik milyen mértékben teljesülnek a kormányzati intézkedések folytán. Különböző módszerek használhatóak annak érdekében, hogy az állampolgárok kifejezzék véleményüket a közszolgáltatás-nyújtás formáinak igény-kielégítési szintjéről. A mennyiségi elemzések magukba foglalják a közvélemény-kutatást, vagy kérdőíves felmérést, míg a probléma minőségi megközelítése megragadható közmeghallgatásokon, vagy fókuszcsoportokban interjúk, viták, vagy egyéb megfigyelések segítségével. Ezt az értékelési folyamatot kezdeményezheti bármely kormányhivatal, de akár civil társadalmi csoport is.¹⁴

6.3. A közkiadások gender szerinti megoszlásának elemzése

A módszer arra használható, hogy egy adott program kormányzati kiadásainak férfiak és nők, fiúk és lányok közötti megoszlását vizsgálják. Ennek megértése, hogy anyagi eszközökkel a kormány milyen mértékben támogat férfiakat és nőket egy-egy projekt során, jelentős mértékben hozzájárulhat a gender-szakadék csökkentéséhez. A közkiadás előfordulásának elemzését tipikusan az állami iskolákba beiratkozott lányok és fiúk egy főre eső közkiadásainak mérésére alkalmazzák.¹⁵ Szintén érdemes összehasonlítani a különböző területek kiadásait a felmérésekben feltárt gender-specifikus igények mértékével. Ennek az eszköznek az alkalmazása azonban jelentős mennyiségű adatot igényel: a kormányhivataloknak információt kell biztosítaniuk a szolgáltatásnyújtások költségbecsléséről, míg a statisztikai hivatalok vagy civil szervezetek által végzett háztartási felmérések nyújthatnak adatokat a közprogramok gender szerinti igénybeviteléről.

¹⁴ Srí Lankán az 1990-es évek közepén a Női Kutatóközpont szervezett kiscsoportos gyűléseket külön a városi és külön a vidéki szegény nők számára azzal a céllal, hogy megvitassa problémáikat és igényeiket. Mindezt annak megértése érdekében tették, hogy a csaknem két-évtizedes Nők a fejlődésben elnevezésű program milyen hatást gyakorolt az életükre. A csoportformálás elősegítette, hogy egyfajta szolidaritási érzés alakult ki ezen nők között, ami növelte hajlandóságukat az elemzésre, a tiltakozásra és arra, hogy a problémáik megszüntetésére alkalmas beavatkozásokat ajánljanak. (Budlender and Sharp, 1998, 43. o.)

¹⁵ Ghanában 1993–94-ben a Világbank és a kormány végzett egy vizsgálatot a közforrások elosztására és a háztartásoknak a kormányzati szolgáltatások használatában megnyilvánuló viselkedésére vonatkozóan. A vizsgálat során megállapították, hogy a gender szerinti különbségek jelentősek voltak az oktatásban, ahol a lányok a beiratkozási arányukhoz viszonyítva kisebb összegű támogatást kaptak. A Srí Lanka-i Nemzeti Tervezési Minisztérium a fejadag és élelmiszerjegy programra végzett egy gender szerint bontott közkiadás-előfordulás elemzést. Ennek során azt találták, hogy alultápláltság és egyéb mutatók alapján a nők és lányok viselik a terhét az 1980-as évek nagy mértékű élelmiszerhiányának. (Budlender and Sharp, 1998, 46–47. o.)

6.4. Az adóterhelés gender szerinti megoszlásának elemzése

Az állampolgárok gender szerint bontott adóterhelésének megértéséhez a költségvetési bevételek adókomponensét kell megvizsgálni. Az adóterhelés elemzése mind a közvetlen, mind a közvetett adókkal foglalkozik, és azt számítja, hogy mekkora adózás jut a személyekre és háztartásokra.¹⁶ Az elemzéshez nagy mennyiségű adat szükséges a jövedelem-megoszlásra és jövedelem-felhasználási struktúrára vonatkozóan, amelyet nagyrészt háztartási felmérések, valamint az adóhatóságok segítségével lehet megszerezni. Sajnos azonban rendszerint még akkor sincs információ a háztartáson belüli jövedelem-felhasználásról, ha az igényelt adatok rendelkezésre állnak. Nagy számú kutatás bizonyítja, hogy ritkán valósul meg egyenlő jövedelem-eloszlás a háztartások tagjai között.

6.5. A költségvetés időfelhasználásra gyakorolt hatásának vizsgálata gender szerinti bontásban

A kormányzati költségvetés hatásának sajátos értékelését jelentheti, ha a háztartások időfelhasználási módjára gyakorolt következményeit elemzik. Ezáltal az a mérték válik feltárhatóvá, amilyen mértékben támaszkodik a költségvetés a nagyrészt nőkre háruló, fizetetlen munkára.¹⁷ A nemzeti elszámolások – a formális munkapiacra kívül eső tevékenységek természete miatt – a női munkák jelentősebb részét hagyják figyelmen kívül, a férfimunkákhoz képest. A fizetetlen munka nemcsak a mindennapi elfoglaltságokat (főzést, takarítást, tüzelő- és vízgyűjtést stb.) foglalja magába, hanem egyebeket is, mint például a szolgáltatásnyújtást, amibe beletartozik a gyerekek, az idősek és a betegek ellátása.

A munka egyenlőtlen megoszlása a háztartáson belül annál is inkább problematikus, mivel a világ szinte összes országában elterjedt. Továbbá sok helyütt jellemző, hogy a családokon belül a nők a munkájukat elsősorban a lányaikkal-fiaikkal osztják meg, és csak ritkán tudják megosztani azt a férjeikkel.¹⁸ Ennek az a következménye, hogy a nők időterhelésének növekedése miatt – álljon e mögött akár a munkájuk iránti, megnövekedett kereslet, vagy a gazdasági restriktívok okozta közszolgáltatások eltörlése – romlani kezd a gyerekeknél a minősége, és a gyerekek, különösen a lánygyerekek oktatása hanyatló tendenciát mutat. Így mindez a kö-

¹⁶ Az 1990-es évek elején egy dél-afrikai tanulmány azt találta, hogy a keskeny adóalap valamint a jövedelem- és foglalkoztatás-eloszlás sajátosságai miatt a nők az összes beszedett adónak kisebb részét fizetik, de a közvetlen adózás terhe aránytalanul nagyobb, rájuk nézve. (Budlender and Sharp, 1998, 48. o.)

¹⁷ A nők rendelkezésére álló időmennyiségre fontos hatást gyakorolnak bizonyos, döntően a kormányzati politikák által meghatározott körülmények. A vízkészlet biztosítása közel az otthonokhoz, vagy a (jó) közlekedés lehetővé tétele munkahely és az otthonok között növeli a rendelkezésre álló időmennyiséget, de az erdők kipusztulása, vagy a vízkészletek szennyretelezése csökkenti azt, és a nők kiszolgáltatottságának valamint időszegénységének (time poverty) növekedéséhez vezet. (Budlender and Sharp, 1998, 59. o.)

¹⁸ UNDP, 1995.

TANULMÁNYOK

vetkező generációs munkaerő minőségének csökkenését is előidézheti.¹⁹ A költségvetés időfelhasználásra vonatkozó hatásvizsgálatának végrehajtása releváns tanulmányok meglététől függ, amelyeket, ideális esetben, a nemzeti statisztikai hivatalok készítenek.

6.6. Gender-tudatos költségvetési kimutatás

Bármilyen összetételű kormányzati politika, program és költségvetés ellenőrizhető a gender-méltányosság szempontjából. Az elemzés előfeltétele, hogy a kormányzati kiadásokat és bevételeket csoportosítsák a genderre gyakorolt hatásuk szerint. Például a közkiadások feloszthatók specifikusan megcélzott kiadásokra, amelyek nők és férfiak különleges igényeit elégítik ki; egyenlő foglalkoztatást elősegítő költségekre, és általános vagy főárambeli kiadásokra, amelyek az egész közösséget célozzák meg, de amelyeket értékelték a gender-hatásuk szerint. A gender-tudatos költségvetési kimutatás egy olyan, a kormány által készített felelősség-tanúsítási jelentés, amely azt mutatja meg, hogy céljai eléréséhez a kormány milyen mértékben veszi figyelembe a gender igényelte megközelítést. A kimutatás készítésénél használható eszközök tartalmazzák azokat, amelyeket eddig bemutattunk, az egyéb aspektusok értékelésénél.

6.7. Gender-tudatos középtávú gazdaságpolitikai keret

Ezen eszköz megkísérelti beépíteni a gender-vonatkozásokat a gazdasági modellekbe, amely lényeges egy korrekt középtávú gazdasági keret készítéséhez, és amely hatással van az elkövetkező költségvetések számadataira. A több évre elkészített költségvetési allokációs modellek tartalmazhatnak olyan változókat, amelyeket a gender szempontjából is elemeznek. Ahol lehetséges, ott a változókat a gender szerint bontják, emellett figyelembe veszik a fizetetlen munkát tükröző nemzeti számlákat és megváltoztatják a gazdaság működéséről alkotott feltevéseket.

A hagyományos gazdasági modellek a háztartást elsősorban a fogyasztás helyeként kezelik, de az új megközelítés felismeri, hogy a háztartások hozzájárulnak a termeléshez. Az időmérleg felmérések által megbecsült, háztartási fizetetlen munka mérése segít láthatóvá tenni a genderrel kapcsolatos kérdéseket, ami elengedhetetlen ahhoz, hogy a gender alapú megközelítést beépítsék a gazdasági modellekbe.²⁰

¹⁹ Diane Elson, a gender-közgazdaságtan prominens képviselője erről a jelenségről azt szokta mondani: a gender-egyenlőtlenség pénzbe kerül, nemcsak a nőknek, de a férfiaknak és a gyerekeknek is.

²⁰ Mivel a háztartások egyik központi tevékenysége termék és szolgáltatás előállítás mások számára, a háztartások szektorát ellátó gazdaságnak (care economy) nevezik.

7. A gender-költségvetés eszközeinek értékelése és használata

Gender-költségvetésre vonatkozó kezdeményezések több mint húsz éve léteznek a világon, de szélesebb körben az ENSZ által 1995-ben, Pekingben szervezett IV. Női Világkonferencia óta váltak elismertté. Az Európai Bizottság felszólítja a tagországokat a módszer alkalmazására. Eddig a világ közel hetven országában valósították meg a költségvetések gender-elemzésének néhány formáját. A gender-tudatos politika-felmérés a leggyakrabban használt módszer a költségvetési elosztásokat alátámasztó politikai lépések értékelésére és a lehetséges gender-hatások beazonosítására. Annak vizsgálatával, hogy a politikai lépések és a kapcsolódó forrásallokációk várhatóan csökkentik-e a genderrel kapcsolatos egyenlőtlenségi szakadékot, a politika alkalmasságát értékelő eszközökhöz jutunk.

Gazdasági válság idején fokozottan szükséges a gender-érzékeny költségvetés alkalmazása, mivel a recesszió több szempontból is súlyosabb hatással lehet a nők helyzetére. Ennek egyrészt a nők alacsonyabb fizetése az oka (egyebek mellett a részmunkaidő nagyobb aránya folytán), másrészt oka a másodlagos piaci munkaerőként való részvételük, és a szociális hálóból való nagyobb arányú kimaradásuk is. A fiskális megszorítások az említett körülmények miatt aránytalanul nehezebb feltételek elé állítják a nőket, ami a gender szerinti erőszak talaját is szolgálhat.

A gender-érzékeny költségvetés készítéséhez rendelkezésre álló eszközök használhatóak a helyi körülményektől függően önmagukban, vagy egymást kiegészítve. Mivel a költségvetés készítése három szinten igényel döntéseket, vagyis az aggregát makrogazdasági stratégia, a bevételek és kiadások összetétele, valamint a szolgáltatásnyújtás hatékonysága szintjén, a gender-szempontokat mind a három szinten be lehet építeni. A gender-érzékeny politika megformálása rendszerint miniszterek és szakértők egy csoportjától származik, akik főként a miniszterelnöki hivatal, a pénzügyminisztérium vagy a központi bank alkalmazottai. Egy hatékony politikai dialógus azonban feltételezi civil csoportok, úgymint nőcsoportok, szakszervezetek, parasztszövetségek, kutatóintézetek, és más civil szervezetek aktív részvételét is.

A gender-érzékeny költségvetéssel kapcsolatos kezdeményezések a fejlett országokban is elterjedtek. 2003-ban a mexikói kormány a teljes költségvetés 0,85 százalékát gender-egyenlőséget támogató programokra irányozta elő, amelyekről azóta tizennégy minisztérium köteles negyedévenként beszámolni. Mexikó bizonyos államaiban az egészségügyi minisztérium mutat példát arról, hogyan lehet a gender-vonatkozásokat integrálni a költségvetésbe annak érdekében, hogy javítsák a nők számára nyújtott egészségügyi szolgáltatások minőségét, és hogy több forrást juttassanak elsődleges egészségügyi igényekre.²¹ A 2000. évi francia költségvetési törvény előírja a kormánynak, hogy a gender-egyenlőség előmozdítására előirányzott juttatásokról minden évben költségvetési mellékletet nyújtson be. A gazdasági, pénzügyi és ipari minisztérium által készített gender-költségvetési elemzés azt mutatja, hogy mivel a férfiakhoz képest a nők között több mint hatszor annyi a részmunkaidős, akik az egyszülős

²¹ UNIFEM, 2005.

TANULMÁNYOK

háztartások 84 százalékát tartják el, a szegénység növekvő mértékben feminizálódik.

Svédországban minden minisztérium köteles a gender-egyenlőséget elősegíteni a költségvetési törvényjavaslatban megjelenő programjaiban, és ezt a munkát a gender-egyenlőségi miniszter irányítja. Hasonlóan más országokhoz, ott is a pénzügyminisztérium készít speciális jelentést a kormányzati költségvetési javaslatban lévő gazdasági erőforrások nők és férfiak közötti megoszlásáról. A megfelelő áron nyújtott, tisztességes gyermekgondozással kapcsolatos svéd elkötelezettség olyannyira tükröződik a költségvetésben, hogy csaknem a GDP 2 százalékát fordítják a közellátásban megjelenő gyermekgondozásra, és ezzel Európában az egyik legmagasabb arányú női munkavállalást, és szintén az egyik legmagasabb arányú termékenységi rátát érik el. Angliában a Női Költségvetési Csoport, amely informális agyközpontként működik, kutatók valamint női és szakszervezeti csoportok bevonásával sajtóközleményeket bocsát ki, minden költségvetéssel kapcsolatban. Emellett rendszeres találkozókat tart politikusokkal és tisztviselőkkel a költségvetési politika nőket érintő vonatkozásairól. A munkáspárti kormány által 1998-ban indított New Deal elnevezésű, nagyszabású munkanélküliség csökkentő program gender-költségvetési elemzésével feltárták, hogy mindössze 8 százalék jut egyedüli szülőknél, akiknek 95 százalék a nő, miközben a források 57 százalékát fiatalok kapják, akiknek mindössze 27 százalék a nő.²²

Bécs városában 2005 óta alkalmazzák a gender-költségvetést, amelynek segítségével 263 tételen keresztül vizsgálják az egyenlőségi kritériumok érvényesülését, és amennyiben eltérést tapasztalnak a kitűzött célokhoz képest, meghozzák a korrekcióhoz szükséges intézkedéseket. Kiemelt figyelmet szentelnek a munkaerő-piaci politikának, a férfiak gyermekgondozási szerepét erősítő programnak, a gender-szemponthoz tükröző köztér-kialakításnak, a vállalkozás-fejlesztésnek – ahol a női vállalkozókat segítik –, valamint az egészségügynek, ahol például a férfiak gyakori korai halála miatt az egészségügyi szűrővizsgálatokon való részvételt ösztönzik.²³

8. Hazai helyzetelemzés

Magyarországon az ez irányú politikai akarat hiányában nem indult makroszintű program arra vonatkozóan, hogy a nők és férfiak esélyegyenlőségét a költségvetés eszközeivel is elősegítsék. Kilenc nagyobb település költségvetésének elemzése, köztük Pécs megyei jogú város önkormányzatának helyzetfelmérése azt tárta fel, hogy a települések – általános feladataik és anyagi nehézségeik folytán – nem rendelkeznek a nemek esélyegyenlőségét célzó tervekkel és őket támogató lehetőségekkel.²⁴ Egyes kisebb önkormányzatoknál azonban, így például Szigetszentmiklóson,

²² Elson, 2001. 11. o.

²³ Elhangzott az UNIFEM Magyar Nemzeti Bizottságának 2009. január 28-i budapesti alapító konferenciáján.

²⁴ [http://www.unifemnc.hu/files/imce/gb_pecs_tanulmany_081119\[1\].pdf](http://www.unifemnc.hu/files/imce/gb_pecs_tanulmany_081119[1].pdf)

ahol az esélyegyenlőségi terv alapján lassan tudatosulnak a nemek eltérő szempontjai, már megjelentek kezdeményezések arra vonatkozóan, hogy a pénzforrásokat a nemek szükségletei szerint osszák el.²⁵

A gender-költségvetés alkalmazása többféleképpen is a magyar társadalom előnyére válhat. Ami talán a legfontosabb: megkönnyítheti a nők nagyobb fokú munkaerő-piaci és közéleti szerepvállalását azáltal, hogy jobban érvényre juttatja a munkát vállalni kívánó nők érdekeit. Ennek érdekében érdemes tanulmányozni a bécsi modellt, amely megfelelő elemeknek átvételével elmosható volna a tradicionális nemi szerepkörök közötti éles határ. Fontos lenne, hogy minden, a gender-érzékeny költségvetés érdekében megtett hazai lépés nagyobb nyilvánosságot kapjon. Ezáltal nemcsak a példák, hanem az eredmények híre is elterjedne, s így többen felismernék a téma fontosságát, s felfigyelnének az e mögött álló, létező igényekre, mind helyi, mind országos szinten. A gender-költségvetés révén átláthatóbbá válnának az egyes tételek, és ez lehetővé tenné a megalapozottabb kritikai felülvizsgálatot és a szükséges módosítások elvégzését.

9. Következtetések

Megvizsgálva a főbb eszközöket, amelyek hasznosak lehetnek a költségvetés gender-érzékenyebbé való átalakításában, a következőket látjuk: A költségvetés elemzése létfontosságú, mert a prioritások megállapításának és a források allokációjának az egész népesség igényeit kell szolgálnia, figyelembe véve különösen a nők szociális, gazdasági és politikai szempontból hátrányos helyzetét. A költségvetési elosztásnak tükröznie kell a nők férfiakétól eltérő jogait, felelősségét és adottságait, és el kell kerülnie a gender szerinti hátrányos megkülönböztetés közvetítését és újratermelését az egész társadalomban. A költségvetések gender szempontból végzett vizsgálata lehetővé teszi a közforrások elosztásában és hozzáféréseiben mutatkozó szakadék beazonosítását, és a megfelelő intézkedéseken keresztül annak csökkentését. Ennek révén mind méltányossági, mind hatékonysági szempontok érvényesülhetnek.

A fentiek alapján úgy tűnhet, hogy a nők, elsősorban a szegény nők viselik a gender-egyenlőtlenségek terhét. Valójában azonban a férfiak sem menekülhetnek a következmények elől, hiszen a nők férfiaktól való függősége a megélhetési források korlátozottsága folytán erősödik. A gender szerinti hatalmi egyenlőtlenség pedig kihat a háztartáson belüli döntéshozatali folyamatra. Az így kialakuló kiszolgáltatottság és ráutaltság tehetetlenséghez vezet, ami azután gyakran az egyik forrásává válik olyan súlyos következményeknek, mint pl. a gender szerinti erőszak.

A költségvetési elemzés abból a szempontból is elengedhetetlen terület, hogy a civil társadalom informálódhat költségvetési kérdésekről, és ez előmozdíthatja a civil részvételt a nemzeti erőforrások elosztásáról folyó vitában. Egy nyitott, demokratikus és társadalmi vitán alapuló költségvetés-készítés átláthatóbb kormányzáshoz vezet, s az állampolgárok in-

²⁵ Elhangzott az UNIFEM Magyar Nemzeti Bizottságának 2009. január 28-i budapesti alapító konferenciáján.

TANULMÁNYOK

formációkkal járulhatnak hozzá az életüket közvetlen közelről érintő döntésekhez.

A gender szerinti egyenlőség társadalmilag-gazdaságilag kívánatos célja és a hagyományos gazdaságpolitikai célok közötti kapcsolat felismerése általában nem kap megfelelő hangsúlyt a rövidtávú célok ellenében. Ugyanakkor éppen a két cél rövid látókörű szétválasztását akadályozhatja meg a politikai lépések gender szemléletű megközelítése, amely annak a feltérképezését is segíti, hogy valóban kívánatosak-e a jelenlegi gazdasági megközelítések hosszú távú hatásai. Sajnos még csak külföldi példákön lehet bemutatni a gender-költségvetés alkalmazását, mivel Magyarországon még se helyi, se országos szinten nem alkalmazzák.

Irodalom

- Budlender, Debbie (2000): The political economy of women's budgets in the South, *World Development*, Vol. 28, No. 7, pp. 1365–1378.
- Budlender, Debbie (2002): Budgeting for equality: the Australian experience, *Feminist Economics*, vol. 8, no. 1, pp. 25–47.
- Budlender, Debbie, Rhonda Sharp and Kerri Allen (1998): *How to do a gender-sensitive budget analysis: Contemporary research and practice*, Australian Agency for International Development, Canberra.
- Cagatay, Nilüfer (2003): Gender budgets and beyond: feminist fiscal policy in the context of globalization, *Gender and Development*, May, vol. 11, no. 1.
- Cagatay, Nilüfer, Mumtaz Keklik, Radhika Lal and James Lang (2000): *Budgets as if people mattered: democratizing macroeconomic policies*, UNDP Conference paper series, May, New York.
- Chen, Martha etc. (2005): *Progress of the world's women*, UNIFEM, New York.
- Elson, Diane (1998): Integrating gender issues into national budgetary policies and procedures: some policy options, *Journal of International Development*, vol. 10, pp. 929–941.
- Elson, Diane (1999): Gender budget initiative, *Background papers*, Commonwealth Secretariat, London.
- Elson, Diane (2001): Gender responsive budget initiatives: key dimensions and practical examples, *Gender budget initiatives*, Commonwealth Secretariat, Brussels, pp. 15–29.
- Elson, Diane (2004): Engendering government budgets in the context of globalizatio(s), *International Feminist Journal of Politics*, vol. 6, no. 4, pp. 623–642.
- Elson, Diane and Nilufer Çagatay (2000): The Social Content of Macroeconomic Policies, *World Development*. 28, no. 7, pp. 1145–56.
- Esim, Simel (2002): Gender analysis of budgets as a tool for achieving gender equality in the Arab world *Economic Research Forum*, vol. 9, no. 2, pp. 33–36.
- Fetherolf Loutfi, Martha (2001): *Women, gender and work*, ILO, Geneva.
- Franco, A., Winqvist, K. (2002): At the margins of the labour market? Women and men in temporary jobs in Europe, *Statistics in Focus – Population and Social Conditions*. Theme 3. 13/2002. EUROSTAT.
- Himmelweit, Susan (2002): Making visible the hidden economy: the case for gender-impact analysis of economic policy, *Feminist Economics*, vol. 8, no. 1, pp. 49–70.
- Hochschild, Arlie Russel (2003): *The second shift*, Penguin, New York.
- ILO (2005): *World employment report 2004–05*, Geneva.

- King, M. Elizabeth and Andrew D. Mason (2001): *Engendering development*, World Bank/Oxford University Press.
- Lopez-Claros, Augusto and Saadia Zahidi (2005): *Women's empowerment: measuring the global gender gap*, World Economic Forum, Geneva.
- Moser, Annalise (2007): *Gender and indicators*, UNDP, Institute of Development Studies, Brighton.
- Panayotova, Evelina and April Brayfield (1997): *National context and gender ideology. Gender and society*, vol. 11, no. 5, pp. 627–655.
- Szekeres, Valéria (2006): *Macroeconomics and gender, FIKUSz (Fiatal Kutatók Szimpóziuma) Kiadványa*, BMF, Budapest, pp. 187–196.
- UNDP (1995): *Human Development Report 1995*, Oxford University Press, Oxford.
- UNIFEM (2005): *Budgeting for gender equality*, 2005 World Summit, 14–16. September. Women's Affairs Department, Ministry of Finance and Economic Development, Federal Democratic Republic of Ethiopia (2006): *Gender budget analysis initiative, Draft Report 2006*, Addis Ababa.

Internetes hivatkozások:

- <http://www.awid.org/publications/primers/factsissues6.pdf>.
- <http://www.engender.org.uk/>
- http://www.unifem.org/gender_issues/women_poverty_economics/gender_budgets_1.php
- [http://www.unifemnc.hu/files/imce/gb_pecs_tanulmany_081119\[1\].pdf](http://www.unifemnc.hu/files/imce/gb_pecs_tanulmany_081119[1].pdf)

ANDL HELGA – KÓRÓDI MIKLÓS –
SZÚCS NORBERT – VÉG ZOLTÁN ÁKOS

Regisztráció, körzethatár, előnyben részesítés

A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók integrált oktatásának biztosítása a beiskolázás szabályozásával

Jelen tanulmány egy 2008 tavaszán, 27 magyarországi többsikolás településen, illetve fővárosi kerületben megvalósított hatásvizsgálat eredményeit mutatja be. A vizsgálat arra irányult, hogy a körzethatárokra vonatkozó, a többsikolás települések deszegregációja érdekében hozott rendelkezések milyen mértékben érvényesültek a gyakorlatban. A kutatás rámutat arra, hogy a körzethatárok jogszabály szerinti kialakításánál olyan mutatót kell használniuk az önkormányzatoknak, ami egzakt módon nem megállapítható. A halmozottan hátrányos helyzet megállapításához szükséges szülői nyilatkozatok megtétele önkéntes, így a „halmozottan hátrányos helyzetű” státusz megállapítása nagyon könnyen manipulálható és szinte ellenőrizhetetlen. A kutatási eredmények fényében egyértelmű, hogy a beiskolázási körzethatárok módosítása önmagában nem oldja meg a szegregáció problémáját. A törvény által kifejezett szándék a hétköznapi gyakorlatban csak akkor realizálódhat a megfelelő mértékben, ha az önkormányzat valóban elkötelezett deszegregációs oktatáspolitikát folytat, és képes hatékony együttműködést kialakítani a nem önkormányzati fenntartókkal, civil szervezetekkel, szülői csoportokkal.

1. A kutatás bemutatása

1.1. A kutatás célja

A 2007. december és 2008. március között lebonyolított hatásvizsgálat¹ célja az volt, hogy feltárja: a körzethatárokra vonatkozó, a több iskolás települések deszegregációja érdekében hozott rendelkezések milyen mérték-

¹ A kutatást a Dél-Alföldi Regionális Társadalomtudományi Kutatási Egyesület társadalomkutatói végezték, az Oktatási és Kulturális Minisztérium támogatásával.

ben érvényesültek a gyakorlatban. A közoktatásról szóló, többször módosított 1993. évi LXXIX. törvény – a továbbiakban: Ktv. – 66.§ (2) bekezdése² a kötelező felvételi kötelezettség tekintetében rendelkezik a települések egymással határos felvételi körzetei kialakításának szabályairól, az általános iskolai beiskolázás eljárásrendjéről, a halmozottan hátrányos helyzetű (továbbiakban: HHH) tanulók előnyben részesítéséről, az önkormányzat által rendeletben történő megállapításáról, illetve a túljelentkezés esetében történő sorsolásról.³

A hatásvizsgálat kitért a körzethatárok kialakításával kapcsolatos gyakorlat feltárására, valamint arra, hogy az előnyben részesítés hogyan érvényesült a beiskolázáskor, a felvételeknél vagy átvételeknél a HHH tanulókkal kapcsolatban. Emellett vizsgálta azt is, hogy miként jártak el az iskolák, amikor helyhiány miatt nem tudták az összes felvételi kérelmet teljesíteni és a jogszabály értelmében sorsolást kellett szervezniük, továbbá hogy milyen gyakorlatot folytattak az önkormányzatok, amikor az adott gyermekek sajátos helyzetére vonatkozó önkormányzati határozatot elfogadták.

1.2. Problémafelvetés

A magyar társadalom nagy léptékű polarizálódásával párhuzamosan az iskolarendszerünk is markánsan differenciálódik. Oktatási rendszerünk

² A kutatás a 2007. január 1-jétől hatályos Ktv. paragrafusra vonatkozott (e passzus azóta módosult):

Ktv. 66.§ (2) Az általános iskola – beleértve a kijelölt iskolát is – köteles felvenni, átvenni azt a tanköteles tanulót, akinek lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye a körzetében található (a továbbiakban: kötelező felvételt biztosító iskola). Ha a településen több általános iskola működik, az egymással határos felvételi körzeteket oly módon kell kialakítani, hogy a halmozottan hátrányos helyzetű tanulóknak az adott körzetben felvehető összes tanköteles tanulóhoz viszonyított aránya az egyes körzetekben egymáshoz viszonyítva legfeljebb huszonöt százalékban térjen el. A fenntartó a szakiskolát és a középiskolát kijelölheti kötelező felvételt biztosító iskolának. A kijelölt iskola [30.§ (4) bek.], ha nem kötelező felvételt biztosító iskola, a tanuló felvételét csak helyhiány miatt tagadhatja meg. A nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozó jelentkezőt – ha a felvételi követelményeknek megfelel – a nemzeti vagy etnikai kisebbség nyelvén, illetőleg a nemzeti vagy etnikai kisebbség nyelvén és magyarul tanító iskolába (tagozatra, osztályba, csoportba) fel, illetve át kell venni. Ha az általános iskola a kötelező felvételi kötelezettsége teljesítése után további felvételi, átvételi kérelmeket is teljesíteni tud, köteles előnyben részesíteni azokat, akiknek a lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye azon a településen található, ahol az iskola székhelye, telephelye található. E körben a halmozottan hátrányos helyzetű tanuló felvételét csak helyhiány miatt tagadhatja meg. Ha az általános iskola a kötelező felvételi kötelezettsége teljesítése után további felvételi, átvételi kérelmeket is teljesíteni tud, és valamennyi felvételi kérelmet helyhiány miatt nem tudja teljesíteni, az általános iskola sorsolás útján dönt. A sorsolásra a felvételi kérelmeket benyújtókat meg kell hívni. Sorsolás nélkül is felvehető a halmozottan hátrányos, vagy sajátos nevelési igényű tanuló, továbbá az a tanuló, akinek sajátos helyzete indokolja. A sajátos helyzetet a helyi önkormányzat rendeletben állapítja meg.

³ E témával kapcsolatosan egy másik kutatás is zajlott három városban: Kaposváron, Pécsen és Mohácson. Az eredmények megerősítik jelen kutatás következtetéseit (Neumann – Zolnay 2008).

MAGYAR VALÓSÁG

jelenleg nem a különbségek nivellálásában segít, hanem az egyébként is meglévő esélykülönbségeket mélyíti tovább, újratermelve ezáltal a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ezt a jelenséget a PISA vizsgálatok⁴ is alátámasztják: sajnálatos módon a felmérésben részt vett országok közül leginkább hazánkban determinálja a család kulturális tőkéje a diák teljesítményét. Az iskolák homogén összetétele következtében ez a hatás még inkább felerősödik.

A 2006-os PISA-jelentés egyik legfontosabb megállapítása is a szegregáció létét és sikertelenségét diagnosztizálja:

„Egy tipikus magyar iskolában a szülők szocioökonómiai helyzete és ebből következően a diákok képessége között nincsenek nagy különbségek, ami azt jelenti, hogy az iskolaválasztás a társadalom »kasztyosodásának« egyik első lépcsője, és ezzel minimális mobilitás mellett, a társadalom minden rétege önmagát termeli újra. A szegregáció fokozásán, valamint a gyenge és elit iskolák kialakulásán túl a folyamat további problémája, hogy a közoktatásból kikerülő jó képességű diákok aránya sem olyan, mint a hozzánk hasonló adottságú országok többségében.”⁵ Más oldalról világítva meg a problémát: „A felmérések szerint ugyanakkor a tanulók teljesítményét jobban befolyásolja az adott iskolába járó diákok átlagos társadalmi-gazdasági háttere, mint az egyes diákok családi háttere; ilyenformán az iskolai siker attól függ, milyen iskolába jár a tanuló. Míg az OECD-országokban az egyes tanulók közötti különbségek az olvasott szöveg értése területén átlagosan 36 százalékban magyarázhatók az iskolák közötti különbségekkel, ugyanez az arány a magyar tanulók esetében 71 százalék. Vagyis a tanulók társadalmi háttere az iskolák homogén tanulói összetételén keresztül befolyásolja az iskolai teljesítményt.” (Farkas et al., 2008: 10)

Az elkülönítés különböző formáit elemezve megkülönböztethetünk iskolán belüli és iskolarendszeren belüli – iskolák közötti – szegregációt. Az *iskolán belüli szegregáció* típusai között említést érdemel az osztályok között vagy az osztályon belül, csoportok szintjén megvalósított elkülönítés, a tanórán kívüli foglalkozások kapcsán történő szegregáció, a magántanulónév nyilvánítás gyakorlata vagy a feladatellátási helyek, tagintézmények használatában megjelenő szegregáció (Fiáth 2002: 41–42, Havas – Kemény – Liskó 2002: 72–96).

Az *iskolarendszeren belüli szegregáció* fogalma a magyarországi közoktatási intézmények nagymértékű differenciáltságán alapul. A jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező, kvalifikáltabb, tudatosabb életstratégiát kialakító szülők a szabad iskolaválasztás lehetőségeivel élve magasabb presztízsű és színvonalasabb oktatási minőségűnek vélt intézményekbe iratják be gyermekeiket.

Az iskolarendszeren belüli elkülönítést az etnikai alapú szegregáció tovább mélyíti, hiszen ha egy intézményben a cigány származású tanulók számaránya eléri egy kritikus határt, akkor a többségi társadalom előítéltelessége következtében a nem cigány tanulók más iskolába való áramlása felgyorsul (Liskó – Havas 2005).

„Bár az alapfokú végzettség megszerzése és az analfabétizmus felszámolása terén a cigányság hatalmas lépést tett előre, a többségi társadalom iskolázottságához viszonyított lemaradása tovább nőtt, mert az érettségit adó középfokú – és újabban

⁴ Programme for International Student Assessment, <http://oecd-pisa.hu/PISA2006Jelentes.pdf>; <http://www.oki.hu/cikk.php?kod=Jelentes2003-Egyenlotlensegek.html>

⁵ <http://oecd-pisa.hu/PISA2006Jelentes.pdf>

a felsőfokú – oktatás expanziója elkerülte a cigányságot” – jelenti ki Radó Péter az 1971-es és az 1993-as országos reprezentatív felmérés számadatainak összehasonlítását követően (1997: 10).

Valóban, az 1993-as országos reprezentatív vizsgálat adatai szerint szakmunkásképzőt vagy szakiskolát végzett a cigányság kb. 10 százaléka, az érettségit adó középiskolát pedig kb. 1,5 százaléka fejezte be (Kézdi 1999: 231). A rendkívül alacsony arányú középiskolai továbbtanulás okai Liskó Ilona (2003, 2005) szerint a következők: a cigány családok tradicionálisan rossz viszonya az iskolához mint a többségi társadalom intézményéhez; a diszkrimináció és a kulturális normák ellentétei okozta rossz teljesítmény és bukás, iskolaelhagyás; a családon belüli motivációk és továbbtanulási minták hiánya; a rossz szociális helyzet miatt az iskoláztatás költségeinek az elhárítása.

A középfokú oktatásban megfigyelhető alulreprezentáltság természetesen kihat a felsőoktatásban részt vevő cigányok számarányára is. Az érettségizett cigány fiatalok ugyanakkora eséllyel jutnak tovább a felsőoktatásba, mint nem cigány társaik, ám mivel a középfokra való bejutásnál már hatalmas esélykülönbség van, a cigány hallgatók azonos mértékben alulreprezentáltak a főiskolákon és egyetemeken.

A szegregált iskolai képzés vesztesei tehát a rossz szocioökonómiai státuszú gyerekek, akik között kiugróan magas a cigány származásúak számaránya. A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók iskolai sikertelensége tipikusan a következő okokra vezethető vissza (Babusik 2002: 263, Fiáth 2002: 36–38; Forray – Hegedűs 2003: 193–199, Havas 2008: 121–122, Havas – Kemény – Liskó 2002: 145–159, Kertesi – Kézdi 2005: 331–335, Kende 2000: 57–60, Szűcs 2004: 199–216):

1. Nyelvi hátrány. A diákok többsége „korlátozott nyelvi kódot” sajátított el a családjá körében, így kevésbé tudott megfelelni a „kiterjesztett nyelvi kódot” preferáló oktatási intézmény kommunikációs elvárásainak. Kétnyelvű, cigány nyelvet is használó gyermekek esetében a nyelvi hátrány általában fokozottan jelentkezik.

2. Pedagógiai gyakorlat. A pedagógusok a kudarcaikat gyakran a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek kezelhetetlenségével, gyengébb képességeivel magyarázzák. A pedagógusok „fatalista” szemléletét erősíti a tanárképzés azon hiányossága, hogy a leendő tanítókat, tanárokat többségében nem készítik fel az etnikai kisebbség, illetve a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók oktatása során felmerülő szakmai és nevelési sajátosságokra.

3. Tanulási motiváció. A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók szülei – a kategória definiálásából adódóan – legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkeznek. A gyermekek motivátlansága gyakran már a családban kialakul, hiszen a szülők átörökítik a saját – korábbi iskolai kudarcaik miatt kialakult – negatív attitűdjeiket az iskolával szemben. Ők maguk sem ismerik fel, és gyermekeikben sem tudatosítják a iskolai oktatás felfelé mobilizáló erejét. A motivátlanság további magyarázata lehet a gyorsan megtapasztalt iskolai sikertelenség, a családi szocializáció során átéltektől merőben eltérő intézményi közeg visszavető ereje.

4. Hátrányos megkülönböztetés. A cigányokkal, illetve a rossz szociális körülmények között élőkkel szemben táplált előítéletek és sztereotípiák

MAGYAR VALÓSÁG

a – szerencsés esetben jó szándékú – pedagógus munkáját is negatívan befolyásolhatják.

5. Az iskola és a szülők kapcsolata. Az iskola és a kvalifikálatlan – esetenként gyökeresen eltérő kulturális közegben élő – szülők közötti kommunikáció, együttműködés nehézkesen, egyes családok esetében pedig egyáltalán nem működik.

6. A családok rossz szociális helyzete. A halmozottan hátrányos helyzetű diákok többségének otthonában nincsenek megfelelő feltételek az otthoni felkészülésre (írásztal, tanulótér hiánya), a gyerekek korán pénzkereső családtaggá válnak.

Az iskolai sikertelenség elemzése során egyértelműen látszik, hogy nem etnikai alapúak a magyarázó tényezők, a nem cigány származású, hátrányos helyzetű gyermekek kudarcai is visszavezethetőek a felsorolt okokra. Ugyanakkor a domináns középosztályi normáktól eltérő szocio-kulturális háttér a cigány családok esetében gyakoribb és súlyosabb nehézségeket okoz az iskolai karrier során, mint a nem cigány származású családok esetében.

A szegregált körülmények között tanuló diákok esélyegyenlőtlenségét súlyosbítja, hogy iskoláik általában az átlagosnál rosszabb infrastruktúrával körülmények között működnek. Gyakran a humán erőforrás minősége is problémás a szegregált iskolákban. Az átlagosnál alacsonyabb motiváltság és szakos ellátottság kialakulását egyszerűen lehet modellezni: „(1) a tanári erőforrások – az idő, a figyelem és a szakértelem – a megoldandó pedagógiai feladatok volumenéhez képest szűkösebbé válnak; (2) az oktatás befogadó közege – a kortárs csoport domináns jellegének megváltozása miatt – előnytelenebb lesz; (3) a tanárok javadalmazása a nehezebbé váló pedagógiai feladatok tükrében veszít az értékéből” (Kertesi – Kézdi 2005: 332).

1.3. Módszertan

A kutatás mintáját a 2000. és 2004. évben lefolytatott általános iskolai szegregációs kutatások és egyéb aktuális szakértői anyagok alapján állította össze – szakértői mintavétel módszerével – Havas Gábor. Az alapsokaságot olyan, többiskolás városok, nagyvárosok vagy megyei jogú városok képezték, melyekben a múltban vagy a jelenben szegregáció (volt) tapasztalható.

Az adatgenerálási fázis során kvantitatív és kvalitatív kutatási módszereket – kérdőívet, interjút, megfigyelést – egyaránt alkalmaztunk.

- Kérdőíves adatfelvétel zajlott az ebben partnerként közreműködő településeken a tanköteles korú, azon belül a hátrányos és halmozottan

hátrányos helyzetű tanulók, illetve a roma tanulók körzetenkénti és intézmények közötti megoszlásáról⁶.

- Valamennyi jegyzővel és/vagy oktatási irodavezetővel félig strukturált interjú készült a körzethatár-módosítással, a halmozottan hátrányos helyzetűekre vonatkozó adatszolgáltatással, sorsolással, integrációval kapcsolatos véleményekről, attitűdökről és a helyi gyakorlatról.

- Minden településen több interjú készült az oktatási szegregáció által érintett (szegregáló gyakorlatot folytató, illetve a szegregáció által sújtott) intézmények vezetőivel a fentebb vázolt témakörökkel kapcsolatban.

- Félig strukturált interjú készült szülőkkel azokon a településeken, ahol sorsolást tartott az iskola. Szükség szerint felkerestünk roma szülőket és cigány kisebbségi önkormányzatokat, és tanulmányoztuk a helyi beiskolázási gyakorlatot.

- Felkerestük a lakóhelyi szegregátumokat, és feltártuk a cigány tanulók beiskolázásával és az esetleges szegregációval kapcsolatos gyakorlatokat.

- Begyűjtöttük a vizsgált településeken a körzethatár módosításra vonatkozó önkormányzati határozatokat, a sajátos helyzetre vonatkozó rendeleteket, a sorsolásra vonatkozó hivatalos dokumentumokat, az adott település körzethatárait megjelenítő térképsablonokat, a halmozottan hátrányos helyzettel kapcsolatos tájékoztató dokumentumokat és a beiratkozással kapcsolatos dokumentumokat.

- Minden településen készült közoktatási esélyegyenlőségi helyzet-elemzés⁷, és minden esetben hozzá is jutottunk ezekhez a dokumentumokhoz.

Az adatgenerálási fázis elején, három helyszínen előzetes adatfelvételt végeztünk és interjúkat készítettünk a kutatás módszertanának tesztelése céljából. A tesztelést követően megállapítottuk, hogy a beiskolázással kapcsolatos adatszolgáltatás rendkívül esetleges, hiányos és lassú, ezért a kutatás elsődleges adatforrása az interjú. Az interjú rögzítését azonban nem minden esetben engedélyezte az interjúalany, a vélt vagy valós jog-

⁶ Mivel a HHH gyermekek és tanulók körében felülreprezentált a romák aránya és az iskolai szegregáció, különösen az iskolai körzethatárok és az iskolaválasztás kérdése szorosan összefügg az etnikai dimenzióval, ezért a roma tanulók létszámára is próbáltunk becsléseket kérni az intézményektől.

⁷ Ktv. 89/A. § „(12) A hazai és nemzetközi forrásokra kiírt közoktatási célú pályázatokon való részvétel feltétele, hogy az e törvény 89/A. §-ának (5) bekezdése alapján készített intézkedési terv tartalmazza a gyermekek, tanulók esélyegyenlőségét szolgáló intézkedéseket. A pályázatok elbírálásánál – az előírt feltételek megléte esetén – előnyben kell részesíteni azt a közoktatási intézményt fenntartó társulást, amelynek tagjai között olyan önkormányzat is található, amely szerepel a hátrányos helyzetű települések jegyzékén, továbbá azt a közoktatási intézményt fenntartó települést és társulást, amelynek az illetékességi területén a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek, tanulók összes gyermekhez, tanulóhoz viszonyított aránya eléri a huszonöt százalékot. Az esélyegyenlőséget szolgáló intézkedések meghatározását az oktatásért felelős miniszter útmutató kiadásával segíti. E rendelkezéseket a többcélú kistérségi társulás tekintetében is alkalmazni kell.” A közoktatási esélyegyenlőségi helyzetelemzés és intézkedési terv elkészítéséhez az OKM „Gyakorlati útmutató...”-t állított össze a fenntartók számára.

szabálysértések miatt néhány témakör kapcsán bizalmatlanok voltak a beszélgetőpartnerek. Tapasztalatainkat beépítettük az interjúvázlatba.

Megbizonyosodtunk arról is, hogy a települések közoktatási esélyegyenlőségi helyzetelemzése fontos adatforrás. Bár a helyzetelemzések minősége változónak bizonyult, az elkészítésükhöz szükséges esélyegyenlőségi adatlapok használhatóak voltak, így a mintába került települések esélyegyenlőségi helyzetelemzéseinek a dokumentációját összegyűjtöttük.

A kutatás során összesen 27 települést vizsgáltunk meg, több mint 100 interjút készítettünk. A vizsgált települések lakosság száma összesen közel 1,1 millió fő, az összes általános iskolás száma pedig ezeken a településeken 88 491 fő.⁸ A hátrányos helyzetű tanulók száma a rendelkezésre álló dokumentumok alapján a vizsgált településeken meghaladja a 2300 főt, ami 26 százalékos arányt jelent. A HHH arány 2,6 és 28 százalék között változott a vizsgált településeken, bár a regisztráció és az adatközlés hiányosságai miatt ez a számarány több település esetében jelentősen magasabbra tehető.

2. A HHH tanulók regisztrációja

2.1. A HHH fogalom meghatározása

A hátrányos, illetve halmozottan hátrányos helyzet fogalma a közoktatásban hosszú időn át nem bírt pontos definícióval. „A hátrányos helyzet sohasem volt egzakt módon, jól megragadható kritériumokkal, tudományosan meghatározott fogalom” – írja Papp János egy 1997-es tanulmányban (1997: 5). Ezzel együtt az oktatáspolitikai diskurzusok esetén a fogalom használata az elmúlt évtizedekben egyre inkább előtérbe került.

Kozma Tamás már 1975-ös művében hangsúlyozza, hogy „hátrányos helyzetről két esetben beszélnek. Az egyik esetben az esélyek egyenlőtlen voltát értik rajta társadalmunk különféle rétegeinek, csoportjainak vagy egyéneinek ún. fölfelé irányuló vertikális mobilitásában. A másik esetben viszont bizonyos állapot megjelölésére szolgál egyes társadalmi csoportok helyzetének jellemzése végett.” (1975: 18)

Az oktatás szempontjából hátrányos helyzet összetevőit elemző szerzők tanulmányaiban (vö: Liskó 1997, Papp 1997, Forray – Hegedűs 2003, Fejes 2006, Havas 2008, Szűcs 2008) az alacsony jövedelem és a szülők alacsony iskolai végzettsége mindig meghatározó helyen szerepel. A fogalomkör jogszabály általi pontosításának igényét felerősítette több – nemzetközi és hazai – vizsgálat, mely hangsúlyozta, hogy a magyar oktatási rendszer újratermeli a hátrányokat és egyenlőtlenségeket, és a szülők iskolai végzettsége valamint munkaerő-piaci helyzete a PISA-vizsgálatokban részt vevő országok közül hazánkban befolyásolja leginkább a tanulói teljesítményeket (Horn – Sinka 2006, Keller – Mártonfi 2006). Többek között az oktatás terén megmutatkozó, szelekciós mechanizmusok csökkentése

⁸ 2007. októberi statisztikai adatok.

érdekében vezették be a 2003/2004-es tanévben az integrációs és képesség-kibontakoztató (későbbiekben: IKK) felkészítést. E program célcsoportját, az eleinte „hátrányos helyzetűnek”, majd „halmozottan hátrányos helyzetűnek” nevezett tanulókat az MKM rendelet 39/D. § (5) bekezdés módosításai a következőképpen definiálták:

- A 2003/2004-es éves tanévben *hátrányos helyzetű* az a tanuló, akinek esetében „a törvényes felügyeletet gyakorló szülő legfeljebb alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezik, továbbá a gyermek után a szülő kiegészítő családi pótlékra jogosult”.

- A 2004/2005-ös tanévben a *hátrányos helyzetű* tanulóra vonatkozóan a jogszabály lényegi elemeiben alig változott (alapvetően a szülők iskolai végzettségét illetően pontosították): „a törvényes felügyeletet gyakorló szülő tanulmányait legfeljebb az iskola nyolcadik évfolyamán fejezte be, továbbá a gyermek után a szülő rendszeres gyermekvédelmi támogatásra jogosult”.

- A 2005/2006-os tanévtől az idézett MKM rendelet már a Köznevelési törvényre utal: a képesség-kibontakoztató felkészítésben az a tanuló vehet részt, aki a Köznevelési törvény 121. § (1) bekezdésének 14. pontja alapján *halmozottan hátrányos helyzetűnek* minősül.

A köznevelésről szóló, 1993. évi LXXIX. törvény tehát 2006. január 1. óta szabályozza, hogy kit tekintünk *halmozottan hátrányos helyzetűnek*⁹. Az egy évvel később, 2007. január 1-jén hatályba lépett módosítás a *jegyző feladatai* közé sorolta a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre jogosult és legfeljebb 8 általános iskolai évfolyammal rendelkező szülők gyermekeinek nyilvántartását.

A 119/2006. (V. 15.) Korm. Rendelettel vezették be a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekekkel kapcsolatos azon rendelkezést, mely szerint évente két alkalommal, március és október hó utolsó munkanapjáig, iskolai és óvodai bontásban kell elküldeni a Köznevelési Információs Rendszerbe (továbbiakban: KIR) a HH és HHH adatokat. Egy évvel később ismét módosították az intézkedést: csak minden év júniusában, a májusi adatok alapján szükséges az adatszolgáltatás.¹⁰

A 2007. szeptember 1-je óta hatályos szabályozás¹¹ egyértelműen meghatározza, hogy a védelembe vett és alacsony jövedelmű, rendszeres

⁹ 1993. évi LXXIX. törvény a köznevelésről 121. § – a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyermekekre és tanulókra vonatkozó 2006. január 1-jén hatályba lépett módosítás.

¹⁰ A köznevelésről szóló 1993. évi LXXIX. törvény végrehajtásáról szóló 20/1997. (II. 13.) Korm. rendelet 12/H. § – A halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek és tanulók létszámával összefüggő adatszolgáltatási kötelezettségről.

¹¹ Ktv. 121. § 14.: „hátrányos helyzetű gyermek, tanuló az, akit családi körülményei, szociális helyzete miatt a jegyző védelembe vett, illetve akinek rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre való jogosultságát a jegyző megállapította; e csoporton belül halmozottan hátrányos helyzetű az a gyermek, az a tanuló, akinek a törvényes felügyeletét ellátó szülője – a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló törvényben szabályozott eljárásban tett önkéntes nyilatkozata szerint – óvodás gyermek esetén a gyermek hároméves korában, tanuló esetében a tankötelezettség beállításának időpontjában legfeljebb az iskola nyolcadik évfolyamán folytatott tanulmányait fejezte be sikeresen; halmozottan hátrányos helyzetű az a gyermek, az a tanuló is, akit tartós nevelésbe vettek.”

gyermekvédelmi kedvezményre jogosult családok gyermekei a hátrányos helyzetűek, és e körön belül pedig halmozottan hátrányos helyzetűek azok, akiknek a szülei legfeljebb nyolc általános iskolai végzettséggel rendelkeznek (a gyermek óvodába lépése idején – három éves korban – és a tankötelezettség beállításának idején), vagy a gyermeket tartós nevelésbe vették. A rendelet¹² szerint a jegyzőnek a HHH gyermekek, tanulók összetítésén kívül – amennyiben a rendelkezésre álló adatok alapján indokoltnak tartja – kezdeményeznie kell az integrációs és képesség-kibontakoztató felkészítés megszervezését a település iskoláiban, illetve szükség esetén kezdeményeznie kell az iskolai körzethatárok felülvizsgálatát a közoktatásról szóló törvény 66. §-ának (2) bekezdése szerint.

2.2. Tapasztalatok és helyi megoldások a HHH gyermekek és tanulók regisztrációjával kapcsolatban

Széles körben ismert jelenség, hogy a HHH gyermekek létszámának objektív felmérése nem működik pontosan, amelynek legfőbb okát sokan abban látják, hogy a szülők nyilatkozata önkéntességen alapul.

„Ha azt akarja mondani, hogy egyetlen van, akkor egyetlen van, bármit mondhat a szülő. Neked mint intézménynek, neked nincs jogod ellenőrizni. Megint az informális rendszernél tartunk ugye, erre mondtam tavalay a hivatalnak, hogy nálunk 174 HHH tanuló van a 230-ból. Erre azt mondták, hogy az nem lehet igaz, meg egyébként is én hogy merek ilyet mondani, mert azt csak a jegyző mondhatja meg. Hát akkor mondtam, hogy ... Most akkor van vagy 3 HHH tanuló, tessék” – mondta az egyik budapesti kerület roma többségű iskolájának igazgatója.

„Nincs definiálva, hogyan kellene regisztrálni őket. Mi most úgy csináljuk, hogy a Szociális Irodán, amikor rendszeres gyermekvédelmi kedvezménybe veszik a gyereket – vagy tartós védelembe veszik –, akkor kapnak egy papírt a szülők, tájékoztatásul, hogy mivel jár ez, és akkor azt visszaadhatják [az iskolának]” – egy szociális iroda vezetőjének helyzetleírása.

A rendelet szerint a védelembe vétel elrendeléséről és a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre való jogosultság megállapításáról szóló határozat meghozatalával egyidejűleg tájékoztatni kell a szülőt azokról a kedvezményekről és lehetőségekről, amelyek a gyermeket megilletik,

A paragrafus a kutatás lezárását követően, a 2008/2009-es tanévre vonatkozóan újra módosult: a hátrányos helyzetű kategóriából kikerültek a védelembe vett gyermekek.

¹² A 119/2006. (V. 15.) Korm. rendelettel kerültek bevezetésre a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekekkel kapcsolatos alábbi rendelkezések: „A védelembe vétel elrendeléséről, illetőleg a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre való jogosultság megállapításáról szóló határozat meghozatalával egyidejűleg tájékoztatni kell a szülőt azokról a kedvezményekről, juttatásokról, pályázati lehetőségekről, amelyek a gyermeket megilletik, ha megfelel a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekekre vonatkozó feltételeknek. Tájékoztatni kell továbbá a szülőt arról is, hogy a védelembe vett, illetőleg rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre jogosult gyermeke akkor minősül halmozottan hátrányos helyzetűnek, ha a szülei legfeljebb az iskola nyolcadik évfolyamán folytatott tanulmányaikat fejezték be sikeresen. (20/1997. [II. 13.] Korm. rendelet 12/H. § 1. bek.)

amennyiben megfelelnek a HHH gyermekekre vonatkozó feltételeknek. Tapasztalatunk szerint azonban a szülők részletes tájékoztatása gyakran elmarad, vagy annak formája (postai úton kiküldött nyilatkozatok) nem segíti elő, hogy az alacsony iskolai végzettségű szülők kellően tudjanak tájékozódni a gyermekeiket megillető kedvezményről.

A gyakorlatban több jogszabályt sértő, szegregáló oktatásszervezést fenntartó önkormányzatok és közoktatási intézmények kínosan ügyelnek a szülői önkéntességre és az adatvédelmi szempontból jogszerű eljárásra. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy számos jegyző véleménye szerint az intézményvezetők nem kaphatják meg a jegyzőnél regisztrált HHH tanulók névsorát. Mondhatni: a szegregációt támogató attitűd esetén ürügyként szolgál az adatvédelmi szempontrendszer érvényesítése, pedig valós integrációs törekvések esetén – ha nehézkesen is, de – jogszabálysértés nélkül működtethető lenne a rendszer. Megoldást jelenthet az a tervezett intézkedés, mely szerint a szülői nyilatkozat tartalmazza a szülő beleegyezését, mely arra irányul, hogy a jegyző továbbíthatja a gyermek HHH státusát a gyermek által látogatott intézménybe.

A nyilatkozatok formáját is gyakran kritizálták a szakapparátus dolgozói. A körültekintőbb, a problémát valóban kezelni szándékozó tisztviselők „segédanyagokat”, egyszerűbb magyarázó szövegeket írtak több helyen, hogy könnyebben megértsék a szülők, miről és minek az érdekében kell nyilatkozniuk. Ezekben a segédanyagokban – a szülők motiválása érdekében – általában összefoglalták azt is, hogy milyen közvetlen és közvetett támogatási formák járhatnak együtt a HHH minősítéssel.

„Önkéntes a HHH is, tehát nem olyan egyszerű. Nem értették a szülők. Kétszer küldtük ki (nem ment elsőre), de nem lett teljes a kép. Úgy szerkesztettük át, hogy mellé küldtünk egy egyszerűsített ívet, amit mi régen használtunk.

Az állami gondozottakat ismerjük. Voltak szülők, akik több iskolát jelöltek be, mint amennyi van nekik. Valójában több HHH gyerek van itt, mint a nyilvántartásban. 10%-kal biztos több. Sokkal jobban megértették az átszerkesztett űrlapot. (...) Az adatlap túl bonyolult, nem értik” – jellemezte a helyzetet a IKK felkészítést folytató iskola igazgatója.

Az önkéntességen alapuló nyilatkoztatáson túl tovább bonyolítja a HHH regisztrációt, hogy igen nagy eltéréseket lehet felfedezni a jegyzői, illetve az intézményi adatok között, különösen a nagyvárosokban. Ennek alapja az a jelenség, hogy az IKK felkészítést már a korábbi években is alkalmazó intézmények folytatták azon gyakorlatot – részben a jegyzői nyilvántartás pontosítása, támogatása érdekében –, hogy a pedagógusok is nyilatkoztatták az iskolai végzettségükről a HH tanulók szüleit. Ezt az anomáliát a vizsgált települések többségén megtapasztaltuk, a kezelésre vonatkozóan számos megoldási kísérlettel találkoztunk.

A jegyzők a vizsgált esetek döntő többségében csak névleg szerepelnek a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók regisztrációjában. Leggyakrabban a közoktatási intézményekre bízzák a szülői nyilatkozatok begyűjtését. Vannak települések, ahol az összes szülő megkapja a nyilatkozatot az intézményeken keresztül, van, ahol csak a gyermekvédelmi kedvezményre jogosultak számára adnak át egy adatlapot. Gyakori, hogy a szociális iroda vagy teljes egészében a gyámügyi hivatal végzi a feladatot, s méri fel, hány halmozottan hátrányos helyzetű tanuló van a településen és a közoktatási intézményekben.

MAGYAR VALÓSÁG

„A gyámügy az, aki azt a határozatot hozza, hogy rendszeres gyermekvédelmi támogatást kap. Amikor bejön ide a papírért – mert hozza a gyermekvédelmi kérvényét –, akkor felvilágosítják, hogy ez van, ezzel együtt mi az, amit kell tennie. És az információban van egy kolléga, akinél ott vannak az üres nyilatkozatok és ha oda bemegegy, és azt mondja, hogy kérem szépen akkor én szeretnék nyilatkozni, mert én úgy gondolom, akkor kitölti és a kolléga aláírja. És akkor lefénymásolja, egy példány itt marad, amivel regisztrálunk ugye, mert nyilván kell tartani, a másikat pedig elviszi magával és leadja az intézménynél... Az idén összesen nyolc szülői nyilatkozatunk van...” – mondta egy megyei jogú város oktatási irodavezetője.

Egyik budapesti kerületben szintén nem a reális adatok érkeztek be az oktatási iroda részére, amelyet a szociális iroda munkatársai bocsátottak rendelkezésükre. Az oktatási iroda megkérte, hogy a közoktatási intézmények is mérjék fel a HHH gyermekek és tanulók létszámát. A visszaellenőrzés során vált nyilvánvalóvá, hogy a két adat jelentősen eltér egymástól. A folyamat mégis itt megállt: a „jegyzői” adat nem lett pontosabb, csak az eltéréseket állapították meg.

„A nyilatkozatokkal kapcsolatban annyit, hogy vannak sokan, akik nem is jelentek meg, mert vagy tudatlanok, vagy nem gondolták, hogy jogosultak. Az iskola tájékoztatott minden esetben, illetve innen is mentek ki a nyilatkozatok levélben. A pedagógusok ezt jobban tudják csinálni, utánajárkáltak, kimentek a családokhoz. Ez egy évvel ezelőtt történt. Összel megcsináltuk ugyanezt még egyszer, ekkor valamivel több lett, mert közben akik beiratkoztak, azokkal megnőtt a számuk, mert az oktatási intézményeket nézzük és nem a lakosságot. Nagy eltérés nem volt, mert a családokat ismerik a pedagógusok” – mondta egy középváros oktatási irodavezetője.

„Sokszor előfordul, tavaly is volt ilyen, hogy a szülő jogosult lenne, csak nem megy el megcsináltatni a papírokat. Azzal segítjük őket, hogy nem kell írni a nyilatkozatokon, csak aláírni, karikázni. Tavaly úgy tapasztaltuk, hogy a szülők kb. 20 százaléka analfabéta, és leginkább az anyukák nem végezték el a 8 osztályt” – nyilatkozott egy budapesti iskola igazgatója.

Jellemző, hogy a szülőknél nem marad másolat a nyilatkozatból és a tájékoztatóból, melyen megállapítják, hogy gyermeke halmozottan hátrányos helyzetű. Ugyanígy ha az iskola közreműködik a HHH regisztráció folyamatában, ez után nem marad az óvodában vagy az iskolában névsor a HH vagy HHH gyermekekről.

Az egyik vizsgált településen a szülő a jegyzőnél, illetve a Népjóléti Irodán is tesz nyilatkozatot, de az iskolák is végeznek egy felmérést: a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesülő szülők számára kiküldik a 2007 előtti – általuk szerkesztett – adatlapot. Az iskolai listát összevetik a jegyzőtől kapott adatokkal. A jegyzőé a kisebb lista, bár csak néhány név a különbség. Azokat a szülőket, akik az iskolai listán szerepelnek, behívják az iskolába, s próbálják rábírní őket a hivatalos nyilatkozattételre. A HHH kategóriával járó kedvezményeket sorolják fel számukra. Ha a szülő nem jön be az iskolába, akkor az ifjúságvédelmi felelős az osztályfőnökkel családlátogatást tesz náluk.

A segélyekkel és családi pótlékkal kapcsolatos visszaélésekhez hasonlóan ítélik meg egyesek a HHH nyilatkozók attitűdjét és felülbecsülik a létszámukat. Eközben az általános tapasztalat inkább az, hogy nem jelenik meg mindenki ebben a halmazban.

„Az intézmények próbálták elmagyarázni, meggyőzni a szülőket (kis sikerrel). Nem úrlap-kérdés ez szerintem, hanem hogy belátják-e, hogy nem származik ebből hátrányuk.

Szerintem maga a jogszabály nem inspiráló az érintettek számára. Nem értem, hogy miért nem feltétele a kitöltés a támogatásnak. Azt hisszük, hogy ha valamit kijelentünk, akkor azzal segítünk. Később pedig rájövünk, hogy ha megváltoztak a körülmények, a rendszer kijátszhatóvá válik. Tehát attól, hogy valakinek a gyereke HHH, nem biztos, hogy anyagi értelemben valóban HHH. Pl. az aluljáróban zöltséget árulók középosztálybeli színvonalon élnek, csak szellemileg nem képesek oda tartozni, máshogy élik fel. Ők nem foglalkoznak papírokkal” – mondta egy budapesti kerület oktatási irodájának vezetője.

A HHH gyermekek és tanulók nyilatkoztatása és regisztrációja azokon a településeken pontosabbnak vélelmezhető, ahol korábban már integrációs felkészítést folytattak az iskolában. Ezekben az esetekben jellemzően az általános iskolák vezették a szülőkről a nyilvántartást, segítették a nyilatkozatok kitöltését.

Szintén megfigyelhető jelenség, hogy a korábbi tanévhez képest több településen jelentősen változott – csökkent vagy növekedett – a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek és tanulók létszáma, amely a körzethatárokon vonatkozó vagy az integrációs felkészítés szervezése esetén igényelhető támogatással is összefüggésben lehet. Emellett általános tapasztalat, melyet e hatástanulmány is megerősített, hogy a közoktatás különböző szereplői általában nincsenek teljesen tisztában HH és HHH fogalmakkal. Ez összefügg azzal a jelenséggel is, hogy az interjúk során a válaszadók gyakran szinonimaként használták a HHH és a roma/cigány kifejezéseket, miközben a két kategória nem fedi egymást. (Ezzel kapcsolatban problémaként jelentkezik, hogy a körzethatárok közötti HHH arányok kiegyenlítése esetében is fennmaradhat a roma/cigány tanulók szegregációja.)

A halmozottan hátrányos helyzet megállapítására első ízben az óvodai felvételnél kerülhet sor, amikor a HHH gyermekeket (2004 és 2006 januárja között a hátrányos helyzetűeket) előnyben kell részesíteni és kötelezően fel kell venni az óvodába. A rendelkezés nem volt új a nevelési intézményeknek, ennek ellenére egy teljes körű kistérségi kutatás (Farkas – Vég 2008) adatai is megerősítik, hogy a gyerekek többségéről már csak az óvodai felvételt követően derül ki, hogy valójában a „hátrányos”, a „halmozottan hátrányos”, vagy egyik kategóriába sem sorolható. Nem tudnak pontos választ adni az önkormányzatok és a nevelési intézmények, hogy hány 3 éves HHH gyermeket kell beóvodáztatni vagy felvenni. Az óvodai helyzethez hasonlóan az iskolai felvétel során is a legsérülékenyebb csoportnál legkevésbé valószínű, hogy megfelelően tisztában van a jogaival. Elenyésző például azoknak a halmozottan hátrányos helyzetű szülőknek az aránya, akik a nyilatkozat birtokában próbálják meg bejuttatni gyermeküket abba az intézménybe, amelybe eddig nem tanultak HHH gyermekek. Ugyanígy kevés esély van arra, hogy az iskolai beíratás idején szakértői bizottsági véleménnyel érkeznek az intézménybe, hogy megpróbáljanak érvényt szerezni az előnyben részesítésnek

További probléma, hogy országos adatok összehasonlítására nem teljesen alkalmas a jelenlegi rendszer, mivel nem egységes szempontok alapján vezetik fel a jegyző és az intézmények a KIR statisztikába a HH és HHH létszámokat. A jelenleg hatályos jogszabály megközelítése és szövegezése szerint a hátrányos helyzetű gyermekek/tanulók csoportján belüli csoport a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek/tanulók halmaza.

MAGYAR VALÓSÁG

Ugyanakkor a közoktatási intézmények nem mindig a hátrányos helyzetű gyerekek összes létszámán belül adják meg a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek létszámát, hanem külön, azaz a hátrányos helyzetűek létszámában nem szerepelnek a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek és tanulók. Esetenként egy településen, intézményfenntartó társuláson belül is különböző metodika szerint vezetik a statisztikát.

Mivel óvodai és iskolai szinten az országban hasonló eltérésekkel szolgáltatnak adatot, a pontos szabályozás hiánya miatt például a KIR statisztika is erősen torz adatot szolgáltat a HH/HHH gyermekekről és tanulókról. Az iskolai körzetek meghatározásánál – amikor pontos eltéréseket kellene vizsgálni – szintén igen nagy torzítást adhat az ilyen, a statisztikai adatot érintő anomália.

3. A körzethatárok kialakítása

Előjáróban elmondható, hogy az önkormányzati és más fenntartói döntéshozók attitűdje a körzethatárok és a beiskolázás rendjének kialakításával kapcsolatban meglehetősen különböző. Azokon a településeken, ahol látszik a politikai akarat megléte, az esetlegesen fennálló szegregáció megszüntetésére, többnyire olyan folyamatok indultak el, amelyek hosszabb távon a deszegregáció irányában hatnak. Azokon a településeken azonban, ahol ez a politikai szándék nincs jelen, csak az önkormányzat jegyzőjének vagy oktatási iroda vezetőjének kreativitásán múlik, hogy a deszegregációs jogszabályoknak úgy feleljen meg a település, hogy a jelenleg fennálló helyzeten ne kelljen jelentősen változtatnia.

Az alábbiakban a vizsgált településeket tipizáljuk aszerint, hogy a körzethatárok felülvizsgálata során, illetve ha szükséges volt, akkor a körzethatárok módosításánál milyen gyakorlat szerint jártak el, valamint a szabályozásnak milyen eredményei voltak.

3.1. A körzethatárok jelentősége

A beiskolázási körzethatárok jelentősége a vizsgált települések többségében meglehetősen alacsony. Ez egyrészt a szabad iskolaválasztásnak köszönhető, másrészt annak, hogy a gyermekszám demográfiai okokból történő tendenciózus csökkenését általában nem követte megfelelően az oktatási intézményhálózat átszervezése. A gyermeklétszám csökkenésével párhuzamosan megnőtt az iskolák közötti versenyhelyzet, így szinte minden vizsgált intézményre igaz, hogy helyhiány miatt az utóbbi néhány évben egyáltalán nem, vagy csak nagyon kevés jelentkezőt kellett elutasítania. Fontos azonban azt is megjegyezni, hogy miközben minden gyerek számít egy-egy intézménynek, mégis gyakori a gyerekek közötti szelekció. Az intézmények a tagozatos és emelt szintű oktatást folytató osztályaikba egyrészt a legjobb képességű gyerekeket szeretnék felvenni, másrészt pedig ezek az osztályok szolgálnak az intézményen belüli elkülönítés eszközüül. Több intézményvezető magyarázta a roma gyerekek elkülönítését azzal, hogy ha nem lennének olyan osztályaik, amiben

nincsenek – vagy csak nagyon kevesen vannak – cigány tanulók, a nem cigány szülők elvinnék a gyerekeiket más iskolába.

„Azért pedig meg kell jegyezni, hogy a HHH és a roma gyerekek közötti átfedés itt nagyon jelentős. Ha a HHH gyerekek tömegesen megjelennek másik iskolákban, akkor annak valószínűleg az lesz a következménye, hogy ott erős elszívárgás lesz, minek következtében lehetséges, hogy zuhanni fog a gyereklétszám és újra rossz arány alakul majd ki. A 'J' nem »központilag« szegregált intézmény, nem egy felsőbb akarat szerint szegregálódik, hanem a gyűjtőterülete és az önálló iskolaválasztás következménye a jelen helyzet. Nagyon úgy tűnik, hogy ha ezt szétszedjük – törvény szerint –, akkor a problémát szedjük szét. Tehát újabb és újabb körzethatár-módosításra lehet számítani” – az egyik budapesti kerület oktatási irodavezetőjének véleménye.

A beiskolázási körzethatárok kialakítását szabályozó 66.§ (2) értelmezésében is meglehetősen nagy különbségek fedezhetők fel a települések fenntartói és intézményei körében. Egyes településeken a körzetben élő, összes általános iskoláskorú gyermeket veszik alapul, míg másutt (ezek a települések vannak többségben) csak az adott évben beiratkozó gyermekek esetében vizsgálják a halmozottan hátrányos helyzetűek aránya közötti eltérések mértékét.

3.2. Látszat-intézkedések, a szabályozás kikerülése

Több város esetében tapasztaltuk: annak ellenére, hogy 2007-ben, a jogszabálynak megfelelően felülvizsgálták és megváltoztatták a település beiskolázási körzeteit, a 2007/08-as tanévi beiskolázás nem hozott érdemi változást. A szülők ugyanis nem vettek tudomást az új körzethatárokról, a település iskoláinak kapacitása pedig lehetővé tette, hogy minden jelentkezőt – bármelyik körzetből is érkezett – felvegyenek.

Az egyik vizsgált városban 2007-ben elvégezték a körzethatárok felülvizsgálatát. A település öt általános iskolája közül a cigánytelephez legközelebb eső intézménybe szinte kizárólag roma tanulók járnak és ebben az iskolában a legmagasabb a HHH tanulók aránya is. A helyi önkormányzat adminisztratív döntést hozott, amikor az iskolák körzeteit úgy változtatta meg, hogy a cigánytelep egy-egy utcáját átsatolta a négy másik iskolai körzethez. A döntést nem kísérte sem a szülők tájékoztatása, sem más intézkedés, így a következő beiratkozásnál a módosításnak semmilyen hatása nem volt. A fenntartó önkormányzat papíron ugyan megfelel a jogszabálynak, de mivel a település iskolái közül mindegyik képes a körzetében élőnél jóval több tanulót felvenni, így a beiskolázás során nincs jelentősége a körzethatároknak.

A vizsgált települések körében több módszert is találtunk arra, hogy kikerüljék a körzethatárok felülvizsgálatát és a vonatkozó szabályokat. A legegyszerűbben akkor tud egy település a körzethatárokra vonatkozó 25 százalékos szabálynak megfelelni, ha a ténylegesnél jóval kevesebb HHH tanulót regisztrál. A nyilvántartás – tudatos vagy önkéntelenül létrehozott – pontatlanságának természetes következménye, hogy a fenntartó a körzethatárt sem módosítja, mivel hivatalosan szinte „nincsenek is” a településen HHH gyermekek és tanulók.

MAGYAR VALÓSÁG

Egy megyeszékhelyen 2007 márciusában mindössze 5 regisztrált HHH gyermek volt a városban, így e szempontból „nem volt szükség” a körzethatár-módosításra. Eközben a településen található olyan iskola, ahol a HH gyermekek aránya 86 százalék, a CKÖ elnöke és az oktatási iroda vezetője szerint is 95–100 százalék a roma tanulók aránya, s egy másik iskolában is elindult a szegregálódási folyamat (a CKÖ elnökének becslése szerint megközelíti az 50 százalékot). Anomáliaként jelentkezik a szabályozásban, hogy a KIR számára a május végi adatokat kell jelenteni júniusban, így a 2008-as áprilisi beiratkozásokat nem előzte meg a HHH gyermekek jelenlegi számának-arányának figyelembe vétele, ezzel tulajdonképpen elszalasztva egy évet a körzethatár-módosítás tekintetében. (A kutatás zárása után, 2008. júniusban – a májusi statisztikai adatok alapján – végül a város a körzethatárok módosítása mellett döntött.)

„Az A és a B iskolával kapcsolatos, hogy lehetséges, szükség lesz körzethatár-módosításra. (...) Többféle megoldás lehet. Át lehet utcákat sorolni a másik körzetbe, aztán össze lehet vonni intézményeket, meg lehet szüntetni intézményeket. És húsbavágó kérdés, tehát nem egyszerű ezt eldönteni. Lehet, hogy ezt a 25%-ot valahol valaki jól kitalálta, de azért ennek a megvalósítása itt a végeken, meg amikor itt emberekről van szó, tanárokról van szó, iskolákról van szó, azért ez egy nagyon nehéz dolog és nem tudom, hogy ez igazából hogy fog működni. (...)

Szülőkről is van szó, mert azért önelkülük nem megy ám ez a dolog, mert azért a cél az, hogy a gyerekek iskolába járjanak. És sokszor felvetődik épp a hódmezővásárhelyi példa kapcsán, hogy hosszú, több éves előkészület után történt meg ennek a végrehajtása, bevezetése, de az világosan kirajzolódott, hogy ezt a törvény által előírt eszközökkel nem lehet csak úgy tollvonással biztosítani. Tehát ehhez sokkal, de sokkal több munka kell, és együttműködés, minden résztvevőnek, nyilván a fenntartónak is megvan ebben a része, iskoláknak, pedagógusoknak, iskolavezetőknek, szülőknak, tehát ez egy nagyon komplex csomag. Végig kell nézniük, hogy mik azok a lehetőségek, amikkel sáfárkodni tudunk, főképp a gyerekek érdekében” – egy oktatási iroda vezetőjének véleménye.

A szabályozás kikerülésének egy másik módját választotta az egyik település. A város három önálló általános iskoláját 2007-ben összevonták, így már csak egy intézmény látja el az alapfokú oktatási feladatokat három feladat-ellátási helyen. Az intézmény beiskolázási körzete a város egésze lett. Az egyes feladat-ellátási helyek között jelentős különbség áll fenn a tanulók összetételét tekintve (két iskolába szinte kizárólag roma gyerekek járnak), de a körzethatár kialakítására vonatkozó előírásoknak „megfelelnek”.

Szintén más technikát alkalmaz egy másik kisváros, ahol a település négy általános iskolai körzetét a fenntartó önkormányzat sajátosan határozta meg. A kötelező felvettelt biztosító körzetek határain olyan „körzetsávokat” alakítottak ki, ahonnan az ott lakók a szomszédságukban lévő két intézmény közül bárhová beiskolázhatók. A sávokat még abban az időszakban alakították ki, amikor szigorúan a körzethatárok szerint zajlott a beiskolázás, és a magas gyereklétszám miatt az iskolák teljes kapacitással működtek. Ezekről az átmeneti területekről így komolyabb procedura nélkül át lehetett irányítani egyik vagy másik iskolába a „létszámfeletti gyerekeket”. A sávok a jelenlegi szabályozás szerint is léteznek, de funkciójuk némileg megváltozott. Az iskolákat fenntartó önkormányzat a

körzetek közötti HHH arány 25 százalékon belüli eltérését a „sávokban” lakók ide-oda csoportosításával ki tudja mutatni.

A körzethatár-módosítás kikerülésének módja lehet a cigány/roma nemzetiségi iskola kialakítása: ha már úgyis roma tanulók vannak csak az iskolában, „legálissá” tehető a szegregáció az alapító okirat és a pedagógiai program módosításával.

A kutatás eredményei alapján megalapozottan állíthatjuk, hogy a vizsgált települések többségében a nem önkormányzati fenntartású általános iskolák a szegregáció generálói, de legalábbis haszonélvezői. Ezen intézmények beiskolázási körzetének hiányát a HHH tanulók felvételét illetően a legtöbb településen nem kompenzálja az önkormányzattal kötött közoktatási megállapodás, amely a gyakorlatban egyáltalán nem befolyásolja a nem önkormányzati fenntartású intézmények beiskolázási stratégiáját.¹³

A nem önkormányzati fenntartású intézmények más típusú problémájára világít rá egy település példája, ahol az országos tendenciákkal ellentétes szituáció alakult ki. Jelen példánkban sem a körzetek között, sem az önkormányzati iskolák között nem tapasztalhatunk jelentős eltérést a HH/HHH tanulókat illetően, a városban működő két egyházi fenntartású iskolában azonban a HH/HHH tanulók aránya jóval magasabb, mint a két önkormányzati intézményben. Utóbbiak közül az egyikben a HHH tanulók aránya közel ötven százalékos, de a HH és HHH tanulók 75 százaléka bejáró tanuló. Ily módon az iskolák közötti szegregáció jelen van a településen, bár az önkormányzat a körzethatárokat megfelelően alakította ki.

3.3. Szülői „ellenállás”

Több esetben előfordult, hogy a körzethatárok felülvizsgálata és módosítása szülők ellenkezése miatt nem érte el célját. Egy – nem a vizsgálati körbe tartozó – településen a számadatok alapján az iskolakörzetekben arányos a tanulók létszáma a beiskolázáshoz, ám Y iskola körzetéből a beiratkozás előtti 2 hónapban papíron legalább az egyik szülővel 14 gyermek „átköltözött” Z iskola körzetébe. S bár az igazi okokról hivatalosan senki sem beszélt, valójában arról van szó, hogy a szóban forgó intézménybe sok halmozottan hátrányos helyzetű, köztük sok roma tanuló jár.

¹³ Ktv. 82. § (6) Ha a nem állami, nem helyi önkormányzati fenntartó az oktatásért felelős miniszterrel kötött közoktatási megállapodás vagy egyoldalú nyilatkozat alapján kiegészítő hozzájárulásra válik jogosulttá, a fenntartásában működő óvoda, általános iskola részt vesz a kötelező felvételt biztosító óvoda, iskola feladatainak ellátásában. Ennek során felvételi körzetnek kell tekinteni azt a települést, fővárosban azt a kerületet, amelyben az óvoda, az általános iskola székhelye, telephelye található. A fenntartó a feladatellátásért felelős helyi önkormányzattal közösen meghatározza azt a gyermek, illetve tanulói létszámot, amelynek felvételét nem tagadhatja meg az óvoda, az általános iskola. Ez a létszám nem lehet kevesebb, mint az óvoda, az általános iskola alapító okiratában – az adott feladatellátási helyre – meghatározott felvehető maximális gyermek, tanulói létszám huszonöt százaléka. A kötelező felvételt biztosító óvoda, általános iskola feladatainak ellátása keretében a felvételi kérelmek teljesítésénél előnyben kell részesíteni a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekeket, tanulókat.

Az önkormányzat a körzethatárok kialakításakor figyelembe vette a HHH gyermekek arányos elosztását, azonban mindez hiábavalónak bizonyult – a szülői szándék keresztülhúzta a terveiket.

Mivel Y iskola szegregálódási folyamatát valóban szeretne volna az önkormányzat megállítani, ezért a cigány kisebbségi önkormányzat vezetőjének segítségét is igénybe vették, aki felkereste a roma családokat, hogy ne Y iskolába írassák gyermeküket. A város a buszoztatást megoldotta volna, a szülők azonban egy kivétellel ragaszkodtak az iskolához. Ennek egyik fő oka az, hogy a szegregálódó iskola közelebb van a romák által sűrűbben lakott városrészhez. A jelenlegi szabályozás nem tér ki arra, mi a teendő ebben az esetben. Egyrészt ha többen lesznek egy iskola körzetében, mint ahány tanulóra számítanak, már a körzetbe tartozó gyermekeket sem tudják felvenni, másrészt a HHH tanulók körzetenkénti aránya is borul.

Az említett esethez tartozó információ az is, hogy az Iskolaszolga egy 2006-os száma¹⁴ a következőket tartalmazza: „Az általános iskola felvételi kötelezettsége azokra a tanköteles tanulóra terjed ki, akiknek a lakóhelye a körzetében található. Ehhez a szabályhoz kiegészítő szabályként hozzá tartozik, hogy a felvételi kötelezettség megállapítható a tanköteles tanuló tartózkodási helye alapján is, de csak abban az esetben, ha nem rendelkezik a tanuló lakóhellyel. A törvény pontos szövege ugyanis úgy szól, hogy »...akinek lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye...«. E kérdés tisztázása azért lényeges, mert ha a tanulónak lakóhelye is van, valamint tartózkodási helye is, akkor nem változik meg a kötelező felvételt biztosító iskola, és a tanuló nem válik jogosulttá arra, hogy a tartózkodási helye szerinti iskolától »követelje meg« a felvételi kérelmének teljesítését.” Ezt a kiegészítő szabályt az önkormányzatok többsége nem ismeri, szükséges lenne tehát beépíteni a Ktv. szövegébe.

3.4. A körzethatár felülvizsgálatok és módosítások pozitív hatásai

Néhány településen a körzethatárok felülvizsgálata és megváltoztatása a 2007-es évben jelentős változásokat hozott.

Az egyik vizsgált település egy általános iskoláját – elsősorban demográfiai-finanszírozási okok miatt – 2007 júliusában megszüntették. Az épület eredetileg középiskolának épült, így az ingatlant a város egyik szakközépiskolája kapta meg. A megszüntetett iskola körzetében a HHH/cigány származású tanulók számaránya igen magas volt, így az iskola megszüntetése az integráció kérdéskörére is komoly hatással bírt. A körzethatárokat tudatosan úgy alakították át, hogy minden iskola kapjon belvárosi, illetve külvárosi területet is – mintegy tortaszeletekre osztva a várost. Mivel az egyik általános iskola körzetében a HHH/cigány tanulók aránya alacsonyabb volt a települési átlagnál, így a cigánytelep területéről több utcát is kapott „külső körzetként”, tehát a törzskörzetével nem határos területként. A gyerekeket szervezett buszjárat viszi az iskolába. Az átszervezés révén meginduló deszegregációs program abszolút haszonélvezője a település egyházi fenntartású általános iskolája lett, ami az átszervezést

¹⁴ Iskolaszolga – XVI. 10. (2006. június) 46–51.

követően vonzza a halmozottan hátrányos helyzetű és roma tanulók elől „menekülő” szülők gyerekeit.

Az egyik középvárosban a radikális körzethatár-átalakításra az oktatási rendszer átalakítása miatt került sor. Az intézmény-átstrukturizálást a demográfiai-finanszírozási okok mellett a deszegregációs szándék is vezérelte. Az átszervezés legfőbb lépéseiként felmérték a városban az elkövetkező hat-hét évben várható, egyes tanévekben beiskolázandó gyermekek számát, s megállapították a hosszú távú intézményi kapacitás-szükségleteket. Felmérték a városban élő HHH gyermekek számát, s elkészítettek egy HHH térképet. Megszüntették valamennyi önkormányzati általános iskolájukat, majd létrehozták a gyermeklétszámhoz igazodó új iskolákat, minden városrészben. A korábbi 10 intézmény helyett újonnan létrejövő 5 iskola körzethatárát a Ktv. 66.§ (2) bekezdésében foglaltak szerint állapították meg, így a korábban városi beiskolázású intézmények is kaptak körzetet, ezáltal biztosítandó a HHH gyermekek arányos megoszlását. Tanév közben nem támogatták az átiratkozást az önkormányzati iskolák között: a jegyzőhöz kellett kérelmet írnia az iskolát váltani szándékozó szülőnek, amit az rendszerint elutasított.

A külterületi gyerekeket iskolabusz szállítja be a város több iskolájába, ami kisebb aránytalanságokat okoz, mert a körzethatár-módosítás előkészítések a külterületek körében rosszul működött a HHH regisztráció.

Összességében elmondható, hogy a kiegyenlítést nem sikerült maradéktalanul megoldani, továbbra is vannak szegregálódó iskolák, ám a deszegregációs szándék megalapozott, a problémákat felismerték, és tovább dolgoznak a rendszer kiegyenlítésén.

4. Beiskolázás

Az előző fejezetek alapján megállapíthatjuk: minél hatékonyabb a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók összeírása, annál pontosabban elő lehet készíteni a körzethatárok esélyegyenlőségi szempontból megfelelő kialakítását. Minél kiegyensúlyozottabb az iskolai körzetekben a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók arányszáma, annál nagyobb esély van arra, hogy a beiskolázás során érvényesíteni lehessen a HHH tanulók arányos elosztását.

A beiskolázás rendjének szabályozásával jelentősen elő lehet segíteni a lokális oktatási rendszer deszegregációját, ám a fenntartó és/vagy az igazgatók az elkülönítés fenntartását is biztosítani tudják, a beiratkozás manipulálásával.

4.1. A beiskolázás gyakorlata a vizsgált településeken

A beiskolázás gyakorlatának vizsgálata során jelentős különbségeket találunk arra vonatkozólag, hogy milyen módon tájékoztatják a szülőket a lehetőségeikről, illetve milyen adatokat kérnek tőlük a beiratkozás során.

A szülőket az előnyben részesítés lehetőségeiről és a sorsolás lehetőségéről kevés esetben tájékoztatják írásban. Ugyanakkor találunk példát

olyan gyakorlatra, hogy a szülők a beiskolázási kérelem, jelentkezési lap mellett a Ktv. 66. § (2)-t is kézhez kapják – igaz, nagy valószínűséggel ezt éppen az érintett, HHH gyermeket nevelő szülők tudják legkevésbé értelmezni. Ezt a példát „jó gyakorlatnak” minősítettük: fontos lenne, hogy közérthető nyelven megfogalmazva minden településen kézhez kapják a szülők a Ktv. 66. § (2) kivonatát.¹⁵

A települések többségében „egylépcsős” beiratkozás zajlik, de találtunk példát „kétlépcsős” módszerre is. Utóbbi esetben a szülő a konkrét beiratkozást megelőzően kérelmet vagy kérdőívet tölt ki, melyen rangsorolhatja azt a 2-3 iskolát, ahová gyermekét be szeretné íratni. Van olyan település, ahol arra is van lehetőség, hogy megjelölje azt a tanítót, akinek az osztályát választani szeretné. Így a következő tipikus esetek fordulnak elő:

- nem jelölheti meg a szülő a preferenciáit
- megjelölhet a szülő iskolát
- megjelölhet a szülő tanítót.

A kérelmek alapján tervezhetővé válik a konkrét beiratkozás, egyértelmű lesz, hol kell alkalmazni az előnyben részesítést, illetve szükség van-e sorsolásra. A második lépcsőben a tényleges beiratkozás zajlik, rendszerint abban az iskolában, ahová a gyermek a kérelmek elbírálása után felvételt nyert.

Eltérések tapasztalhatók arra vonatkozóan, milyen adatokat kérnek be a szülőktől beiratkozáskor. Néhány hivatal igen körültekintően jár el, a jelentkezés során a személyes adaton túl a következőkre is rákérdeznek:

- lakóhely/ lakóhely *bejelentési* időpontja
- tartózkodási hely/tartózkodási hely *bejelentési* időpontja
- a gyermek óvodája
- a körzeti iskola neve
- a sajátos helyzet érvényesítésénél szóba jöhető szempontok
- testvér iskolája/óvodája
- szülő/gondviselő munkahelye
- a szülő által preferált 3 iskola neve.

A jelentkezési lappal együtt az elbírálás során figyelembe vehető körülményeket alátámasztó igazolásokat is be kell nyújtani: igazolás a halmozottan hátrányos helyzetről, igazolás a sajátos nevelési igényről (szakértői vélemény).

Másutt nem a szülő, hanem a beíratást végző iskola jelöli be a kérelemben, hogy a gyermek HHH, SNI vagy „E” (azaz „etnikumhoz tartozó”). Ez utóbbi eljárás abszolút törvénytelen és szubjektív, hiszen az iskolára bízta, romának tart-e egy gyermeket – ám jelen esetben a szándék éppen az volt, hogy kiegyenlítettebb legyen a romák aránya az egyes osztályokban, iskolákban.

Elgondolkodtató, mi a helyzet akkor, ha a szülők nem a beiratkozás napján jelentkeznek. Előfordul ugyanis, hogy egy elsős tanuló azért jár a lakóhelyétől távoli intézménybe, mert nem jelentkezett a beiratkozás napján a körzeti iskolába. Az előzetesen használandó beiratkozási kérelem vagy jelentkezési lap erre a problémára is megoldást jelentene, ha a jelent-

¹⁵ A szóbeli, megerősítő tájékoztatásba be kell vonni az óvodákat, védőnőket is.

kezés körüli teendőket szervezett formában – az óvodák és a védőnők bevonásával, aktív közreműködésével – végeznék, s ha időben felkutatnák és nyilvántartásba vennék azokat, akiknek az adott évben be kell iratkozniuk az általános iskolába.

A körzethatárok kialakításának a leírásánál is említettük azt a gyakorlatot, hogy a szülők megpróbálták kijátszani a beiskolázás szabályozását. Gyakori példa, hogy átjelentkeztek egy másik lakcímre, annak érdekében, hogy a gyermekük másik iskolai körzetbe tartozzon.

„Egy jelentős probléma szerintem az összes nagyvárosban, hogy a szülők előre készülnek arra, hogy hova szeretnék a gyereket iratni, ezért hónapokkal, rutinosabbak évekkal előtte átjelentkeznek abba a körzetbe. Ismerik a törvényt (...)

Egy ekkora nagyságrendű városban mindenkinek lesz olyan ismerőse vagy barátja, hogy abba a körzetbe jelentkezik be, vagy legalábbis nagyon sok. Főleg az érdekérvényesítő képességgel rendelkezők, azok végleg meg tudják ezt csinálni. (...) Mert olyat is kérdeztünk, hogy életvitelszerűen hol lakik. Ennyit tudunk tenni, hogy vegyék egy kicsit komolyan, hogy tényleg ott lakik-e, abba a körzetbe van-e bejelentve, vagy nem, hogy látszódjon, neki melyik körzetbe kéne mennie” – mondta egy megyeszékhelyi oktatási irodájának vezetője.

„Próbálják úgy irányítani, hogy minden iskolába kerüljön halmozottan hátrányos helyzetű tanuló. Régebben voltak ilyen terelő műveletek, hogy átiratkoztak keresztanyához, meg nagymamához állandó lakcímre, hogy más körzetbe tartozzanak. De már nagyon ez sem járható út, mert az önkormányzat ez ellen is tett. (...) Utolsó hónapokban iratkoztak át, és bekérte a lakcímet óvodás korban, és azt már nem vette figyelembe, hogy az utolsó hónapokban, beiratkozás előtt két héttel vagy egy hónappal átiratkoztak” – egy kisvárosi iskolaigazgatójának közlése.

4.2. Az előnyben részesítés gyakorlata a vizsgált településeken

A Ktv. 66. § (2) kitér az előnyben részesítés szükségességére: a HHH tanulók felvételét csak helyhiány miatt tagadhatja meg az oktatási intézmény.¹⁶

Több kétértelmű szövegrész is található a jogszabályban. Például a „sorsolás nélkül is felvehető” megfogalmazás több interjúalany értelmezése szerint azt is jelentheti, hogy nem kötelező érvényű a HHH, SNI vagy a sajátos helyzetű tanuló felvétele. A törvény azt sem szabályozza, hogy a sorsolás nélkül felvehető felsorolása egyúttal sorrendiséget is jelöl, vagy nem: a HHH tanulók felvételét követően kell-e az SNI/sajátos helyzetű

¹⁶ „Ha az általános iskola a kötelező felvételi kötelezettsége teljesítése után további felvételi, átvételi kérelmeket is teljesíteni tud, köteles előnyben részesíteni azokat, akiknek a lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye azon a településen található, ahol az iskola székhelye, telephelye található. E körben a halmozottan hátrányos helyzetű tanuló felvételét csak helyhiány miatt tagadhatja meg. Ha az általános iskola a kötelező felvételi kötelezettsége teljesítése után további felvételi, átvételi kérelmeket is teljesíteni tud, és valamennyi felvételi kérelmet helyhiány miatt nem tudja teljesíteni, az általános iskola sorsolás útján dönt. A sorsolásra a felvételi kérelmeket benyújtókat meg kell hívni. Sorsolás nélkül is felvehető a halmozottan hátrányos, vagy sajátos nevelési igényű tanuló, továbbá az a tanuló, akinek sajátos helyzete indokolja. A sajátos helyzetet a helyi önkormányzat rendeletben állapítja meg.”

MAGYAR VALÓSÁG

gyermeket előnyben részesíteni, vagy egyszerre, egyenrangúan mindhárom csoportot. Utóbbi esetben a sajátos helyzet tág megfogalmazásával az előnyben részesítés gyakorlata kijátszhatóvá válik.

Az előnyben részesítés nehezen valósul meg akkor, ha nem kérdez rá az intézmény arra, hogy HHH gyermekről van-e szó a beiratkozáskor. Márpedig erre is van példa.

„Én egy kicsit vissza is érezném, hogy idejön egy szülő, és akkor megkérdezem tőle, hogy ön HHH gyermeket hoz ide? Nem tudom, hogy ennek a gyakorlatát hogy lehetne magvalósítani egyébként.”

„Mi ezt nem vizsgáljuk. (...) Én ezt elég diszkriminatív dolognak tartom. Sok minden nem tudok egyetérteni, amit mostanában elvárnának tőlünk.”

„Mert olyan dolgokat kellene megtudakolnunk, amihez semmi közünk.”

„És mindezt az iskola találja ki, hogy hogyan lehetne az ő megbántásuk nélkül, a legokosabban megkérdezni” – több iskolaigazgató véleménye.

Több vizsgált településen találkoztunk azzal a jelenséggel, hogy az osztályok feltöltöttségére hivatkozva utasítanak el a felvétel iránt érdeklődő – rendszerint cigány és/vagy HHH szülőket. Az elutasított szülő ezt követően arról értesül, hogy más – általában nem roma/HHH – gyermeket mégis felvettek az (állítólag nem létező) üres helyre. Jogorvoslatra azonban lehetőség nem volt, mert nem tudták bizonyítani a jelentkezés tényét, időpontját. Az iskola arra hivatkozott, hogy a roma szülők érdeklődésének időpontjában valóban nem volt üres hely, de később – a „rendszeresen” vagy „pont megfelelő időpontban” – érdeklődő szülők gyermekét fel tudták venni a szabad helyre.¹⁷

Extrém példája valósul meg az előnyben részesítésnek egy vizsgált településen. Az adott általános iskola igazgatója arra panaszkodott, hogy a körzetében élő gyermekek száma (az adott korosztályokban) magasabb, mint az beiskolázható elsősök száma, tehát a körzeti gyermekek egy részét is el kell utasítaniuk. Az előnyben részesítés így körzeten belül valósul meg, hiszen az oktatási iroda vezetője – a törvény szellemében – ragaszkodik a körzetben élő HHH tanulók teljes körű felvételéhez. A beiskolázás során ebben az iskolában a gyermekek lakóhelyének az iskolától való távolságát is mérlegelik, illetve az iskolához valamiképpen kötődő gyermekeket is felveszik (nagyobb testvér az iskolában tanul, szülő az iskolában tanít). A sajátos helyzetet ennek ellenére nem definiálták.¹⁸

¹⁷ Valószínűleg ezen szegregációs gyakorlat elkerülhető lenne, ha minden egyes beiratkozási kérelemről az adott intézménynek adatlapot kellene kitöltenie, melyen fel kell tüntetni a (1) tanuló releváns demográfiai adatait; (2) lakóhelyet, körzetet; (3) HH/HHH/SNI kategória létét; (4) esetleges elutasítás okát; (5) jelentkezés sorszámát; (6) jelentkezés időpontját és a (7) szülő aláírását.

¹⁸ Az iskolaigazgató dramatizálta a helyzetet (*harmadik testvért nem tudjuk felvenni, a támogatók gyermekeit nem tudjuk felvenni... stb.*), sajtóhoz fordult, 10 százalékos igazgatói keretet követelt magának.

4.3. A „sajátos helyzet” alkalmazása a vizsgált településeken

A sajátos helyzet definiálásával kapcsolatban három alapvető stratégiát tártunk fel a vizsgált településeken:

1. Önkormányzati rendeletben szabályozták a „sajátos helyzet” fogalmát
2. Formálisan nem definiálták a „sajátos helyzet” fogalmát, de informálisan használják a terminust. Ebben az esetben vagy az oktatási iroda vezetőjének az – informálisan elhangzó, illetve belső körlevélben szabályozott – utasítását követik az intézményvezetők, vagy egymás között kötnek egyezséget az igazgatók.
3. Sem formálisan, sem informálisan nem szabályozzák a „sajátos helyzet” kérdéskörét.

A sajátos helyzetet szabályozó településeken az alábbi kategóriákat minősítették „sajátos helyzetű” gyermeknek:

- a) gyakran használt kategóriák
 - akiknek idősebb testvére(i) már az adott intézményben tanul(nak);
 - akinek szülője vagy gondviselője az adott intézményben dolgozik;
- b) esetenként előforduló kategóriák
 - a szülőjének, gondviselőjének munkahelye, vagy munkavégzésének helye az adott iskola körzetében van, és ezt hivatalosan igazolja;
 - a szülő/gondviselő az adott településen dolgozik.

Az egyik megyei jogú város sajátos helyzetről alkotott határozata – akár jó példaként – az alábbiakat tartalmazza:

„2.§ Sajátos helyzetű a gyermek, ha:

- 1.) *halmozottan hátrányos helyzetű vagy sajátos nevelési igényű, vagy*
- 2.) *testvére, szülője fogyatékos vagy tartósan beteg, vagy*
- 3.) *a szülő munkahelye megegyezik a választott intézménnyel, vagy*
- 4.) *ha testvére az adott intézmény tanulója, vagy*
- 5.) *lakóhelyétől a választott iskola egy km-en belül található.*

3.§ (1) A törvényi felvételi kötelezettség teljesítése után a szabad férőhelyek mértékéig az általános iskola a sajátos helyzetű gyermeket sorsolás nélkül felveszi.

(2)Ha a sajátos helyzetű gyermekek létszáma a szabad férőhelyek számát meghaladja, a felvételtől az általános iskola vezetője dönt.

(3) A (2) bekezdés alkalmazása során a 2. §-ban foglalt sorrendnek megfelelően kell a gyermekeket felvenni.”

Ezzel egyrészt a sajátos helyzet fogalomkörébe emelték a HHH és SNI gyermekeket is, másrészt a Ktv. azon hiányosságát kiküszöbölték, mely semmiféle sorrendiségről nem szólt az előnyben részesítés alkalmazásánál. (A törvény a vizsgálatot követően módosult, meghatározta a sorrendiséget, több félreértést megelőzve ezzel.¹⁹)

4.4. A sorsolás gyakorlata és megítélése a vizsgált településeken

A mintába bekerült 27 település közül három városban alkalmazták a Ktv. 66. § (2) bekezdésében szabályozott, az oktatási rendszerben új elemnek minősülő „sorsolás” gyakorlatát, a 2007/2008-as tanévre való beíratáskor.²⁰

Az egyik érintett iskola a megyeszékhelyi rangú település viszonylag magas presztízzsel, de nem „elitiskolai” státusszal rendelkező intézménye. Az iskola közvetlen közelében több általános iskola is működik, hiszen az intézmény egy nagy lélekszámú panel-városrészben működik, és a közelében egy nagy kiterjedésű, újonnan beépített, társasházias városrész is van. Ez a városrész az elenyésző távolság ellenére sem tartozik a sorsolást végző intézmény körzetébe, ám mind az igazgató, mind a lakók többsége szívesen látná a lakóparki gyermekeket az intézményben.

A 2007/2008-as tanév beiskolázási szabályozása során, a körzeten kívüli jelentkezők magas száma miatt az igazgatónak sorsolással kellett döntenie az intézménybe felvehető gyermekek személyéről. Az intézményvezető tartott a sorsolással együtt járó konfliktustól, lehetőség szerint szeretne volna elkerülni a Ktv. 66. § (2) alkalmazását.

Egy másik érintett településen is számos anomáliáról – például a sorsoláson elutasított gyermekek beíratkozási problémájáról – számoltak be

¹⁹ 66. § (5) Ha az általános iskola a felvételi kötelezettsége teljesítése után további felvételi, átvételi kérelmeket is teljesíteni tud, köteles először a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók kérelmét teljesíteni. A további felvételi lehetőségről szóló tájékoztatót a helyben szokásos módon – legalább tizenöt nappal a felvételi, átvételi kérelmek benyújtására rendelkezésre álló időszak első napja előtt – nyilvánosságra kell hozni. A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók közül előnyben kell részesíteni azokat, akiknek a lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye azon a településen van, ahol az iskola székhelye található. A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók felvétele után a további felvételi kérelmek elbírálásánál előnyben kell részesíteni azokat a jelentkezőket, akiknek a lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye azon a településen található, ahol az iskola székhelye található. Ha az általános iskola – a megadott sorrend szerint – az összes felvételi kérelmet helyhiány miatt nem tudja teljesíteni, az érintett csoportba tartozók között sorsolás útján dönt a jelentkezők között. A sorsolásra a felvételi, átvételi kérelmet benyújtókat meg kell hívni. A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók felvételi, átvételi kérelmének teljesítése után sorsolás nélkül is felvehető a sajátos nevelési igényű (SNI) tanuló, továbbá az a tanuló, akinek ezt sajátos helyzete indokolja. A sajátos helyzetet a helyi önkormányzat rendeletben állapítja meg. Nem kell vizsgálni az iskolai arány megtartását abban az esetben, ha azt az e bekezdésben meghatározott előnyben részesítési kötelezettség megtartása miatt lépték át. A (2)–(5) bekezdésben foglaltakat a településen lévő valamennyi általános iskolai feladat-ellátási helyen alkalmazni kell akkor is, ha az iskola székhelye nem a településen található.

²⁰ Adatgyűjtésünk alapján a 3 vizsgált intézményen kívül az egész országban nem volt példa sorsolásra.

az adatközlőink. A városban törekedtek minél szabályosabban és átláthatóbban megoldani a sorsolást, de ennek ellenére sem az iskola igazgatója, sem az a pedagógus szülő, akinek első körben nem került be a gyermeke az iskolába, nem tartotta igazán jó megoldásnak a sorsolást.

„Előtte volt egy megbeszélés az önkormányzattal, abban a körben, akiket valamilyen szinten hasonlóan érintett ez a dolog. Csak ott néhány gyerekről volt szó. Néhány gyereket pedig rá lehet beszélni a szülőknek, és lehet felajánlani (...) tehát hasonló típusú iskolákat ajánlottunk fel a szülőknek. (...) de ragaszkodtak hozzánk, és ráadásul túl sokan voltak, hogy ezt a partit le lehessen játszani. (...)

Az volt az állásfoglalás az igazgatók körében (...) hogy a sorsolás nem jó dolog, lehetőség szerint kerüljük el. (...) Az egyik alternatíva az az lett volna, hogy erre a 104 gyerekre 4 osztályt indíthattunk volna. (...) Nekünk a feltételünk egyébként meglenne” – a sorsolást végző iskola igazgatójának közlése.

A fenti szemelvény jól jellemzi az intézményvezető stratégiáját: konfliktuskerülő magatartása mellett pressziót próbált gyakorolni a fenntartóra, hogy eggyel több első osztályt indíthasson. Ez a szándék nem egyedi, sőt inkább tipikus a „jó beiskolázási feltételekkel rendelkező” intézményekben. A vizsgálatunk során kiderült: csak olyan településeken sikerült elérni a kívánatosnál erősebb, diszfunkcionális versengést a beiskolázási versenyben, ahol a fenntartó következetesen, szigorúan, a beiskolázás előtt meghatározza az indítható első osztályok számát.

„Most már minden iskola megpróbálja a saját körzeteit megnyerni, ott tartani. Az indítandó osztályok számát is mindig hozzászabjuk előre, amennyi gyerek jön. Mondjuk, ha 27 első jön, akkor 27-et engedélyezünk. (...) Kialakult, hogy nagyjából mekkora a befogadóképessége, és hány – kettő vagy három – párhuzamos osztályt vehet föl. (...) Előre ez városi szinten meg van beszélve az igazgatókkal, mindegyik így indítja. A végső megbeszéléseken ez be is van tartva.

Túljutottunk azon a fölösleges versenyen, hanem inkább az együttműködés kultúrája kezd bejönni, hogy inkább nyertes-nyertes játszmákat játszunk, mert úgyis ugyanannyi [osztályt] fognak kapni].

Lehet versenyezni programokkal és nagyon sok mindennel, hogy nagyon jó minőséget csinálók. (...) De azzal a tisztességtelen dologgal [ami korábban volt, már nem lehet], amikor a versenyszabályok le vannak fixálva, hogy mit lehet, és mit nem lehet megcsinálni annak érdekében, hogy elcsábítsam a másik gyereket. A pedagógiai programmal és minőséggel, és ne minden egyéb trükkel” – mondta a sorsolásban érintett település oktatási irodájának vezetője.

A sorsolást végző iskolákban az igazgatók által prognosztizált konfliktusok valóban bekövetkeztek. A későbbi támadások megelőzése érdekében két vizsgált iskolában is jogász segítségét kérte az intézményvezető, illetve az önkormányzat ellenőrzésére is igényt tartottak.

„A gondnokság jogásznőjét is elhívtuk a sorsolásra és ott is el lett magyarázva ez a törvény, hogy a többi szülő is tudjon róla. Szerintem idén is tudni fognak róla és élni is fognak vele, amit nagyon jól tesznek. Ha egyszer a törvény biztosítja ezt a lehetőséget, akkor ki kell használni” – a sorsolást végző iskola igazgatójának véleménye.

„Egy tömeghisztéria alakult ki. (...) Magam is nagyon szörnyen éltem át ezeket a dolgokat. Állandó telefon: a kétségbeesett szülők. Merthogy már mindenütt lezajlik, megkapja

MAGYAR VALÓSÁG

már a visszaértesítést, hogy felvették, mi pedig lebegtetjük ezt az állapotot. (...) nem szabad ezt az állapotot sokáig fenntartani, mert ez nagyon rossz a szülőknek, nagyon rossz a gyermeknek és nagyon rossz min nekünk is, mert ez akár az iskola ellen is fordulhat, ez a lelkiállapot. És akkor egyenként értesítettük ki a szülőket, gyakorlatilag egy nap leforgása alatt. (...)

Jogással elő volt készítve, az Irodával rendszeresen egyeztettünk. Nincs ugye semmiféle törvényes gyakorlata ennek a dolognak, tehát magunk kellett kijárjuk ezt az utat. A jogászról az első pillanatban belém állította a kést. És azt mondta, hogy ha egyetlen egy elégedetlen szülő lesz, onnantól kezdve az egész iskolát, meg bennünket mindannyiunkat meghurcolnak. Mindent dokumentálni kell, mert máskülönben ez a dolog egy támadási felület.

Úgyhogy mindenkit kiértésítettünk, minden egyes név mellé megtörtént [annak regisztrálása], hogy milyen telefonon, kivel beszélünk, milyen időpontban. Ez adminisztrálva volt. Volt, akit nagyon nehezen értünk el.

Volt egy jelenléti ív. Ezen a jelenléti íven szerepelt az összes sorsolásra jogosult gyerek. Szerepelt egy papíron az összes gyerekek a neve, akik közül kisorsoltuk mi azt a 12-t, akit nem tudunk felvenni" – számolt be a sorsolást végző iskola igazgatója.

A szülők mind a sorsolást megelőzően, mind azt követően megpróbálták befolyásolni a folyamatokat, bejuttatni gyermeküket az iskolába.

„Akkor, amikor volt ez a tömeghisztéria – és ez egy nagyon lényeges momentum –, megindult a körzetbe való jelentkezésnek az áradata. És jöttek lakcímkártyával, körülbelül kilencen-tízen. Egyik napról a másikra bejelentkeztek a körzetbe. Ennek megfelelően ez [a sorsolásra jogosultak száma] gyakorlatilag naponta módosult. Volt néhány szülő, aki nem bírta ezt a stresszt, és magától ment el. Ez egy olyan 3-4 volt. Volt, aki kettős partit is játszott: elment a másikba, utána mi kivettük a sorsolásra jogosultak közül, utána azt mondta, hogy az ő gyereket nem sorsolták ki, tehát fel kell venni az iskolába. Mi meg mondtuk, hogy hivatalosan elkérte a papírját, mi utána érdeklődtünk, tudtuk a beiratkozásnak a dátumát. (...)

Hozzám is elindult a szülőknek az áradata. Olyan szituációk is voltak, amikor volt tanítóanyomnak kellett azt mondani, hogy: NEM TUDOK SEGÍTENI! Én úgy gondolom, hogy azért egy igazgatónak meg kellene hagyni azt a jogot, hogy azért egy néhány gyerek felett sorsoláson kívül is rendelkezzen, hiszen a törvény egyébként az igazgató jogai között írja, hogy ő dönt a fölvetelről. És a sorsolással ezt fölülírja, és kiveszi ezt a lehetőséget a kezéből.

Persze volt egy egyezés az önkormányzattal, hogy akihez én nagyon ragaszkodom, azok természetesen be fognak kerülni, mert azért álltunk rá erre a 28-as létszámra... Hogy puffer legyen" – mondta el a sorsolást végző iskola igazgatója.

A sorsolás szabályrendszerét előzetesen alaposan átgondolták, minden egyes fázisát részletesen dokumentálták.

A sorsolásnak azok is részesei voltak, akik nem jelentek meg személyesen. Az egyik iskola képviselői előzetesen megkérték a szülőket, hogy ne hozzák magukkal a sorsolásra a gyermeküket. Ennek ellenére több szülő gyermekkel együtt vett részt az eseményen.

„Én azzal kezdtem, ... amikor elindult maga a sorsolás ... ha nem is olvastam fel ezt a paragrafust, mert úgy gondoltam, ha egyszerűsíttem, akkor az sokkal többet fog az ő számokra jelenteni. Tehát egy egyszerűbb változatát ... miért kerültek ők is, meg mi is ilyen helyzetbe. (...)

Kiválasztottunk két szülőt, aki leellenőrizte a listát. (...) sem testvére nem jár ide, se nem körzetes. És mellette ott voltak a kis papírcetlik, a gyermeknek a nevével, amit bele-raktunk borítékba. És a két szülőnek az ellenőrzésével történt meg a lista egyeztetése. És

az önkormányzattól is kértem, és jött is ki a K., aki ezt a sorsolással kapcsolatos dolgot felügyelte. (...)

Az a 12 ember, akit elutasítok, az ott helyben kapja meg a határozatot. Ne postázzuk ki tértivevénnyel, mert az még 10 nap. Szerettük volna lerövidíteni ezt a procedúrát. Neki megvan a fellebbezési lehetősége, ugye ott is 15 nap. És aztán még az önkormányzatnak van 30 napja. És lassan már ott vagyunk július tizen-valahányadikán, és akkor a gyerekről még mindig nincsen hivatalos döntés, ami abszurdum. (...)

At is vették egyébként, aláírta az egyik példányát, hogy átvette. (...) Már másnap itt voltak a fellebbezések az iskolában, de ugye ki kellett várni a 15 napot. Én átküldtem aztán az irodához. És ott is megindult a telefonoknak az áradata. (...)

Ragaszkodtak hozzá, nem voltak hajlandóak elállni. Összesen 2 vagy 3 szülő döntött úgy, hogy ő akkor el is viszi ezeket a gyerekeket. (...) Gyakorlatilag 32 fős osztályokat indítottunk. (...) Gyakorlatilag így működött, [hogy végül mindenkit felvettek, aki fellebbezett]” – mondta el a sorsolást végző iskola igazgatója.

„Én részt vettem a sorsoláson, gyerekek nem voltak ott. Volt egy nagy urna, amibe egyesével beletettük a gyerekek nevét, felolvasták előtte a neveket és megkérdeztek minden szülőt, hogy hallotta-e a gyereke nevét. Utána kihúztuk azokat, akik bekerültek, azoknak is felolvasták a nevét. Volt, aki elkeseredett, hogy nem sikerült bejutnia, volt, aki ujjongott, hogy sikerült” – mondta az iskolában tanító pedagógus, akinek nem sorsolták ki a gyermekét.

„Miatán a HHH-k bekerültek, sorsoltunk. Nem teljesen értek vele egyet, mert a gyerekeket ugyanúgy kihúztuk, mint a számokat a lottósorsolásnál. Van egy ilyen gömb, amibe betettük a gyerekek nevét. 18-20 gyerek volt (más körzethől), aki nem került be és sorsoltunk. Az előbb említett jogász nő felügyelte az egészet. A gömbbe került gyerekek nevét megmutattuk a szülőknek. Jegyzőkönyvvezető jelenlétében összekevertük és húztuk. Aki bekerült örült, aki nem, az sírt.

Nem tudom, hogy lehetne ezt másképpen. Én 20 éve vagyok itt igazgató, 30-nál több évet töltöttem el a pályán és ez egy borzasztó kellemetlen helyzet volt a számomra. Nem tudnék okosabbat, amit jobban elfogadnának. Nem volt egyébként reklamáció, teljesen egyértelmű volt, hogy ki kerül be, ki nem. A gyerek annyira még nem fogja fel, jellemzően nem ők sírtak, hanem a szülők. 8 vagy 9 gyerek került így be” – mondta el a sorsolást végző iskola igazgatója.

A sajátos helyzet szabályozásának hiányában az egyik igazgató vállalta, hogy az a gyermek, akinek a testvére az intézménybe jár, biztosan felvételt nyer az iskolába, a sorsoláson sem kell részt vennie. Egy másik igazgató viszont az iskolában tanító pedagógusok – más körzetben lakó – gyermekeit sem vette fel alanyi jogon.

„A másik dolog még, hogy tudom, hogy az önkormányzatnak kellene hozni egy olyan határozatot, hogy azokat a gyerekeket, akiknek a szülei itt dolgoznak mint pedagógusok, fel kell venni. Mivel itt az önkormányzatnak nem volt ilyen határozata, négy itt dolgozó pedagógus kollégának jött volna a gyereke, de csak egy gyereket húztunk ki. Nekik nem tudok mit mondani. Ezek nagyon fura helyzetek. Nem tudok okosabbat, mert a kiválasztó bizottság ilyen-olyan szempontok szerint sem lenne jobb, mert támadható. Azt látom, hogy ezt lefolytattuk, mindenki megkapta a határozatot, és nem volt reklamáció” – egy sorsolást végző iskola igazgatójának véleménye.

A sorsolás lebonyolítását – a lehetőségekhez képeset – sikeres, ám rendkívül kellemetlen és konfliktusos szituációként értékeli az iskola igazgatója. A negatívumai közül kiemeli:

MAGYAR VALÓSÁG

1. a gyermekek mentális sérülését;
2. a szülőkre és oktatási döntéshozókra ható stresszt;
3. a korrupciós lehetőségeket;
4. az iskolát és a lokális oktatási rendszert relatív hosszú ideig destabilizáló helyzetet.

Negatív tényezőként említhetjük még a végkifejletet is: az igazgató a sorsolás részletes szabályozása mellett is szelektálni tud a gyermekek között, illetve a jó érdekérvényesítő képességgel bíró – vagy egyszerűen csak kitartó – szülők a sorsolás eredményétől függetlenül a kívánt iskolába íratják a gyermeküket.

„Ez egy rossz légkört teremt. És én ezt át is éltem. Az a feszült, semmihez sem hasonlítható csend, ami fogadott ott bennünket.(...) ahogyan a szülők reagáltak rá... Az a kétségbeesés. A gyerek, amikor elkezdett sírni. Mert ő ezt nem úgy éli meg, hogy ez egy törvény, meg körzet, hanem Ő IDE NEM KELL! Hogy őt nem vették fel. (...)

Teljesen eszkalálódó feszültség volt, amiben egy hónapon keresztül a szülők is, az iroda is, meg én is éltem. Ennek a sorsolásnak ez a legnagyobb átka. (...) nem lehet tudni, mi lesz a döntés. Megpróbálnak kapcsolatot és lehetőséget keresni. Egyéniséghez [képest], milyen koalíció az illető, milyen társadalmi státusza van. (...)

És jöttek a telefonok. Mindenféle személyes kapcsolaton keresztül: önkormányzati képviselő... Az Irodát ugyanígy bombázták. Az irodavezetőhöz rendszeresen bejártak.(...)

Meg kell hogy mondjam, hogy olyan játék is volt, hogy elballagott a gyereke nyolcadikban, de ott volt az elsős testvére, akkor azt úgy minősítettük, hogy itt van. Vagy hogyha féltestvére volt, akkor azt nem kezdtük el vizsgálni, hogy egy apától és anyától származzanak. (...)

Egy-két megjegyzést leszámítva, és a teljes elkeseredésen túl, nem érte az iskolát semmi olyan vád, hogy ezt nem tisztességesen játszotta végig – és ezt nagyon fontos dolognak tartom. A szülők felé próbáltuk éreztetni, hogy partnerként kezeljük. Én is úgy éreztem, hogy személyesen felelős vagyok a sorsukért. Egyetlen elsős évfolyamot nem ismerek név szerint olyan jól, mint ezt a mostanit. (...) Főleg aki nem körzetes, hiszen (...) a szülőkkel rendszeresen tárgyaltam” – mondta egy sorsolást végző iskola igazgatója.

„Jöttek a szülők kérdésekkel, de nem reklamáltak. Az is számított, hogy nem volt olyan, hogy a tanár nének gyerekei viszont bekerültek, mert látták (megmutattuk a végén), hogy ott maradtak a nevek a gömbben. Egy a kollegák gyerekei közül egy másik iskolába került, a többiek megfellebbezték az önkormányzatnál és végül mégis bekerültek. Magasabb osztálylétszámmal indultunk. Csak az itt dolgozó pedagógusok gyerekei tudtak bekerülni fellebbezéssel. De ennek a négy kollegának még én is saját hatáskörömben azt mondtam volna (ha tehettem volna), hogy hozza ide. Nem volt utána reklamáció, hogy miért vettük fel mégis. Megírták, hogy sok éve itt tanít, a kisebb testvére ide jár, együtt járnak reggel stb. Ennyi joga már hadd legyen a pedagógusnak. Még egyszer mondom, szerintem, abban, hogy a fellebbezéseket az önkormányzat elfogadta (pláne, hogy hozhatna ilyen határozatot), szerintem nincsen semmi kivétel” – egy sorsolást végző iskola igazgatójának véleménye.

„Írásban megfellebbeztük a jegyzőnél és akkor a jegyző és a művelődési osztály vezetője döntött úgy, hogy jöhetünk. Ez a része simán ment” – a sorsolást végző iskolában tanító pedagógus mondta, akinek nem sorsolták ki a gyermekét.

Az igazgatónő véleménye szerint szabályozni kellene – országos vagy önkormányzati szinten – a sorsolás rendjét, szabályrendszerét, s ezt már a beiratkozás előtt nyilvánvalóvá kellene tenni a szülők számára. Erre a szü-

lők iskolaválasztási stratégiájának kialakításán kívül az iskola védelmében is szükség van. Az eljárásrend felgyorsítását is szükségesnek tartja.

„Én idealista voltam ebben a dologban, és azt gondoltam, hogy 15 nap múlva leadhatjuk ezt a paksamétát, és napokon belül megszületik a döntés, hogy ne lebegtessük azoknak a szerencsétlen szülőknek a helyzetét. De ez nem jött össze. Eltelt körülbelül 1 hónap a sorsolástól a kiértékelésig, és én ezt nagyon hosszú időnek tartom. (...) Aki akar fellebbezni, annak kevesebb idő álljon rendelkezésére, hogy eldöntse. Egy hét mondjuk. És az önkormányzatnak elbírálási kötelezettségét is a felére kellene csökkenteni” – egy sorsolást végző iskola igazgatójának véleménye.

Az interjúkból az is kiderült, hogy a sorsolásban érintett szülők az elkülönülés szándékával kívánták a gyermeküket a körzeten kívüli iskolába íratni.

„Nem akartam, hogy oda járjon a gyerek, mert – bár pontos számot nem tudok mondani – kb. 70 százaléka kisebbségi. Többség a kisebbség. Itt is vannak cigányok, de jóval kisebb az arány. Meg hát itthon vagyok, ez is sokat számít. (...)

A személyes véleményem (és a kollegáké) az, hogy nyilván az lenne a jó, ha minél több gyerek ide járhatna a városból. A szülőket is megértem, hogy az az elvárásuk, hogy minél jobb iskolába járjon a gyerekük. Az oktatás színvonalán túl az is számít ugye, hogy milyen a »gyerekanyag«, hogy kik közé jár a gyerek. Azokat a kollegákat is megértem, akik olyan iskolában tanítanak, amik rossz helyzetben vannak, akik olyan gyerekanyagot tanítanak. Nekik is kell, hogy legyen munkájuk. Tehát nagyon visszás ez a kérdés.

A HHH-kal az a probléma, hogy nem érik el azt a színvonalat, azt a minimális követelményt nem tudják teljesíteni, amit itt elvárnánk. Bekerülnek, de nem igazán tudják a minimumot teljesíteni. Próbáljuk őket felzárkóztatni, de hát ez hozzáállás kérdése is. Van, akinek sikerül, van, akit meg nem is érdekel. (...)

Ha egy olyan iskola igazgatója lennék, ahol növekszik a roma és HHH gyerekek aránya, annak érdekében, hogy megtartsam a „fehéreket”, indítanék egy (akár kis létszámú) osztályt, ami a „jó” osztály. Mert itt hallunk olyanokat is, hogy nem az a baj, hogy cigány, hanem az, hogy olyan egészségügyi körülmények vannak, hogy a gyerekek tetvesek, rühesek. Az ember nem szívesen engedi oda a gyerekét. A pedagógusok sem szívesen mennek közéjük, hanem onnan a katedrarról távolról tanítják őket. Mi pedagógusok olyan nehéz helyzetben vagyunk, hogy nem tudunk mit csinálni. Ha beírást adunk a gyerekeknek, akkor lepereg róluk. Testileg nem lehet bántalmazni, szép szóval nem lehet semmit elérni, a csúnya szó már nem hatásos, és akkor ott vagyunk, hogy nem lehet mit csinálni. Ők nagyon jól tudják a jogaikat, a kötelességeiket már kevésbé” – az iskolában tanító pedagógus véleménye, akinek nem sorsolták ki a gyermekét.

4.5. Diszfunkciók az előnyben részesítés rendszerében

A hatáselemzés során szerzett tereptapasztalatok nyilvánvalóvá tették, hogy lokális szituációktól függően akár – indirekt módon – a szegregáció kialakulását is támogathatja a Ktv. 66 § (2) 2007-től hatályos rendelkezése. Abban az esetben, ha a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók szülei – például a szegregátum térbeli közelsége, vagy lokális tradíciók miatt – nagy tömegben választanak egy oktatási intézményt, akkor a HHH tanulók felvételét az előnyben részesítés követelménye miatt az intézményvezető nem tagadhatja meg.

MAGYAR VALÓSÁG

„A 66 paragrafusnak a halmozottan hátrányos helyzetűek előnyben részesítéséről szóló része az praktikusán (...) arra jó, hogy ha a cigányok vagy a halmozottan hátrányos helyzetűek egy helyre akarnak menni, akkor tudnak is egy helyre menni. (...) Ez egy esetben működne: ha kötelező körzetbe menés lenne. (...)

A nem önkormányzati fenntartású iskolák: a J., a S., a K. – akikre szintén nem adott megoldást a közoktatási törvény módosítása. Éppen most, decemberben lefolytattuk az egyeztetéseket. Nagyon komoly hangvételük volt. Arról egyeztettünk a törvény szerint az intézményekkel – a körzetük egyébként az egész város, ami »hihetetlen nagy« megkööttséget jelent –, hogy legalább 25 százalékban körzetes gyereket kell felvenniük, azaz helybéli. Mindenki mondta, hogy 80–90 százalékban helybéli gyerekek van.

Valamint ugye az volt, hogy a halmozottan hátrányos helyzetű előnyben kell részesíteni. Hány halmozottan hátrányos helyzetű jelentkezik ezekben az iskolákba? Az ő saját adataik szerint egy sincs egyikben sem jelen pillanatban. Bár az igazgatók egyöntetűen állítják azt is, hogy vannak, csak nem hajlandók nyilatkozni. Szégyellik. Még akkor is, ha előnyökkel jár. Igazából minimális lehet a számuk. Ilyen paraméterek mellett a körzeteknek gyakorlati jelentősége nincsen” – mondta el egy megyeszékhelyi oktatási irodájának vezetője.

Több interjúalanyunk szerint megoldást jelentene a – jelenleg törvénytelen – „felülről korlátozás” bevezetése, mely során az önkormányzat helyi rendeletben szabályozhatná a HHH tanulók maximálisan felvehető számárányát.

4.6. Átiratkozás–átvétel

Ktv. 66. § (2) a felvétel mellett több esetben említi a tanulók átvételét.²¹ A tanulók átvétele során alkalmazandó előnyben részesítéssel a vizsgált településeken nem találkoztunk. A hivatalok, iskolák, szülők ez irányú tájékozottsága csekély. A bizonytalanságot fokozhatja, hogy a törvény szövege nem használja következetesen a „felvétel” mellett az „átvétel” is.

A mintában szereplő települések között több olyan is található – jellemzően szegregált iskolát bezáró városok –, ahol már szembesültek az év közbeni átjelentkezések reszegregáló hatásával. Az egyik településen egy informálisan meghozott döntéssel, az év közbeni átjelentkezések korlátozásával próbálták meg biztosítani a deszegregációs program sikerességét,

²¹ „Az általános iskola – beleértve a kijelölt iskolát is – köteles felvenni, átvenni azt a tanköteles tanulót, akinek lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye a körzetében található (a továbbiakban: kötelező felvételt biztosító iskola). ... A nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozó jelentkezőt – ha a felvételi követelményeknek megfelel – a nemzeti vagy etnikai kisebbség nyelvén, illetőleg a nemzeti vagy etnikai kisebbség nyelvén és magyarul tanító iskolába (tagozatra, osztályba, csoportba) fel, illetve át kell venni. Ha az általános iskola a kötelező felvételi kötelezettsége teljesítése után további felvételi, átvételi kérelmeket is teljesíteni tud, köteles előnyben részesíteni azokat, akiknek a lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye azon a településen található, ahol az iskola székhelye, telephelye található. E körben a halmozottan hátrányos helyzetű tanuló felvételét csak helyhiány miatt tagadhatja meg. Ha az általános iskola a kötelező felvételi kötelezettsége teljesítése után további felvételi, átvételi kérelmeket is teljesíteni tud, és valamennyi felvételi kérelmet helyhiány miatt nem tudja teljesíteni, az általános iskolasorsolás útján dönt. A sorsolásra a felvételi kérelmeket benyújtókat meg kell hívni. Sorsolás nélkül is felvehető a halmozottan hátrányos, vagy sajátos nevelési igényű tanuló, továbbá az a tanuló, akinek sajátos helyzete indokolja. A sajátos helyzetet a helyi önkormányzat rendeletben állapítja meg.”

illetve próbálták meg elkerülni az „átjelentkezési spirált”, az iskolaváltások felgyorsuló ütemű beindulását.

„Volt rá példa, hogy próbáltak elindulni, de volt egy belső megegyezés, hogy az intézmények nem vesznek át gyerekeket. És itt újra [megjelentek] rizikófaktoroként az egyházi fenntartású intézmények, akikkel nem sikerült ilyen megállapodást kötni. Ezért veszítettünk egy pár gyereket a rendszerből. (...)

Tulajdonképpen azért köttetett ez a megállapodás, mert mindenki tudta, hogy mi a cél, és mindenki magáévá tette, hogy az integrációról van szó. Van aki könnyebben, van aki nehezebben. De mindenki betartotta, tehát tisztességben lezajlott. Az volt a szabály, ha körzeten kívüli jelentkezett, hogy el akarja vinni a gyereket, akkor megkértük, hogy menjen be az Oktatási Csoporthoz, mert nekik minden mozgásról tudniuk kellett. Ők pedig megkérték a szülőt, hogy írásban jelezze a Jegyző felé ezt a szándékát. És a Jegyző már egy hivatalos dokumentumot írt. Mivel majdnem mindenütt maximális létszámmal, vagy afölött működünk, ő küldött egy határozatot, hogy nem lehet róla szó, mert ott maximális osztálylétszám működik. (...)

Ahol engedélyt adott a jegyző, az azért történhetett, mert valóban nagyon távoli városrészbe elköltöztek, vagy családi probléma történt. (...) Tehát mennyire törvényes és mennyire törvénytelen a Jegyző beleyülése ebbe a dologba, erről vitát nyithatnánk. De mindenki beleegyezett. Nem volt különösebb ellenállás. Próbálkoztak” – mondta el egy középváros iskolaigazgatója.

5. Összegzés

A kutatás egyik alapvető tapasztalata, hogy összességében jelenleg nagyon problematikus a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek regisztrációja, pontos létszámuk nyilvántartása. Fontos lenne, hogy a központi költségvetésből nyújtott esélyegyenlőséget, felzárkózást segítő támogatások, az UMFT keretében elnyerhető pályázati források kellő mértékben és célzottabban jussanak el ehhez a csoporthoz. A regisztrációval kapcsolatos ellenszándékok és a nagymértékű diszfunkcionalitás miatt szükségesnek tűnik a HHH tanulók definíciójának és regisztrációjának újragondolása.

5.1. Jogszabályi változások az elmúlt időszakban

A hatásvizsgálat tárgyát képező Ktv. 66. paragrafus a kutatás zárását követően, a 2008/09-es tanév beiskolázási időszakában újra módosult. A legfontosabb változás az iskolai körzetek kialakításának szabályaiban következett be. A korábbi, az egymással határos iskolai körzetekre vonatkozó, 25 százalékos előírás helyett a jelenleg hatályos jogszabály a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók egyes körzeteken belüli maximális arányát a települési arányhoz viszonyítja az alábbiak szerint: „Ha egy településen több általános iskola működik, a halmozottan hátrányos helyzetű tanulóknak az egyes felvételi körzetben kiszámított aránya legfeljebb tizenöt százalékponttal lehet magasabb, mint a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekeknek a település egészére kiszámított aránya. A halmozottan hátrányos helyzetű gyermekeknek a településen belüli arányát oly módon kell meghatározni, hogy az adott településen lakóhellyel, ennek hiányában tartózkodási hellyel rendelkező összes halmozottan

*hátrányos helyzetű gyermekek létszámát el kell osztani a településen lakóhellyel, ennek hiányában tartózkodási hellyel rendelkező összes gyermek létszámával.*²²

További változás, hogy felvételt biztosító iskolának nem lehet kijelölni kötelezően azt az általános iskolát, „amely körzetének kialakításánál a fenti rendelkezés nem tartható meg, feltéve, hogy a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók körzeti aránya elérné az ötven százalékot, és egyébként a település többi iskolája elégséges férőhellyel rendelkezik a település összes tanköteles tanulójának felvételéhez. Az elégséges férőhelyek meglétét az iskola alapító okiratában meghatározott maximális tanulói létszám alapján kell megállapítani.”²³

Emellett már fentebb említettük, hogy a törvény nem határozta meg a sorrendiséget, melyet az előnyben részesítéskor alkalmazni lehetne. A Ktv. 66. § (5) bekezdésének változása erre a hiányosságra reflektál: „Ha az általános iskola a felvételi kötelezettsége teljesítése után további felvételi, átvételi kérelmeket is teljesíteni tud, köteles először a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók kérelmét teljesíteni. (...) A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók közül előnyben kell részesíteni azokat, akiknek a lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye azon a településen van, ahol az iskola székhelye található. (...) a további felvételi kérelmek elbírálásánál előnyben kell részesíteni azokat a jelentkezőket, akiknek a lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye azon a településen található, ahol az iskola székhelye található. Ha az általános iskola – a megadott sorrend szerint – az összes felvételi kérelmet helyhiány miatt nem tudja teljesíteni, az érintett csoportba tartozók között sorsolás útján dönt a jelentkezők között. (...) A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók felvételi, átvételi kérelmének teljesítése után sorsolás nélkül is felvehető a sajátos nevelési igényű tanuló, továbbá az a tanuló, akinek ezt sajátos helyzete indokolja. A sajátos helyzetet a helyi önkormányzat rendeletben állapítja meg.”

Többek között a jogszabályi megfelelés érvényesülését támogatja az a fentebb már említett kitétel, mely szerint a fenntartóknak kötelezettségeik vannak az esélyegyenlőségi tervezés területén is. A hivatkozott 89/A §-ból a Ktv. változásával a 105. §-ba kerültek át az esélyegyenlőségi tervvel kapcsolatos szabályok. A módosítással egyértelművé vált, hogy a közoktatási esélyegyenlőségi intézkedési tervet az önkormányzati intézkedési terv, illetve a fővárosi, megyei fejlesztési terv részeként vagy önálló intézkedési tervként is el lehet készíteni: „105. § (1) A helyi önkormányzat az önkormányzati intézkedési terv, illetve a fővárosi, megyei fejlesztési terv részeként vagy az abban foglaltakra tekintettel önálló intézkedési tervként meghatározza a gyermekek, tanulók esélyegyenlőségét szolgáló intézkedéseket (a továbbiakban: közoktatási esélyegyenlőségi intézkedési terv).

(2) A hazai és nemzetközi forrásokra kiírt, közoktatási célú pályázatokon való részvétel feltétele, hogy a helyi önkormányzat, az önkormányzati társulás rendelkezzen – az oktatásért felelős miniszter által kiadott útmutató figyelembevételével elkészített – közoktatási esélyegyenlőségi intézkedési tervvel. A pályázatok elbírálásánál – az előírt feltételek megléte esetén – előnyben kell részesíteni azt a közoktatási intézményt fenntartó társulást, amelynek tagjai között olyan önkormányzat is található, amely szerepel a hátrányos helyzetű települések jegyzékén, továbbá azt a közoktatási intézményt fenntartó települést és társulást, amelynek az ille-

²² Ktv. 66. § (2)

²³ Ktv. 66. § (3)

tékességi területén a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek, tanulók összes gyermekhez, tanulóhoz viszonyított aránya eléri a huszonöt százalékot.

(3) A (2) bekezdésben foglaltakat a nem állami, nem önkormányzati intézményfenntartók tekintetében is alkalmazni kell.”

Az esélyegyenlőségi tervek elkészítésében nyújt segítséget a kialakított esélyegyenlőségi szakértői hálózat – a körzethatárok megfelelő kialakítását a szakértők helyben ellenőrizhetik, illetve tanácsokat adhatnak a szükséges változtatás terén.²⁴

A Ktv. említett változásai mellett egy másik módosítás is történt 2008-ban, mely a HH, illetve a HHH tanulók körét szűkíti: Ktv. 121. § 14. bek. alapján a hátrányos helyzetű kategóriába a védelembe vett gyermekek már nem tartoznak bele.

Fentebb jeleztük azon problémát is, hogy a HHH gyermekek létszámának pontos felmérését gátolhatja a szülők önkéntességen alapuló nyilatkozat tétele. A regisztrált HHH gyermekek számának emelkedését eredményezheti a 2009. január 1-jétől igényelhető óvodáztatási támogatás, melyről a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény 20/C. § -a rendelkezik: a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek szülei, amennyiben gyermeküket még 5 éves koruk előtt beíratták az óvodába, és a rendszeres óvodába járásukról is gondoskodnak, óvodáztatási támogatásban részesülhetnek. Emellett a regisztráció mind teljesebb körűvé tételét kívánja erősíteni a TÁMOP 3.3.5/B. konstrukció, ami antidiszkriminációs jelzőrendszer működtetésével olyan tevékenységeket támogat, melyek a szülők érdekérvényesítő képességét, nyilatkozási szándékát erősíti.

5.2. A HHH tanulók regisztrációjával kapcsolatos tapasztalatok összefoglalása

- Megállapítható, hogy a jogszabályok alapján egy olyan csoport számára kellene előnyöket nyújtani a 3 éves kortól induló óvodai felvétel és a beiskolázások során, amelyet a települési önkormányzatok és a közoktatási intézmények az önkéntességre alapuló nyilatkozatok és egyéb dokumentumok alapján csak nagy pontatlansággal tudnak megbecsülni.

- A tapasztalatok alapján a jegyzőhöz delegált nyilvántartási kötelezettség csak akkor működik, ha a védőnő (aki egy ún. környezeti kód alapján általában a szülők iskolai végzettségét is tudja), a szociális iroda és a gyermekjóléti szolgálat munkatársai, valamint a közoktatási intézmények dolgozói is aktívan részt vesznek a nyilatkozatok fontosságának megértésében. Az iskolázatlan szülőknek postai úton kiküldött nyilatkozat nem segít abban, hogy a szülők megértsék a nyilatkozat jelentőségét, illetve hogy kellően tájékozódni tudjanak arról, milyen támogatási formák érhetőek el a gyerekeik számára.

²⁴ Az OKM ingyenes szakértői szolgáltatásának igénybevétele azon települések esetében szükséges, melyek 40% hátrányos helyzetű tanulói arányt meghaladó általános iskolával rendelkeznek.

- A közoktatásban érintett helyi szereplők sem mindig a mélyszegénység újratermelődése dimenziójában értelmezik a halmozottan hátrányos helyzet definíciót, s gyakran egyenlőségjelet tesznek ezen gyerekek és a romák között. Bár a cigány/roma gyermekek valóban felülreprezentáltak a halmozottan hátrányos helyzetűek között, a szelekciós mechanizmusok megértését nem segíti elő, ha etnikai szempontból közelítik meg a pedagógusok és az önkormányzatok a kérdést. Visszatérő probléma, hogy szociális, egészségügyi és oktatási területen dolgozók nem ismerik az aktuális jogszabályokat, a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű definíció közötti különbséget.

- A településről eljáró gyermekekről nincs mindig pontos információja a települési önkormányzatoknak.²⁵ A településről eljáró és a bejáró tanulók HHH regisztrációja sem megfelelő.

- Számos vizsgált település esetében jelentős eltérést találtunk a jegyzői és az intézményi HHH adatok között. Több településnek érdeke, hogy a HHH gyermekek és tanulók létszáma alacsonyabb legyen a valóságnál. Érdeke lehet a körzethatárok felülvizsgálata vagy az integrációs támogatás igénylése esetén, hogy alacsonyabb létszámadatokat tüntessen fel egy önkormányzat, hiszen így könnyebben el tud fedni egy esetleges intézmények közötti vagy intézményen belüli szegregációt.

- Egy településen vagy intézményfenntartó társulásban a tagintézmények között sok esetben eltérően adják meg a hátrányos helyzetű gyermekek és tanulók létszámát. A mintába olyan intézmény is bekerült, amely a hátrányos helyzetű gyermekeket nem a jogszabálynak megfelelően, hanem a saját – gyakran szubjektív – intézményi szempontjai alapján tartja nyilván. Mindez a helyi és az országos statisztikai összehasonlításokat is megnehezíti és torzítja. Mivel a romákra vonatkozó létszámadatokat nem lehet számon tartani, az intézmények nem tudják, hogy milyen metodikát kövessenek, ha az etnikai szegregációt is kezelni kívánják.

- A szülők általában nem rendelkeznek a nyilatkozatok másolatával, nincsenek megfelelően tájékoztatva a lehetőségeikről. Az önkormányzatok gyakran nem egyeztetnek az intézményekkel, ami különösen akkor okoz problémát, ha az iskola integrációs felkészítést folytat vagy szándékozik bevezetni. A közoktatási intézményeknek nevek szerinti bontásban a jegyzői nyilatkozatokkal összhangban kellene rendelkezniük a létszámadatokkal.

- Az iskolai felvételek és a körzethatárok módosítása kapcsán a szülőknek is megfelelő nyilatkozatok birtokában kellene a gyermekük iskolai felvételét kezdeményezni. Jelenleg többségében nem tájékozottak, a HHH státusszal járó óvodai felvételi és beiskolázási előnyöket nem képesek igénybe venni, így elsősorban az intézmények és az önkormányzatok jóindulatán múlik, hogy végül milyen helyzetbe kerülnek.

- Az átmeneti nevelésbe vett gyermekek szintén nem kerülnek be a halmozottan hátrányos helyzetűek közé, miközben egy részük egyáltalán

²⁵ 11/1994. (VI. 8.) MKM rendelet a nevelési-oktatási intézmények működéséről 16. § (5) Az óvoda vezetője, az iskola igazgatója értesíti a gyermek lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye szerint illetékes jegyzőt, ha olyan gyermeket, tankötelest vett fel, illetve vett át, akinek lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye nem a nevelési-oktatási intézmény székhelyén van.

nem, vagy csak hosszabb idő után kerül vissza a családjába, miközben az átmeneti nevelésbe vett gyermekek tényleges státusza nem különbözik a tartós nevelésbe vettekétől.

5.3. A körzethatárok kialakításával kapcsolatos tapasztalatok összegzése

- A körzethatárok jogszabály szerinti kialakításánál olyan mutatót kell használniuk az önkormányzatoknak, ami egzakt módon nem megállapítható. A halmozottan hátrányos helyzet megállapításához szükséges szülői nyilatkozatok megtétele önkéntes, így a HHH státusz megállapítása nagyon könnyen manipulálható és szinte ellenőrizhetetlen.

- A jelenlegi gyermeklétszám mellett a települések többségében az intézmények kihasználtsága nem éri el a 100 százalékot. Az iskolák versenyeznek a tanulókért, helyhiány miatti elutasítás a legritkább esetben fordul elő.

- Az iskolák szabad kapacitásának köszönhetően több esetben az önkormányzatok beiskolázási körzethatár módosításai egyelőre nem eredményeztek kedvező változást. A 2007-es körzethatár-módosítást követően az új körzetbe kerülő tanulók szülei ellenálltak, és gyerekeiket a régi körzet szerinti iskolába írtatták. Több településen ennek is köszönhetően a korábban elkezdődött intézmények közötti szegregációs folyamat tovább fokozódott.

- A Ktv. nem reflektál az óvodai körzetek kialakítására, csak az általános iskolák vonatkozásában fogalmaz meg kitételeket. Bár az óvodáskorúak esetében valóban fontos, hogy a lehető legközelebbi óvodába járhassanak a gyerekek, mégis meggondolandó, hogy nem kellene-e szabályozni a reális megközelíthetőséget is figyelembe vevő körzethatárok kialakítását.

- Azokon a településeken, ahol nincs nagy választék általános iskolák között, és ahol egy-egy népszerű iskola nem tud minden jelentkezőt felvenni, jellemzően különböző szülői „praktikák” alakulnak ki. Ezek közül a legelterjedtebb, hogy a beiratkozást megelőzően a gyermeküket a kismélt iskola körzetében lévő lakcímre jelentik be (rokonhoz, barátához), de egy-egy településen az is elterjedt, hogy iskolaérett gyerekeket a szülei még egy évig az óvodában tartanak, bízva abban, hogy a következő évben bejuthatnak az általuk legjobbnak tartott iskolába (vagy a legjobbnak tartott tanítónő osztályába).

5.4. A beiskolázás gyakorlatával kapcsolatos tapasztalatok összegzése

- A beiratkozásakor kért adatok nem egységesek, hiszen hiányzik az erre vonatkozó központi szabályozás. A vizsgálatba bevont városok között azonban fellelhető olyan „jó gyakorlat”, mely megfelelő kiindulópontja lehet a központi szabályozás újragondolásának.

- Kétlépcsős beiratkozás alkalmazásakor lehetőség nyílhat arra, hogy tervezhetővé váljon a beiskolázás teljes menete – ily módon a törvényben kifejezett szándék a hétköznapi gyakorlatban realizálódhat.

MAGYAR VALÓSÁG

- Az előnyben részesítéssel kapcsolatosan a törvényszöveget a vizsgált települések joggyakorlói nem azonos módon értelmezték, melynek oka, hogy a törvény valóban nem fogalmazott minden tekintetben egyértelműen (többek között ismételtén visszatért a HHH tanulók előnyben részesítésére; a HHH/SNI/sajátos helyzetű tanulók előnyszerzésének sorrendiségére nem tért ki). A legtöbb, általunk vizsgált településen nem fordult elő előnyben részesítés.

- A sajátos helyzet definiálására a települések többségében nem került sor, ám a legtöbb intézményben informálisan alkalmazták a „szerintük sajátos helyzetűek” előnyben részesítését.

- Sorsolásra a vizsgált települések közül három helyen került sor, s a HHH tanulókat ez nem érintette. Megmutatkozott ugyanakkor, hogy a sorsolás módszerének szabályozása országos és helyi szinten is hiányzik. Ez megnehezíti a részt vevő felek kommunikációját, és részben destabilizálja a helyi oktatási rendszert.

- A Ktv. 66. § (2) – indirekt módon – a szegregáció kialakulását is támogathatja, ha a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók szülei nagy tömegben választanak egy oktatási intézményt, hiszen a HHH tanulók felvételét az előnyben részesítés követelménye miatt az intézményvezető nem tagadhatja meg. Az előnyben részesítés során azonban a HHH tanulók számának vagy arányának „felülről korlátozásával” megelőzhető újabb szegregátumok kialakulása.

- A Ktv. 66. § (2) több esetben említi az „átvétel” fogalmát, de ezt nem használja következetesen, s nem kezeli az átjelentkezések újabb szegregációhoz vezető hatását.

Irodalom

1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról

11/1994. (VI. 8.) MKM rendelet a nevelési-oktatási intézmények működéséről

20/1997. (II. 13.) Korm. rendelet 12/H. § – A halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek és tanulók létszámával összefüggő adatszolgáltatási kötelezettségről, Iskolaszolgá, XVI. 10. (2006. június) 46–51.

Babusik Ferenc, 2002: A roma gyerekeket képző általános iskolák. In: Babusik Ferenc (szerk.), A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon, Budapest: Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, 177–223.

Farkas Lilla – Kardos Zsófia – Mayer József – Németh Szilvia – Szira Judit, 2008: Diszkrimináció az oktatásban. UNESCO nemzeti jelentés, Magyarország, Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet

Farkas Zsombor – Vég Zoltán Ákos, 2008: Óvodai helyzetkép a szécsényi kistérségben. Kézirat

Fejes József Balázs, 2006: Miért (nem) fontosak a hátrányos helyzetű tanulók? Új Pedagógiai Szemle, 7–8., 17–26.

Fiáth Titanilla, 2002: A magyarországi roma népesség általános iskolai oktatása. In: Babusik Ferenc (szerk.), A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon, Budapest: Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, 11–70.

- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András, 2003: Cigányok, iskola, oktatáspolitikai, Budapest: OKI-ÚMK
- Havas Gábor, 2008: Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Fazekas Károly – Köllő János – Varga Júlia (szerk.), *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért 2008.*, Budapest: ECOSTAT, 121–138.
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona, 2002: Cigány gyerekek az általános iskolában. Budapest: OKI-ÚMK
- Horn Dániel – Sinka Edit, 2006: A közoktatás minősége és eredményessége, In: Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.), *Jelentés a magyar közoktatásról 2006.*, Budapest: OKI, 341–376.
- Keller Judit – Mártonfi György, 2006: Oktatási egyenlőtlenségek és speciális igények. In: Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.), *Jelentés a magyar közoktatásról 2006.*, Budapest: OKI, 377–412.
- Kende Ágnes, 2000: A kudarcok okai, *Iskolakultúra* (10), 12, 57–62.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor, 2005: Általános iskolai szegregáció. Okok és következmények. In: Kertesi Gábor (szerk.), *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*, Budapest: Osiris Kiadó, 313–376.
- Kézdi Gábor, 1999: A roma fiatalok középiskolai továbbtanulása. In: Glatz Ferenc (szerk.), *A cigányok Magyarországon*, Budapest: MTA, 217–228.
- Kozma Tamás. 1997: Hátrányos helyzet. Budapest: Tankönyvkiadó
- Liskó Ilona, 1997: Hátrányos helyzetű gyerekek a szakképző iskolákban, *Educatio*, (6), 1.
- Liskó Ilona, 2003: Kudarcok a középfokú iskolákban. Budapest: OKI
- Liskó Ilona, 2005: A roma tanulók középiskolai továbbtanulása. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet
- Liskó Ilona – Havas Gábor, 2005: Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában, Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet (Kutatás közben, 266.)
- Neumann Eszter – Zolnay János, 2008: Esélyegyenlőség, szegregáció és oktatáspolitikai stratégiák Kaposváron, Pécsen és Mohácson. Budapest: EÖKK (Műhelytanulmány 38.)
- Papp János, 1997: A hátrányos helyzet értelmezése, *Educatio*, (6), 1. 3–7.
- Radó Péter, 1997: Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról. Szakértői tanulmány a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal számára, Budapest
- Szűcs Norbert, 2004: A cigányokkal kapcsolatos társadalmi távolság mértéke a szegedi lakosság körében, In: Pászka Imre (szerk.), *A látóhatár mögött. Szociológiai tanulmányok*, Szeged: Belvedere Meridionale, 197–218.
- Szűcs Norbert, 2008: Méltányos és gazdaságos. A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók integrációjának szükségessége. In: Nagy Judit (szerk.), *Kéz a kézben. A hódmezővásárhelyi modell, egy lehetséges válasz a XXI. századi közoktatás kihívásaira*, Commitment Köznevelés Kht., 5–15.

Internetes hivatkozások:

<http://oecd-pisa.hu/PISA2006Jelentes.pdf>

<http://www.oki.hu/cikk.php?kod=Jelentes2003-Egyenlotlensegek.html>

LILIANA SOUSA – CARLA EUSEBIO

Amikor a sokproblémás szegények mítoszai találkoznak a jóléti szolgáltatások mítoszaival¹

A tanulmány a sok problémával küzdő szegény kliensek és a velük foglalkozó szakemberek egymásról alkotott mítoszairól szól, melyek a folyamat változóiként meghatározó szerepet játszanak a szakmai intervenciók sikerességében vagy sikertelenségében. A legjelentősebb mítosz, melyet mind a kliensek, mind a szakemberek osztanak, hogy az intervenció hatásossága a szakember tevékenységétől függ, a hatástalanságért viszont a kliensek a szakembert, míg a szakemberek a klienseket tartják felelősnek, mivel szerintük a siker azon múlik, hogy a családok képesek-e a szakember instrukcióit követni. E mítoszok elemzése lehetővé teszi annak megértését, hogy miért válik néha lehetetlenné a hatékony intervenció a kölcsönös bizalmatlanság és a tehetetlenség miatt, ugyanis az intervenció eredménytelensége esetén mindkét alrendszer a másikat vádolja.

A szolgáltatások felhasználóinak (családok/egyének) és a jóléti szolgáltatások szakembereinek interakcióiban mítoszok alakulnak ki, azaz létrejön a segítő kapcsolat természetéről szóló közös hiedelmek rendszere (Ferreira, 1963; Papp és Imber-Black, 1996). A mítoszok a kapcsolat olyan mintáit írják le, melyek a hétköznapi rutin interakciók során rejtettek maradnak, és csak implicit szinten léteznek. Valójában mind a kliensek, mind a szakemberek már korábban meglévő mítoszokkal lépnek be az interakciós folyamatba. Ezek arról szólnak, hogy milyenek kell lennie a kapcsolatoknak. A mítoszok azután a szereplők sajátosságainak és a közöttük létrejövő interakcióknak a hatására átalakulnak, így jönnek létre az egyedi kapcsolat sajátos mítoszai. Az intervenció szempontjából lényeges, hogy a rendszer szereplői felismerjék az interakció szempontjából fontos míto-

¹ Liliana Sousa and Carla Eusebio: When Multi-problem Poor Individuals' Myths Meet Social Services Myths, *Journal of Social Work* 2007; 7(2); 217–237.

szokat, hogy tudatosan dönthessenek azok megváltoztatásáról vagy változatlanul hagyásáról.

A mítoszok különösen fontosnak bizonyulnak a sokproblémás szegény kliensek és a jóléti támogató rendszerek közötti interakcióban, mivel ez a kapcsolat gyakran hosszú távú, és nemcsak a család sok szereplője vonódik be, hanem sokféle, különböző szakértelemmel rendelkező, a legkülönbözőbb állami vagy privát egészségügyi, oktatási, jóléti szervezetekből jövő szakember is.

A tanulmányban megoldandó fő feladat annak megértése, hogy a kliensek és a szakemberek milyen mítoszokat hoznak létre a segítő kapcsolatról. Ezáltal jobban megérthetjük az interakciós mintákat, és azt, hogy ezek miképp befolyásolják az intervenció folyamatot. E cél elérésére a segítő kapcsolat szempontjából kritikus helyzeteket gyűjtöttünk össze, szakemberek és sokproblémás szegény háztartásfők közreműködésével. A kritikus események – miközben lehetővé teszik a másik nézőpontjának és álláspontjának megértését – átláthatóvá teszik az interakciós mintákat. A mítoszok vizsgálatának ebben a kontextusban nem az a jelentősége, hogy kideríthetjük az igazságot a sokproblémás szegény kliensek és a jóléti szolgáltatások szakemberei közötti kapcsolatról, hanem az, hogy azonosíthatjuk a felhasználók és a szakemberek metaforáit és történeteit, melyek minden új, a családok és jóléti szolgáltatások között létrejövő kapcsolat hátterét alkotják (Imber-Black, 1988).

Mítoszok: fogalom és jelentőség

A mítoszokat olyan szerepelképzelések és hiedelemrendszerek készleteként határozhatjuk meg (Byng-Hall, 1973; Ferreira, 1963), melyeket az egész rendszer hallgatólagosan elfogad. Ez a rendszer minden egyes tagjának meghatározott szerepet biztosít az interakció sajátos mintázatában. A mítoszokat vizsgálták a családi intervenciók általános területén: a családi mítoszokat (Ferreira, 1963; Stierling, 1973), a házassági mítoszokat (Bader és Pearson, 1988; Lazarus, 2003), a terapeuták mítoszait (Byng-Hall, 1988), a családterápiával kapcsolatos mítoszokat (Byng-Hall, 1973), valamint a családok és a jóléti rendszerek között kialakult mítoszokat (Imber-Black, 1988).

A mítoszok fontosak, mert gyakran korlátozóan hatnak arra, hogy a családok és a jóléti szolgáltatások mit képesek meglátni egymással kapcsolatban, milyen kapcsolatot tudnak egymással kialakítani, és ezzel hozzájárulnak az interakció ismétlődő ciklusainak létrejöttéhez. A mítoszok tárgyai lehetnek más rendszerek (például ilyenek a családok hiedelmei a jóléti szolgáltatásokról és fordítva), vagy kifejezhetik azt a jelentéstartalmat, melyet azért tulajdonítanak az egyik rendszernek, mert az a másikkal kapcsolatban áll (például gondolhatja a család magát rossznak azért, mert a jóléti szolgáltatásokkal – hiedelmük szerint – csak rossz családok vannak kapcsolatban) (Imber-Black, 1988).

A mítoszok származhatnak kritikus jelentőséggel bíró eseményekből, nemzedékek közötti örökségből és folyamatos tapasztalatokból. A jóléti támogató rendszereket illetően a családokról keringő mítoszok sajátos módon származhatnak azon elméletekből, melyeket az emberi termé-

szetről szóló „igazságokként” adnak át, ahelyett hogy egyfajta szűrőként kezelnék, mely bizonyos információkat elérhetővé tesz, míg másokat kizár a figyelem köréből. A mítoszok keletkezhetnek a családok olyan kategóriáihoz kapcsolódó előítéletekből, mint amilyenek a szegény családok vagy az etnikai kisebbségek. Hiedelmek alakulhatnak ki más szakemberek által írott beszámolók alapján; esetmegbeszéléseken megosztott információkból; egy adott családdal kapcsolatos tapasztalatokból is. Ugyanígy a sokproblémás szegény családok és egyének jóléti szolgáltatásokról szóló mítoszai is sokféle tapasztalatból származnak. Ilyenek a szociális és egészségügyi szolgáltatókkal és szakemberekkel kapcsolatos, korábbi élmények, a szociokulturális háttérből származó vagy a korábbi generációktól örökölt elképzelések. Tény azonban, hogy kevés információnk van ezek lehetséges egymásra hatásáról, valamint az intervenció folyamatát befolyásoló erejéről.

A mítoszok általában két, egymással összefüggő funkciót töltenek be: egyrészt a védekezést, másrészt a támogatást szolgálják (Stierling, 1973). A védekező funkció a rendszeren belüli szinten működik, és akkor lép színre, amikor a rendszer tagjai együttműködnek a valóság közös értelmezésének elferdítésében, ezzel igyekezve elejét venni a fájdalomnak vagy a konfliktusnak. A támogató funkció a rendszer és a kívülállók közötti kapcsolat szintjén lép működésbe; védőernyőként szolgál, mely megakadályozza, hogy a kívülállók világos képet kapjanak a rendszerről, vagy beavatkozzanak az ott zajló folyamatokba. Következésképpen a mítoszok módosítják a kapcsolat észlelési kontextusát, előre gyártott magyarázatokat kínálnak az interakciókat irányító szabályok értelmezéséhez. A mítoszok, miközben a saját kontextusukon belül függetlenítik a csoportot a realitástól, ugyanakkor az élet egy szeletét, a valóság részét képezik (Stierling, 1973).

A mítoszok meghatározzák az interakciós mintákat, nevezetesen, hogy ki tesz mit, kinek a számára, és mikor. Ezek az elképzelések nélkülözhetetlenek annak megértéséhez, hogy a családok és a jóléti szolgáltatások miképp működnek. Az egyes részek egymást kölcsönösen befolyásolják, ami nem szükségszerűen jelent egyenrangúságot. Az egyenlőtlenség különösen érvényes a sok problémával küszködő és a szervezetektől függő szegény családok esetében. Ezek a családok ritkán képesek azon rendszerek mintáinak befolyásolására, melyek őket szolgálják, és a konstruktív intervenció gyakran annak a kérdése, hogy miképp próbáljuk ezt az egyenlőtlenséget orvosolni.

A sokproblémás szegény kliensek és a jóléti szolgáltatások

A sokproblémás családokról szóló koncepciót az 1950-es években alkották meg a társadalomtudósok és a jóléti szakemberek. Ugyanezen csoport leírására azonban más kategóriák is feltűntek az irodalomban – ilyen volt a „szétesett” (Minuchin és mts., 1967), a „hátrányos helyzetű” (Aponte, 1976) és a „sok stresszel küzdő” (Madsen, 1999) családok fogalma. Ezen családok legnyilvánvalóbb sajátossága a sokféle probléma – például az elhanyagolás, az alkoholizmus, a prostitúció, a bűnelkövetés, a szerfüggőség, a depresszió és az elmebetegség – léte és az általuk okozott stressz.

Cancrini és munkatársai (1997, 52. és kk. o.) a sokproblémás család fogalmát a következő módon operacionalizálták: egyszerre van jelen a család két vagy több tagját érintő, hosszú időn keresztül fennálló, súlyos viselkedési zavar; súlyos elégtelenségek tapasztalhatók főleg a szülők gondozási és kapcsolati tevékenységeit és a családi fejlődést illetően; a különböző problémák felerősítik egymást; a határok elmosódtak, meghatározó a szakemberek és az egyéb, külső szereplők jelenléte a rendszerben; rendszerint függő viszony alakul ki a jóléti szolgáltatásokkal. A sokproblémás családok leírásában és vizsgálatában általában csaknem kizárólagosan a deficitek kerülnek a figyelem fókuszába. Ez a tendencia valószínűleg a sokproblémás családok drámai jellemzőiből következik. A súlyos problémák elfedik a pozitívumokat, nehezzé teszik a külső szemlélők (különösen a szakemberek) számára a pozitív aspektusok értékelését. (Sousa, 2005). Mindazonáltal két módon is megközelíthetjük ezen családok kompetenciáit; az egyik a kompenzáció hipotézise (Linares, 1997), a másik a pozitív átkeretezés (Madsen, 1999).

Linares (1997) megállapítása szerint néhány korrektív mechanizmus sajátos módon a házassági diszharmonióban gyökerezik; időnként a szülők közötti nézeteltérés nyit rést és rálátást, melynek folytán a gyermekek érzelmi támogatást és gondoskodást kaphatnak. Ezt a kompenzációs lehetőséget fedezhetjük fel akkor is, amikor a szülői és házastársi diszharmonia elősegíti a (formális vagy informális) külső beavatkozást.

Madsen (1999) hívja fel a figyelmet arra, hogy a sokproblémás családok történetét mindig a deficitek felől értelmezzük, pedig – ha pozitívabb perspektívából szemléljük – felfedezhetünk kompetenciákat. Például miközben az instabilitás látszatát kelti, hogy az egymást követő krízisekre folyamatosan válaszokat, új megoldásokat kell a családoknak keresniük, ez – más perspektívából szemlélve – a probléma-megoldási kapacitásukat mutathatja. A sokproblémás családokat folyamatosan a szegénységgel és az alacsony társadalmi-gazdasági státusszal hozzuk összefüggésbe, miközben – bár az alacsony jövedelmű családok jelentik a legláthatóbb magját ennek a csoportnak – sokproblémás családokat találhatunk bármely társadalmi, kulturális vagy gazdasági csoportban. A szegénység nem okvetlenül jelenti a sokproblémás helyzetet, és fordítva; de a szegénység még a legjobban működő családok működését is ronthatja, különösen, ha a szegénység hatalom-nélküliséggel, kiszolgáltatottsággal párosul (Hines, 1989).

Mivel a jóléti szolgáltatások problémacsoportok szerint szerveződnek (foglalkoztatás, egészségügy, oktatás stb.), a sokproblémás családok sajátos feladatokat jelentenek mindezen szolgáltatások számára. Ez a klienscsoport általában sokféle szolgáltatást igényel, így sokféle interakció jön létre a velük foglalkozó különböző szakemberek és szervezetek között. Bár az ilyen családokat támogató szolgáltatások mindegyike szükséges és hasznos, amennyiben fragmentáltak és koordinálatlanok, lehetnek hátrányos hatásai a szolgáltatások felhasználóira nézve. Több, ilyesféle kedvezőtlen hatást írtak már le: a töredezettség és a kontextus figyelmen kívül hagyása, a kliens stigmatizálása és elidegenítése a családjától (Elizur és Minuchin, 1989); a családi határok és kohézió gyengítése, a családi folyamatok elerőtlenítése, ami együtt jár azzal, hogy erősödik a családnak a jóléti szolgálatoktól való függése (Colapinto, 1995; Imber-Black, 1988);

az érdekérvényesítési képesség gyengítése és a kiszolgáltatottság erősítése (Boyd-Franklin, 1989). Az ilyen nem szándékolt következmények tudatosulása ráirányította a figyelmet azokra az intervenciókra, melyek a szakemberek és a kliensek közötti kapcsolatra, a kliensek és a problémáik közötti viszonyra, valamint a szakemberek és módszereik (beleértve ebbe az eszközöket, elméleteket és tapasztalatokat) közötti összefüggésre vonatkoznak.

A sokproblémás kliensekre és a jóléti szolgáltatásokra vonatkozó mítoszok

A szakirodalom leírta azokat az elvárásokat, attitűdöket és hiedelmeket, melyekkel a szakemberek a szolgáltatások felhasználóit megközelítik, és (bár ritkábban) azokat is, amelyekkel a felhasználók közelednek a szakemberekhez és a jóléti szolgáltatásokhoz.

A szakemberek általában helyettesítő attitűddel viszonyulnak a családhoz: különösen hajlamosak helyettesíteni a szülőket, ami meglehetősen nehéz feladat, mivel a szülők és a gyermekeik mély és tartós kapcsolatban vannak egymással. Ez az attitűd magával hozza a felelősségnek a családotól való elvételét, és akadályozza a családok kompetenciáinak kialakulását és aktivizálását, mivel az inkompetencia érzését kelti a családban, és felerősíti a védekező és rejtőzködő viselkedést (Doherty és Beaton, 2000).

Az a hiedelem is általános a szakemberek körében, hogy a sokproblémás kliensekkel akkor végeznek jó munkát, ha többféle szervezetet és sokféle szakembert vonnak be. A jóléti szolgáltatások megsokszorozása viszont megnehezítheti a folyamat különböző szálainak összeszövését, mivel minden szervezet védi a saját szolgáltatásait mások beavatkozásától. Miközben igyekeznek megvédeni a beavatkozási terv céljait (és a felhasználót), a családi interakciók száma és intenzitása csökken, fölerősítve az egyes specializált szervezetekkel folytatott interakciók terének töredettségét (Colapinto, 1995).

Az irodalomban ritkán fordul elő a felhasználók nézőpontja, pedig nem hagyhatjuk figyelmen kívül sem szerepüket a mindennapi kockázatok vállalásában és kezelésében, sem lehetőségeiket, hogy lényegesebb hatással legyenek a folyamatra (Stalker, 2003). A felhasználók szempontjából a legfontosabb kérdés az autonómia elvesztése, ami a szakembereknek a család életébe való beavatkozásából következhet. A családok egy része úgy érzi, hogy ha valamilyen családi kérdésben, különösen nevelési problémában tanácsot kér, akkor a szakemberek beleavatkoznak az ügyeikbe vagy megpróbálják elvenni tőlük a feladatot. Így a szükségét szenvedő családok egy része időnként igyekszik elkerülni a formális támaszokat, amit a szakemberek atyáskodó viselkedésével kapcsolatos korábbi tapasztalataik indokolnak (Ghate és Hazel, 2000). Leigh (2004) megállapította, hogy a felhasználók tanácsot várnak a jóléti szolgáltatásoktól, de nem szükségszerűen várnak megoldásokat, ami ellentétben áll a szakemberek azon nézetével, mely szerint ők kötelesek klienseik problémáit megoldani.

A családok, különösen pedig a sokproblémás családok elsősorban anyagi segítség reményében keresik fel a szociális szolgáltatásokat (lásd:

Ghate és Hazel, 2000). És tény, hogy a támogatás, amit kapnak – legalábbis Portugáliában – szinte kizárólag erre a területre korlátozódik. Így Portugáliában a szociális szolgáltatások szerepe ellentmondásos: egyrészt a kliensek problémáit a családi kapcsolatok zavaraiaként definiálják, másrészt a támogatás, amit adnak, anyagi természetű.

Matos és Sousa (2004) vizsgálta a sokproblémás családok elégedettségét (illetve elégedetlenségét) a jóléti szolgáltatásokkal, és azt találták, hogy az elégedettség leginkább az anyagi segítségre vonatkozik. Az elégedetlenségre okot adhat, ha a segélykérelmet elutasítják, illetve a kapott segély nem elegendő; ha a kérelem elbírálására sokáig kell várni; ha a szakemberek agresszívek; ha a kérelmezők igazságtalannak érzik az elbírálást, mert összehasonlítják a kapott segélyt másokéval, akik hozzájuk hasonló problémákkal küszködnek. A kérelmező ilyesféle reakcióit a segély odaítélésének kritériumaival kapcsolatos, negatív ítéletként értelmezhetjük, így ezek gyakran okozzák a szakemberek elégedetlenségét, mivel úgy érzik, hogy egyes családok (sőt kollégák) nem értik meg, illetve kritikával illetik őket. Valójában a kérelem értékelésének bürokratikus folyamata átláthatatlan a potenciális kedvezményezettek számára. A személyre szabottság elve, ami a segélyezést irányítja, még nehezebbé teszi egyes családok számára a megértést, mivel ők nem tudhatják, miért kap az egyik család többet, mint a másik. Mindazonáltal az elégedettség ritkán fordul át nyílt tiltakozásba, mert azt csak olyanok engednek meg maguknak, akik tudják, miképp éljenek a jogaikkal.

Az elégedettség összefügg a kapott segéllyel, a szakember eltökéltségével, amit a család bizonyos problémáinak megoldásában érvényesít, valamint a családnak nyújtott érzelmi és erkölcsi támogatással (Matos és Sousa, 2004).

A vizsgálat céljai

A vizsgálat célja a sokproblémás családok háztartásfői és a jóléti támogató rendszerek közötti interakciókban kialakuló mítoszok azonosítása, annak érdekében, hogy jobban megértsük az interakciónak a segítő folyamatot meghatározó mintáit. A kutatás során kétirányú megközelítést választottunk; vizsgáltuk mind a kliensek (sokproblémás családok), mind a szakemberek nézeteit, így igyekeztünk az interakciós rendszereket a figyelem középpontjába állítani.

Módszerek

A kritikus események technikája (critical incident technique, CIT) – mellyel a kutatás során dolgoztunk – eljárások összessége olyan beszámolók gyűjtésére és elemzésére, melyekben előfordulnak „bizonyos lényeges tények meghatározott helyzetekben tanúsított viselkedéssel kapcsolatban” (Flanagan, 1954, 335). Az eseményekhez tartozik általában az eset kulcsfigurájának leírása és a kimenetek vagy következmények. A kritikus esemény esetleg természetes, mindennapi eset vagy interakció, de „kritikus”,

amennyiben jelképezi azt, aki megéli (Tripp, 1993). A kritikus eseményről szóló adatok anekdotikusak, azaz egy történet arról, hogy valaki hogyan cselekedett, válaszolt valamilyen esetre, mit érzett, vagy mire gondolt azzal kapcsolatban.

Az adatgyűjtést öt, képzett kérdező bonyolította le, két szakaszban: először a kliensekkel, majd a szakemberekkel készültek interjúk. A kliensekkel folytatott interjúkkal kezdtünk, mivel egyrészt az ő véleményüket gyakran nem kérdezik, vagy kevésbé fontosként kezelik, másrészt ezzel elismertük, hogy a kliensek szempontjából a szakemberek nagyobb hatással vannak a kliensekre, mint fordítva. Az interjúkat a kliensek otthonában és a szakemberek munkahelyén készítettük, valamennyit rögzítettük és leírtuk. A következőképpen vezettük be az interjúkat:

„Szeretnénk Önt megkérni, hogy idézzen fel egy vagy több olyan epizódot, melyet 1. szakemberrel (kliensek esetében), 2. sokproblémás szegény családdal (szakemberek esetében) együtt élt át, és amely erősen rögzült az emlékezetében. Ezután kérjük, mondja el a történetet, és határozza meg, hogy az pozitívan vagy negatívan érintette-e Önt.”

Tehát a családtagokat megkértük, hogy emlékezzenek vissza a saját szempontjukból legfontosabb eseményekre, miközben választhattak bármely szakembert, bármely intézményt, és akárhány eseményről beszámolhattak.

Valójában a családtagok egy bizonyos szakemberről vagy intézményről beszéltek, és nem olyan esetről, amelyben több intézmény vagy több szakember fordult elő. A szakemberek olyan epizódokat említettek, amelyben a családoknak az a tagja szerepelt, akivel a leggyakrabban voltak kapcsolatban, s nem idéztek fel olyan tapasztalatokat, melyekben a szakember és a család több tagja közötti kapcsolat szerepelt. A családtagokkal az interjú átlagosan 27 percig tartott (10 és 67 perc szélső értékekkel); a szakemberek beszámolóit átlagosan 18 percet vettek igénybe (7 és 56 perc szélső értékekkel).

Mintavétel

A kutatási minta tehát két alcsoportból állt: sokproblémás szegény családokból és szakemberekből. A családok alcsoportjába 100 sokproblémás szegény család háztartásfőit választottuk ki (a háztartásfő a családnak az a tagja, aki kapcsolatot tart a jóléti szolgáltatásokkal), a szakemberek javaslata alapján, betartva azt a kritériumot, hogy a mintában 72 százalék legyen a nők aránya. A válaszadók átlagos életkora 48,1 év volt (19 és 89 év között). A mintában 33 százalék volt a nukleáris családok, 29 százalék a nagycsaládok (legalább három együtt élő nemzedékkel), 16 százalék az egyszülős családok, 19 százalék a csak idős emberekből álló és 3 százalék az egyedül élők aránya.

A családfókkal készült interjúk elemzése alapján választottuk ki a szakemberekből álló mintát úgy, hogy számban és szakmai specializáció tekintetében feleljenek meg annak, amit a családfók említettek az interjúk során. Ennek következtében 99 szakembert kérdeztünk meg: 27 orvost az állami egészségügyi szolgálattól, 3 magánpraxist folytató orvost, 4 nővért,

36 szociális munkást, 9 önkéntest, 6 adminisztratív alkalmazottat, 7 főt az önkormányzatok alkalmazottai közül, 3 rendőrt, 4 tanárt.

A mintát Aveiróban állítottuk össze, amely (200 km² körüli) apró megye Portugália nyugati partvidékén. Portugália szegénységi rátája 2000-ben (Eurostat, 2000) a legmagasabb volt az Európai Unióban, a háztartások 26 százaléka, az egyének 24 százaléka élt szegénységben. Portugáliában a sokproblémás szegény kliensek segítségét állami és civil szervezetek látják el (az utóbbiak is általában állami finanszírozással). A szociális és egészségügyi ellátás külön szervezetben működik, meglehetősen kevés körülrít működési területtel, a szolgáltatások között nincsen együttműködés, amely problémát tovább mélyíti más (magán és állami) szervezetek bevonódása. Nemrég a kormány erőfeszítéseket tett a szolgáltatási területek jobb körülhatárolására és a partnerség kialakítására, főleg multidiszciplináris munkacsoportok létrehozásával, melyekben különböző területek és szervezetek szakemberei vesznek részt. Megjegyzendő még, hogy a portugál szociálpolitikát országos szinten irányítják, ezért Aveiróban a sokproblémás szegény családok támogatása hasonló a más megyékben láthatóhoz.

Az adatok elemzése

Az alminták tagjaitól nyert adatok elemzését párhuzamosan és egymástól függetlenül végeztük. A folyamat két szakaszban folyt: először a kategóriákat azonosítottuk, majd a második szakaszban az elmondott eseteket osztályoztuk és besoroltuk a korábban meghatározott kategóriákba.

Az elemzés első szakaszának célja az osztályozást lehetővé tevő kategóriák meghatározása volt. Az osztályozási rendszer létrehozása és tesztelése a fokozatos finomítás iteratív folyamatában történt, melyet két, egymástól független kódoló végzett. Mindketten elolvasták az összes esetet, és kidolgozták a kategóriák és alkategóriák listáját. Ezután találkoztak, összehasonlították és megvitatták javaslataikat, majd közös kategória-rendszert hoztak létre. Végül mindkét kódoló kategorizált 30, random módon kiválasztott esetet annak megerősítéseképpen, hogy a kategória-rendszer megfelelő az esetekkel végzett munkára. Közben a kódolók abban is megállapodtak, hogy mely eseteket kell kiemelni a többi közül, mivel nem tudósítanak „eseményről” (eseménynek olyan esetet nevezhetünk, mely utal a résztvevőkre, a körülményekre, a módra, ahogy lezárult, és felfedi a résztvevők érzelmeit és viselkedését), vagy valamilyen módon nem vonatkoznak a kutatás kérdésére.

A második szakaszban másik két, független kódoló kategorizálta az eseményeket. Megkapták a kategóriák és alkategóriák listáját, a kritériumok definíciójával együtt, valamint kaptak mindegyik kategóriához egy-egy példát (1. és 2. táblázat). Miután mindkét elemző függetlenül elemezte az eseteket, találkoztak, és regisztrálták valamennyi esetet, amelynek a kategorizálásában egyetértettek, és amelyekben nem. A családinterjúk esetében 81 százalékban megegyeztek a második kódoló páros kategorizálásai, a szakemberekkel készült interjúk esetében az egyezés 75 százalékos volt, ami az elemzési kategória-rendszer megbízhatóságának igen magas szintjét jelenti (Miles és Huberman, 1984). Végül a két kódoló megtárgyalta

azokat az eseteket, amelyeket különböző módon kategorizáltak, és a megbeszélés teljes egyetértéssel zárult minden eset vonatkozásában.

Eredmények

A sokproblémás szegények által említett kritikus események

A 100 meginterjúvott háztartásfő közül 90 számolt be 288 felhasználható eseményről: 117 (40,6%) szólt pozitív eseményről, míg 171 (59,4%) negatív helyzetről (3. táblázat). Azt is érdemes megjegyeznünk, hogy a negatív és a pozitív események gyakran ugyanazon kategóriákba sorolható, ellentétes esetek voltak. A negatív események (3. táblázat) főképp a „nem kielégítő vagy igazságtalan anyagi támogatás” alkategóriában fordultak elő, ami messze meghaladta (37%) a többi kategóriába tartozó esetek arányát. A pozitív események 98,3 százaléka három kategória között oszlott meg: „anyagi támogatás” (32,5%), „hatásosság” (29,9%) és „kapcsolat” (35,9%).

1. táblázat Kategóriák: sokproblémás szegény családok

Kategória	Definíció/példák
<i>Anyagi támogatás</i>	A megítélt pénzbeli (segély, vagy a mindennapi kiadások kiegyenlítése) és természetbeni (élelmiszer, gyógyszer) juttatások tartoznak ebbe a kategóriába.
Kielégítő	A megítélt anyagi támogatás kielégítő és megfelel az egyén/család szükségleteinek. „Elmaradtam a lakbérrel, és a szociális munkás kifizette azt nekem. Kicsi segítség volt, de lehetővé tette, hogy megtartsam a lakásomat.”
Nem kielégítő/ igazságtalan	A megítélt anyagi támogatás nem elégséges, nem elérhető, nem kielégítő, vagy a kedvezményezett igazságtalannak érzi másokhoz viszonyítva (más, hasonló helyzetben lévő család több segítséget kapott). „Mindenki kap segítséget, csak én nem; Odamentem, és azt mondták, hogy nem vagyok jogosult támogatásra.”
<i>Kapcsolat</i>	Az a mód, ahogy a szakember interakcióba lép az egyénnel.
A szakember együttérzést, érdeklődést mutat, és érzelmi támogatást nyújt	„Az orvos sok támogatást adott nekem, segített, hogy reménykedjek, és ne adjam fel.”
A szakember agresszív és/vagy közömbös	„Elmentem a szociális munkáshoz, hogy segítséget kapjak, még csak meg sem hallgatott, azt mondta, hogy menjek dolgozni.”

Kategória	Definíció/példák
A szakember a család viselkedését és szándékait igazságtalanul ítéli meg <i>Hatásosság (hatástalanság)</i>	„Rávettem, hogy azt gondoljam, nem gondoskodom rendesen a gyerekeimről, és mindent megengedek nekik.” A szakemberek cselekedeteinek következtében az egyén által hozott probléma megoldódik (vagy nem oldódik meg).
Szakmai hatásosság	„Bementem az iskolába, mert a lányom rosszul viselkedett. Az osztályfőnöke beszélt velem, és ő azonnal elkezdett rendesen viselkedni.”
A szakmai hatástalanság	„Bementem a kórházba, gyógyszereket írtak fel, amelyeket én bevettem, és azután is ugyanúgy beteg voltam. Ezek után visszamentem, és megint felírtak egy halom gyógyszert.”
<i>Hosszú/ rövid várakozási idő</i>	Kontextuális kategória.
Rövid	A segítségkérés után rövid időn belül elkezdenek foglalkozni az ügyel. „Bementem az iskolába, hogy beszéljek a tanárral, és már a következő szünetben tudtam vele beszélni.”
Hosszú	„Bementem az egészségügyi központba reggel hatkor, hogy sorszámot kérjek. Délig vártam, de nem kerültem sorra, haza kellett mennem, hogy a gyerekeket elindítsam az iskolába, elveszítettem a konzultációra való bejelentkezésemet.”
A bürokratikus folyamat lassúsága vagy késedelmes volta	A bürokratikus folyamat túl lassú és/vagy bonyolult. „Bevittem a papírokat a garantált minimum jövedelem igényléséhez. Először néhány papír hiányzott, amiket utána bevittem. Azután megint hiányzott valami, és azt is beszereztem. Ez három hónapja volt, mondták, hogy jogosult vagyok rá, de még mindig nem kaptam meg a csekket.”

2. táblázat Kategóriák: szakemberek

Kategória	Definíció/példák
<i>A szakemberek véleménye a családi kapcsolatokról</i> A családok gondoskodók és felelősségteljesek	A szakemberek ítéletei a családi interakciókról. „Az asszony, 11 gyerek anyja, gyakran bement az iskolába, hogy megtudja, hogyan haladnak a gyerekek. Vitt magával egy jegyzetfüzetet, amelybe beleírta a fontos dolgokat, amiket mondtak neki, hogy megbeszélhesse a gyerekekkel otthon.”

SZOCIÁLIS MUNKA

Kategória	Definíció/példák
A családok elhanyagolók és/vagy bántalmazók	<i>„A lány bejött ide, az apjával élt, és nem volt jól. Hosszú ideig beszélgettünk, míg kiderült, hogy terhes az apjától. Megdöbbentő volt.”</i>
Kapcsolat	A mód, ahogy az egyének interakcióba lépnek a szakemberekkel.
A családok együttérzést mutatnak	<i>„Volt egy férfi kliensem, akit meggyőztem, hogy forduljon segítségért az alkoholizmusával. Megtette. Minden esetben, amikor a felesége bejön, megköszöni ezt, sosem felejt el.”</i>
A családok agresszívek, manipulálnak és/vagy hálátlanok	<i>„Kértem a segélyezett családot, hogy hozzák be a jövedelmükről szóló dokumentumokat, és láttam, hogy néhányuk jövedelme már meghaladta a segélyezési küszöböt, így nem jogosultak a segélyre. A segélyek egy részét ezért megszüntettem. Akkor minden család bejött. Együtt jöttek, és engem egyedül találtak, és elkezdtek panaszkodni. Sértéseket vágtak a fejemhez, kis híján fizikailag is bántalmaztak.”</i>
Engedelmeskedés/ nem engedelmeskedés a szakemberek utasításainak	A szakemberek értékelik, ha a családok engedelmeskednek az utasításaiknak, mert az engedetlenség szerintük kedvezőtlen következményekhez vezet.
A kliens követi a szakemberek instrukcióit	<i>„Van egy páciensem, aki sokféle szorongással és félelemmel küszködik. Minden esetben felhívott engem két találkozás között, mert elmondása szerint a velem való beszélgetés segített túltenni magát a félelmein. Javasoltam, hogy ne hívjon fel a találkozások között. Abbahagyta a telefonálást, és amikor legközelebb bejött, megjegyezte, hogy követte a javaslatomat, és sikerült egyedül túljutnia a félelem okozta kríziseken, anélkül, hogy szüksége lett volna a telefonálásra.”</i>
A kliensek nem követik a szakemberek instrukcióit	<i>„A gyerekekkel viselkedési problémák voltak az iskolában. Minden alkalommal, amikor az anya bejött hozzám, mondtam neki, hogy szabályokat kell bevezetnie otthon. Minden alkalommal megígérte, hogy megteszi, azután mégsem tett semmit.”</i>
Hatásosság (hatástalanság)	A szakemberek értékelése intervenciók stratégiáik eredményeiről, például, hogy ezek eredményeképpen javult-e a család vagy egyén helyzete vagy állapota.
A szakemberek hatásosnak érzik a családok segítségével végzett munkájukat	<i>„Ez az eset két fiatalról szól, akiknek mentális problémáik voltak. Egy alacsony társadalmi státuszú családba tartoztak, amelyben alkoholizmus és rossz bánásmód is előfordult. Amikor egy bentlakásos intézményben helyeztük el őket, ez fordulópontra volt az életükben, egészségügyi, étkezési, higiéniai és érzelmi szempontból egyaránt.”</i>
A szakemberek hatástalannak érzik a családokkal végzett munkájukat	<i>„Szereztem nekik építőanyagot, hogy kijavítsák a házukat, mert az eső beesett a szobába. Eladták az építőanyagot, a pénzt elköltötték, és a ház maradt, ahogy volt.”</i>

Kategória	Definíció/példák
<i>A szakemberek érzelmi bevonódása</i>	A szakemberek személyesen bevonódnak a családok problémáinak megoldásába, ami kedvezőtlen következményekkel jár: időnként a család helyzete romlik, és a szakember emiatt rosszul érzi magát; más esetekben a családok azt éreztetik, hogy illetéktelenül avatkoztak bele a szakemberek a magánügyeikbe.

3. táblázat A sokproblémás családok által felidézett pozitív és negatív kritikus események kategóriái (%)

Kategóriák	Pozitív (117 eset)	Negatív (171 eset)
<i>Anyagi támogatás</i>		
Kielégítő	32,5	
Nem kielégítő/igazságtalan		32,7
<i>Kapcsolat</i>		
A szakember együttérzést, érdeklődést mutat, és érzelmi támogatást nyújt	35,9	
A szakember agresszív és/vagy közömbös		15,9
A szakemberek a család viselkedését és szándékait igazságtalanul ítéli meg		11,1
<i>Hatásosság (hatástalanság)</i>		
Szakmai hatásosság	29,9	
A szakmai hatástalanság		19,3
<i>Hosszú/rövid várakozási idő</i>		
Rövid	1,7	
Hosszú		10,5
A bürokratikus folyamat lassúsága vagy késedelmes volta		10,5

A családfők által felidézett események nagyobbik részében (185, 64,2%) említettek szakembereket vagy a szolgáltatók más alkalmazottját, míg a kisebbik (103, 35,8%) részében általánosságban utaltak a szociális és egészségügyi szolgálatokra. Amikor a felhasználók általánosságban beszéltek az intézményekről, sokkal nagyobb arányban számoltak be negatív élményekről (70,9%), mint amikor szakemberek vagy más alkalmazottak is szerepeltek a történetben. Azaz a negatív kép inkább jellemző volt az olyan helyzetekre, amelyek nem személyes kapcsolaton alapultak. Mindazonáltal

SZOCIÁLIS MUNKA

tal a negatív tapasztalatok mindkét esetben gyakrabban szerepeltek, mint pozitívak. A szakemberek és intézmények három csoportja szerepelt az elbeszélések nagyobbik felében (55,9%): a szociális munkások (23,3%), az állami egészségügyi szolgálat orvosai (17,7%) és az állami egészségügyi szolgálat (14,9%). Ezekkel a csoportokkal most részletesebben foglalkozunk. (Lásd a 4. táblázatot.)

A szociális munkásoké az egyetlen olyan csoport, amellyel kapcsolatban több pozitív esetet idéztek fel a szolgáltatások felhasználói, mint negatívát (4. táblázat). A szociális szakemberek esetében a pozitív és negatív esetek egyaránt a „kapcsolat” és az „anyagi támogatás” kategóriákkal függtek össze, míg a pozitív esetekben még a „hatásosság” kategóriával kapcsolatosak is előfordultak.

Az orvosokkal kapcsolatban nagyobb arányban fordultak elő negatív epizódok (72,5%). Az ő pozitív hatásuk a családokra a „kapcsolat” kategóriával (például kedvesen viselkednek, megfelelő és elégséges információt nyújtanak az egészségi állapotról és a kezelésről) és a „hatásosság” kategóriával (a diagnózis és a kezelési előírás következtében javul a beteg állapota) összefüggésben jelentkezett; míg a negatív esetek ugyanezekkel a kategóriákkal függtek össze, de ellenkező előjellel, így a kapcsolatot az ellenségesség, az információ hiánya, a hidegség jellemezte, a „hatástalanság” bizonyítéka pedig a javulás elmaradása volt.

A családoknak az állami egészségügyi szolgálattal kapcsolatban voltak leginkább negatívak a kritikus élményei (67,4%), ami leginkább a hosszú várakozási idővel, a bürokratikus eljárás lassúságával (példa erre a szakorvosi ellátáshoz jutás) magyarázható. A pozitív epizódokról szóló beszámolók főleg a jó kapcsolatról, a megértő és együttérző attitűdről tanúsítottak.

4. táblázat Pozitív és negatív esetek, melyekről a szolgáltatások felhasználói a szociális munkásokkal, az orvosokkal és az állami egészségügyi szolgálat alkalmazottaival kapcsolatban számoltak be (%)

Kategóriák	Szociális munkások		Orvosok (állami egészségügyi szolgálat)		Állami egészségügyi szolgálat	
	Pozitív N=38	Negatív N=29	Pozitív N=14	Negatív N=37	Pozitív N=14	Negatív N=29
<i>Anyagi támogatás</i>						
Kielégítő	34,2					
Nem kielégítő/ igazságtalan		48,3		12,7		3,4
<i>Kapcsolat</i>						
A szakember együttérzést, érdeklődést mutat, és érzelmi támogatást nyújt	23,7		71,4		85,7	
A szakember agresszív és/vagy közömbös		3,4		48,7		10,3
A szakember a család viselkedését és szándékait igazságtalanul ítéli meg		20,7		13,5		3,4
<i>Hatásosság (hatástalanság)</i>						
Szakmai hatásosság	39,5		28,6		7,1	
A szakmai hatástalanság		17,2		32,4		6,9
<i>Hosszú/rövid várakozási idő</i>						
Rövid	2,6				7,1	
Hosszú		3,4		2,7		51,7
A bürokratikus folyamat lassúsága vagy késedelmes volta		6,9		6,9*		24,1

*Az eredetiben is ez az – összeadva 100-nál többet eredményező – számsor szerepel (a fordító megjegyzése)

A szakemberek által említett pozitív és negatív kritikus események

A 97 meginterjúvott szakember 177, a kutatásban használható esetről számolt be: 82 (46,3%) ezekből pozitív, 95 (53,7%) pedig negatív esemény volt (5. táblázat). A pozitív esetek a „kapcsolat” és a „hatásosság” kategóriában sűrűsödtek, míg a negatívak a „kapcsolat” és a „nem engedelmesség a szakember utasításának” kategóriában (5. táblázat).

5. táblázat A szakemberek pozitív és negatív kritikus eseteinek kategóriái (%)

Kategória	Pozitív (82 eset)	Negatív (95 eset)
<i>A szakemberek véleménye a családi kapcsolatokról</i>		
A családok gondoskodók és felelősségteljesek	4,9	
A családok elhanyagolók és/vagy bántalmazók		13,7
<i>Kapcsolat</i>		
A családok együttérzést mutatnak	37,8	
A családok agresszívek, manipulálnak és/vagy hálátlanok		32,6
<i>Engedelmeskedés/nem engedelmeskedés a szakemberek utasításainak</i>		
A kliensek követik a szakemberek instrukcióit	8,5	
A kliensek nem követik a szakemberek instrukcióit		24,2
<i>Hatásosság (hatástalanság)</i>		
A szakemberek hatásosnak észlelik a családok segítésében végzett munkájukat	48,8	
A szakemberek hatástalannak észlelik a családokkal végzett munkájukat		15,8
<i>A szakemberek érzelmi bevonódása</i>		
<i>Egyéb</i>		3,2

A 6. táblázat azokat az eredményeket világítja meg, melyeket a két, leg-számosabb szakembercsoport – a szociális munkások (36) és az orvosok (27) – beszámolóiból kaptunk. A szociális munkások több negatív esetet említettek, míg az orvosok több pozitívat (6. táblázat). Érdekes módon a családok több negatív élményt kapcsolnak az orvosokhoz, és több pozitívat a szociális munkásokhoz (4. táblázat). A pozitív kép mindkét szakember-csoport esetében ugyanazokban a kategóriákban – a „kapcsolat” és a „hatásosság” – jelentkezett, de a sorrend különbözött: az orvosok pozitív élményeinek fő forrása a „kapcsolat”, míg a szociális munkásoké a „haté-

konyság” volt. A szociális munkások negatív érzelmei az esetekkel kapcsolatban főképp az olyan helyzetekből származtak, amikor a kliensek nem engedelmeskedtek utasításaiknak, valamint amikor hatástalannak érezték magukat a problémamegoldásban. Az orvosok számára szintén gondot okozott a páciensek ellenállása, a negatív érzelmek másik forrását viszont a kapcsolat jelentette.

6. táblázat A szociális munkások és az orvosok pozitív és negatív élményeinek forrásai (%)

Kategóriák	Szociális munkások		Orvosok (állami egészségügyi szolgálat)	
	Pozitív (33 eset)	Negatív (42 eset)	Pozitív (27 eset)	Negatív (20 eset)
<i>A szakemberek véleménye a családi kapcsolatokról</i>				
A családok gondoskodók és felelősségteljesek			7,4	
A családok elhanyagolók és/vagy bántalmazók		9,5		15,0
<i>Kapcsolat</i>				
A családok megértést mutatnak	39,4		51,9	
A családok agresszívek, manipulálnak és/vagy hálátlanok		26,2		40,0
<i>Engedelmeskedés/nem engedelmeskedés a szakemberek utasításainak</i>				
A kliens követi a szakemberek instrukcióit	6,1		18,5	
A kliensek nem követik a szakemberek instrukcióit		28,6		20,0
<i>Hatásosság (hatástalanság)</i>				
A szakemberek hatásosnak érzlelik a családok segítségével végzett munkájukat	54,5		22,2	
A szakemberek hatástalannak érzlelik a családokkal végzett munkájukat		26,2		5,0
<i>A szakemberek érzelmi bevonódása</i>				
		7,1		5,0
<i>Egyéb</i>		2,4	5,0	5,0

Következmények: a mítoszok kialakulása

Azok a mítoszok, melyeket a családok alakítanak ki a jóléti támogató rendszerekről és azok, amelyeket a jóléti támogató rendszerek alakítanak ki a családokról, egymással kölcsönhatásba lépnek, és ez meghatározza a szakmai intervenciók hatásosságát vagy hatástalanságát. A két al minta összehasonlítása a jelentősebb pozitív és negatív esemény-kategóriákat illetően (kategóriák, melyekbe az elmondott pozitív vagy negatív esetek legalább 20 százaléka került) lehetővé teszi, hogy azonosítsuk az interakciók során ható mítoszokat és mintákat.

Általánosságban mind a sokproblémás szegények, mind a szakemberek kissé több negatív esetet említettek, mint pozitívát. Mivel a különbség meglehetősen csekély, ez jelentheti azt is, hogy az emberek számára könnyebbnek tűnik a kellemetlen eseményekről való beszámolás. A normális, sikeres eseteket természetesnek tekintik, és nem hangsúlyozzák (Tripp, 1993). Mindazonáltal Sharlin és Shama (2000) utal rá, hogy a negatív attitűd, mellyel a szakemberek a kihívást jelentő kliensekkel dolgoznak, kiváltja a családok negatív attitűdjét a nagy elvárásokat támaztó szakemberrel szemben, ami a „kétségbeesés koalíciójához” vezethet.

ELSŐ MÍTOSZ (HASONLÓ): *A változás rajtad múlik.* Mindkét csoport (egyének és szakemberek) hajlamos a „másik” teljesítményére vagy viselkedésére koncentrálni (tehát arra, amit a másik csinál), maguknak pedig passzív szerepet szálni. Ezzel figyelmen kívül hagyják, hogy az intervenció interaktív folyamat, így bármely szereplő tevékenysége meghatározó jelentőségű. Csak két kategóriára – mindkettő a szakemberek álláspontját tükrözi – nem illik az előző jellemzés: „a szakemberek hatásosnak észlelik a családok segítségével végzett munkájukat” és „a szakemberek érzelmi bevonódása” kategóriákra.

Ez a tendencia valószínűleg azt jelenti, hogy a kliensek és a szakemberek azonos módon értelmezik az interakciókat, annak ellenére, hogy a cirkularitás lényeges témája a szakemberek elméleti diskurzusának. Valójában sokkal több figyelmet kap az, amit a szakember „tesz” a kliensért, hogy elősegítse a változást, mint amit a család tagja „tesz”. Világosnak tűnik, hogy az egyoldalú szemlélet, mely szerint a szakember a cselekvő, a kliens pedig a cselekvés célja, csak az intervenció képének egyik fele (Friedlander, 1995). Ez a közös mítosz valószínűleg az interakció rigiditásával függ össze, mivel egyik szereplő sem proaktív; mindkettő hajlamos várni a másakra, hogy az vállalja a vezető szerepet. A következmény az apátia (a családok azt gondolják, hogy a szakember tudatosan alakítja a helyzetet, tehát ő van kontroll-helyzetben; a szakemberek pedig azt gondolják, hogy – mivel a családok a leginkább érdekeltek – nekik kell aktívabbnak lenniük), vagy a konfliktus (a családok kárhozzatják a szakembereket, akik „nem csinálnak semmit”, a szakemberek viszont a családokat vádolják, mivel nem tesznek semmit a saját jólétükért). A kapcsolódó interakciós minta: a szakember úgy érzi, hogy ha „előrja” a megfelelő attitűdöt, viselkedést vagy beveendő gyógyszert, az ő feladata véget ért; a változás azon múlik, hogy a családok követik-e az előírásokat; a családok pedig úgy hiszik, hogy az ők teljesítették a „feladatukat” azzal, hogy a szakembertől segítséget kértek, és azután várják a változást.

MÁSODIK MÍTOSZ (HASONLÓ): *A harmónia a legjobb interakciós modalitás.* A „kapcsolat” mind a szakemberek, mind a sokproblémás szegény családok számára a legfontosabb kategória, akár pozitív (empátia, bizalom, érzelmi támasz), akár negatív (agresszió, hálátlanság, közöny) értelemben. A kapcsolat a szakirodalomban és a gyakorlatban az intervenciós folyamat központi elemének számít. Egyöntetű vélemény, hogy a kapcsolat alkotóelemei – az empátia, az elfogadás és a feltétel nélküli jóindulat – az intervenció sikerének legfontosabb előre jelzői. Friedlander (1993) megállapítja, hogy a komplementer jellegen alapuló kapcsolat, amelynek során a kliens tipikus személyközi stílusa nem kérdőjeleződik meg, akadályozhatja a haladást. A korai komplementer kapcsolat (a szakember barátságos-domináns, a kliens barátságos-szubmisszív) alapvető a harmonikus munkakapcsolat kialakulásához, és a segítő kapcsolat korai megszakadásának elkerüléséhez. A segítő kapcsolat középső szakaszában viszont a sikeres páros rendszerint csökkenti a kapcsolat komplementaritását. Ez a mindkét fél által elfogadott mítosz megmervítheti a kapcsolatot, mivel leszögezi, hogy a harmónia elősegíti az intervenciót és ezzel a pozitív kimenetet. A harmónia központi és a konfliktus periférikus természete udvariaságra kényszeríti a szereplőket, így elkerülik a kényelmetlen igazságok kimondását, és figyelmen kívül hagyják, hogy az érdekérvényesítőbb és kihívóbb viselkedésre gyakran szükség van. Ennek következtében fontos kérdések nem kerülnek terítékre, és a szükséges javaslatok, sőt tanácsok elsikkadhatnak.

HARMADIK MÍTOSZ (HASONLÓ): *A harmónia elősegíti a jó eredményeket és fordítva.* A „kapcsolat” és a „hatásosság” egyformán pozitív a szakemberek és a sokproblémás szegények számára. Ez azt a látszatot nyújtja, mintha a pozitív kimenetel hatna a jó kapcsolatra, és fordítva. Általános feltételezés, hogy a kapcsolat hatással van az eredményességre, de kevésbé közkeletű a feltételezés, hogy a siker hatással van a kapcsolatra. Ez azért van, mert az általános elképzelés szerint az eredmény a folyamat végén van, az intervenció folyamat, amelyben a szereplőknek érezniük kell, hogy erőfeszítéseik pozitív eredményhez fognak vezetni.

Az előző két mítosszal ellentétben, amelyek az interakció merevségével, az apátia és a konfliktus elősegítésével állnak összefüggésben, ez a mítosz aktivizálhatja a rendszert, mivel összekapcsolja a kapcsolatot a hatásossággal, és így a résztvevők figyelmét ráirányítja a proaktív folyamatos részvétel fontosságára.

NEGYEDIK MÍTOSZ (HASONLÓ): *A szakemberek felelősek az intervenció hatásosságáért.*

ÖTÖDIK MÍTOSZ (KONFLIKTUSOS): *Kliensek: „A hatástalanság a szakemberek hibája.” Szakemberek: „A hatástalanság a kliensek hibája.”* A hatásosság kategóriát mind a szakemberek, mind a sokproblémás szegények említették pozitív értelemben, de csak a családok említették negatív értelemben (hatástalanság). Ebből a jelenségből következik néhány gyakori interakciós minta: a szakemberek feltételezik, hogy előírhatnak változásokat, és elvárhatják, hogy a családok kövessék az előírásokat; a családok feltételezik, hogy a siker-hatásosság vagy a sikertelenség-hatástalanság a szak-

embereken múlik; a szakemberek feltételezik, hogy a hatásosság a saját kompetenciájukon múlik, de a kudarc a családok engedetlenségének, az előírások nem követésének a következménye.

Egyrészt tehát a szakemberek és családok osztják a mítoszt, mely szerint a szakemberek a hozzáértők, és ezért ők felelősek az intervenció hatásosságáért. Másrészt viszont egy konfliktusos mítosz is létrejön: a családok vélekedése szerint a kudarcért a szakember a felelős, a szakember szerint viszont a család. Míg a családok nézete ebben az esetben koherens, a szakembereké paradox. Egyrészt ők akarják az intervenciót meghatározni, másrészt a klienszt vádolják az intervenció kudarcáért. A szakemberek minden esetben alábecsülik az intervenció együttműködéses természetét, ami kölcsönös alkalmazkodást és a stratégia megtárgyalását követelné, és máig is a hagyományos klinikai tradíciót követik, mely szerint az intervenció a diagnózis következménye, és a kliensnek követnie kell a szakember előírásait. Seikkula (Seikkula et al. 2003) azt javasolja a tradicionális szemlélet meghaladása érdekében, hogy a szakemberek önmagukra összpontosítsanak a kliens helyett, továbbá az akcióik szándékolt és szándékoltalan következményeire az objektív probléma-definíció helyett.

HATODIK MÍTOSZ (KONFLIKTUSOS): *Szakemberek: „Mi tudjuk, mi a legjobb nektek.” Kliensek: „Mi tudjuk, mire van szükségünk, és a szakembereknek azt kell biztosítaniuk.”* Az „elégletes anyagi támogatás” nagyon fontos a sokproblémás szegény kliensek számára, gyakran említik pozitív és negatív kontextusban is, de nem olyan lényeges a szakembereknek. Nyilvánvaló, hogy mivel a sokproblémás szegények a mindennapi élet alapvető szükségleteinek kielégítetlenségével – a bizonytalan lakáskörülményekkel, a munkanélküliséggel és anyagi problémákkal – küzdenek, azt várják, hogy ezekben a sürgető szükségletekben kapjanak segítséget. Rövidtávon az anyagi támogatás odaítélése nagyon pozitív hatással van mindennapi életükre.

Ez a mítosz a következő interakciós mintához kapcsolódik: a családok anyagi segítséget várnak a szakemberektől, miközben a szakemberek az életük más aspektusainak – viselkedésüknek vagy személyiségüknek – megváltoztatását várják a családtól. A különböző elvárásokat nem tárgyalják meg, következésképpen mindegyik résztvevő világosnak hiszi a célokat. Így könnyen konfliktus alakulhat ki, mivel a családok úgy érzhetik, hogy a szakemberek nem törődnek a problémáikkal, miközben a szakemberek úgy vélik, a családok csak élésködni akarnak a jóléti ellátásokon.

SAJÁTOS MÍTOSZOK: *Sokproblémás szegények, orvosok és szociális munkások.* Néhány sajátos mítosz is kialakult az orvosokról és a szociális munkásokról. Mind a szociális munkásokhoz, mind az orvosokhoz ugyanazokat a kategóriákat kapcsolták klienseik pozitív és negatív konnotációban egyaránt, a kliensek ehhez a szociális munkások esetében még hozzátették az anyagi támogatást pozitív és negatív vonatkozásban, illetve az orvosok esetében a hatástalanságot negatív kategóriaként (ez az egyetlen kategória, amelynek az előfordulása mind negatív, mind pozitív értelemben meghaladja a 20 százalékot a felidézett kritikus eseményekben). Lényegében a kliensek a szociális munkásoktól elvárják az anyagi segítséget, és nehezményezik, ha az orvosok előírásai/instrukciói nem eredményeznek egészségjavulást. De találtunk specifikus mítoszokat is, melyeket a sok-

problémás szegények csak az orvosokhoz vagy csak a szociális munkásokhoz kapcsolódtak.

AZ ORVOSOKRÓL SZÓLÓ MÍTOSZ (KONFLIKTUSOS): *Orvosok: „Az emberek tiszteletben tartják az előírásainkat.” Emberek: „Szégyellenénk beszélni vagy kérdezni, hiszen az orvosok olyan fontos emberek.”*

A SZOCIÁLIS MUNKÁSOK ÉS SOKPROBLÉMÁS SZEGÉNY KLIENSEK MÍTOSZA (KONFLIKTUSOS): *Szociális munkások: „Mindent megteszünk a családokért, de ők csak arra használnak minket, hogy anyagi támogatást kapjanak.” Kliensek: „Ezek a szociális munkások nagyon jó emberek.”* A családok inkább kapcsolódnak pozitív eseményeket a szociális munkásokhoz, míg inkább negatívokat az orvosokhoz. Érdekes módon a szakemberek vonatkozásában pont ennek ellenkezőjét tapasztaljuk: míg a szociális munkások több negatív élményt kapcsolódnak a sokproblémás szegény családokhoz, az orvosok pozitívabb eseményeket említenek.

A kliensek és orvosok közötti viszony rendszerint távolságtartó; az orvosokat (inkább, mint a szociális munkásokat) szociálisan és kulturálisan nagyobb hatalommal ruházták fel, így nem csoda, hogy az interakció során mindkét fél abból indul ki, hogy az orvosoknak van hatalmuk. Így a sokproblémás szegény emberekkel szembekerülő orvosok felsőbbrendűnek érzik magukat, és úgy gondolják, a családoknak „csak” el kellene fogadniuk a javaslataikat és utasításait; miközben a családok – még akkor is, amikor az orvosokat igazságtalannak érzik – rejtőzködnek és hallgatnak, hogy a hatalmi különbséget kiegyenlítsék, vagy legalábbis megvédjék attól magukat (Imber-Black, 1988).

A szociális munkások rendszerint nem viselik a felsőbbrendűség maszkját, talán azért, mert rendszeres és gyakran informális kapcsolatot tartanak fenn a családokkal. Ráadásul a szociális munkások azok a szakemberek, akik az anyagi támogatást nyújtják, támogatást nyújtanak a családoknak, és kísérik őket, gyakran hosszú időn keresztül, melynek során kevés vagy semmilyen változás nem történik az életükben, ami csalódással, haraggal tölti el, vagy depresszióba taszítja őket.

Következtetések

Az intervenció folyamatot intellektuális és érzelmi utazásnak gondolhatjuk, melyet partneri viszonyban álló emberek együtt tesznek meg. Ennek a tanulmánynak az eredményei lehetővé teszik néhány, az utazás során létrejött mítosz megvilágítását, azon az alapon, hogy ha megértjük a nehézségeket, akkor képesekké válunk az akadályok eltávolítására és a nagyobb hatékonyság elérésére.

A kutatás során felszínre került mítoszok leleplezik a jóléti támogató rendszer és a sokproblémás szegény családok közötti interakció néhány problémáját, de azt is lehetővé teszik, hogy vezérfonalat alkossunk, mellyel az intervenció folyamatot javíthatjuk. Úgy tűnik, általában vannak a sokproblémás szegény klienseknek és a szakembereknek ellentétes és hasonló mítoszaik, ami azt jelentheti, hogy szimmetrikus kiegyenlítődség vagy megmerevedés várható. Tapasztalataink és a szakirodalom

megfogalmazásai (Imber-Black, 1988; Colapinto, 1995) szerint a sokproblémás szegény családok és a különböző szakemberek közötti konfliktusok gyakoriak, ami időről időre más szakemberekhez, sőt szolgálatokhoz való átirányításhoz, vagy a segítő kapcsolat megszakadásához vezet.

A kialakuló mítoszok segítenek megérteni, hogy milyen szerepet játszik az intervenció folyamatban a *felelősségelhárítás* (disculpability) és az „igazolt tehetetlenség” (adequate impotence). A felelősségelhárítás azért alakul ki, mert mindkét alrendszer hajlamos a másikat vádolni, ha az intervenció rossz vágányra csúszik. Az igazolt tehetetlenség azért alakul ki, mert mindkét fél úgy érzi, hogy képtelen elősegíteni a jó kapcsolat kialakulását vagy a hatásosságot; igazolt, mert mindkét fél azt gondolja, hogy a kapcsolat javítása vagy a hatásosság nem rajta (hanem a másikon) múlik. Ebben az összefüggésben a jóléti támogatás kérésének és elfogadásának lehet egy lefelé tartó szakasza, amit a „negatív támogatás” fogalommal (Ghate és Hazel, 2000) írhatunk le.

Új mítosz csak a régiekre épülve, azok elemeit felhasználva válhat az intervenció dialógus részévé. Az átalakult mítoszok rendszerint a régiek elemeinek kombinációi, melybe vagy a szakemberek, vagy a családok új elemeket és logikát iktattak be (Parry, 1991). Ahogy több, szakirodalmi műben olvashatjuk (lásd: Ghate és Hazel, 2000; Matos és Sousa, 2004) a szolgáltatásoknak engedniük kell, hogy a családok kontroll-helyzetben érezzék magukat (a családok úgy érzik, hogy a támogatásért nem kellene a saját életük feletti kontroll elvesztésével fizetniük). Fontos, hogy forrásokot nyissunk a családok számára, és képessé tegyük őket a saját problémáik megoldására.

A jelen kutatás fő korlátja a mintavétel: egyrészt a klienseket a szociális munkások nevezték meg, ami ébreszthet kétségeket az eredmények iránt; másrészt a családok kiválasztásának egyetlen kritériuma az volt, hogy sokproblémás szegény családok legyenek, más faktorokat – például a történetüket, vagy az okot, amely miatt kapcsolatba kellett kerülniük a jóléti támogató rendszerrel – nem ismerünk; harmadrészt a szakembereket azért válogattuk be a mintába, mert ők azt mondták, hogy dolgoznak sokproblémás szegény kliensekkel, de nem sok mást tudunk a szerepükről; negyedszer, a családnak csak egy tagját kérdeztük, és így nem tudjuk, egyezik-e a véleménye a család többi tagjával.

Végül a jövőbeni kutatások során figyelembe kellene venni a következő kutatási témákat: 1. A szakemberek és családok közötti mítoszok más problémákat jeleznek (például pszichiátriai zavart, krónikus betegséget, iskolai problémákkal küzdő gyermekeket). 2. Fontos a szakemberek egymásra vonatkozó mítoszainak azonosítása, mivel jól ismert, hogy sok félreértés adódik abból, ha különböző szakemberek dolgoznak ugyanazzal a családdal, és ezek abból is következhetnek, hogy a szakembereknek vannak mítoszaik és sztereotípiáik a különböző szakterületekkel, sőt szolgáltatásokkal kapcsolatban. 3. Az a mód, ahogy a családok és a szakemberek közötti mítoszok befolyásolják a változás folyamatát és a kezelés sikerét, mivel nagyon kevés támpontunk van arra vonatkozóan, hogy milyen kapcsolat van az interakció és az intervenció sikere között.

Fordította: Kozma Judit

Irodalom

- Aponte, H. (1976): Under-Organization in the Poor Family. In: P. Guerin (szerk.): *Family Therapy: Theory and Practice*. New York: Gardner Press, pp. 432–448.
- Bader, E. és Pearson, P. T. (1988): *In Quest of the Mythical Mate*. New York: Brunner/Mazel.
- Boyd-Franklin, N. (1989): *Black Families in Therapy: A Multisystem Approach*. New York: Guilford Press.
- Byng-Hall, J. (1973): Family Myths Used as Defence in Conjoint Family Therapy. *British Journal of Medical Psychology*, 46, pp. 239–250.
- Byng-Hall, J. (1988): Scripts and Legends in Families and Family Therapy'. *Family Process* 27(2), 167–179.
- Cancrini, L., Gregorio, F. and Nocerino, S. (1997): Las familias multiproblemáticas. In: M. Coletti and J. Linares (szerk.): *La intervención sistémica en los servicios sociales ante la familia multiproblemática*. Barcelona: Paidós, pp. 45–82.
- Colapinto, J. (1995): Dilution of Family Process in Social Services. *Family Process*, 34(1), pp. 59–74.
- Doherty, W. és Beaton, J. (2000): Family Therapists, Community and Civic Renewal. *Family Process* 39(2), pp. 149–161.
- Elizur, Y. és Minuchin, S. (1989): *Institutionalizing Madness: Families, Therapy and Society*. New York: Basic Books.
- Eurostat (2000): *European Social Statistics: Income, Poverty and Social Exclusion*. Luxembourg, Eurostat.
- Ferreira, A. (1963): Family Myth and Homeostasis. *Archives of General Psychiatry*, 9(IX), pp. 457–473.
- Flanagan, J. (1954): The Critical Incident Technique. *Psychological Bulletin*, 51(4), pp. 327–335.
- Friedlander, M. (1993): Does Complementarity Promote or Hinder Client Change in Brief Therapy? *The Counseling Psychologist*, 21(3), 457–486.
- Friedlander, M. (1995): On the Process of Studying the Process of Change in Family Therapy. In L. Hoshmand és J. Martin (szerk.): *Research Praxis: Lessons from Pragmatic Research in Therapeutic Psychology*. New York: Teachers College Press, pp. 171–197.
- Ghate, D. és Hazel, N. (2000): *Parenting in Poor Environments*. London: Jessica Kingsley.
- Hines, P. (1989): The Family Life Cycle of Poor Black Families. In B. Carter és M. McGoldrick (szerk.): *The Changing Family Life Cycle*. Boston, Allyn and Bacon, pp. 513–544.
- Imber-Black, E. (1988): *Families and Larger Systems*. New York, Guilford Press.
- Lazarus, A. (2003): *Marital Myths Revisited*. California, Impact.
- Leigh, S. (2004): Is the Third Way the Best Way? Social Work Intervention with Children and Families. *Journal of Social Work* 4(3), pp. 245–267.
- Linares, J. (1997): Modelo sistémico y familia multi-problemática. In: M. Coletti és J. Linares (szerk.): *La intervención sistémica en los servicios sociales. ante la familia multi-problemática: La experiencia de Ciutat Vella*. Barcelona: Paidós, pp. 23–44.
- Madsen, W. (1999): *Therapy with Multi-stressed Families*. London, Guilford.
- Matos, A. és Sousa, L. (2004): How multi-problem Families Try to Find Support in Social Services. *Journal of Social Work Practice*, 18(1), pp. 65–80.
- Miles, M. és Huberman, A. (1984): *Qualitative Data Analysis*. Beverly Hills, CA, Sage.
- Minuchin, S., Montalvo, B., Guerney, B., Rosman, B. és Schumer, F. (1967): *Families of the Slums*. New York: Basic Books.
- Papp, P. és Imber-Black, E. (1996): Family Themes: Transmission and Transformation. *Family Process*, 35(1), pp. 5–20.
- Parry, A. (1991): A Universe of Stories. *Family Process* 30(1), pp. 37–54.
- Seikkula, J., Arnkil, T. és Erikson, E. (2003): Postmodern Society and Social Networks: Open and Anticipation Dialogues in Network Meetings. *Family Process*, 42(2), pp. 185–203.

SZOCIÁLIS MUNKA

- Sharlin, S. és Shamai, M. (2000): *Therapeutic Intervention with Poor Unorganized Families: From Distress to Hope*. London, Haworth Press.
- Sousa, L. (2005): Building on Personal Networks When Intervening with Multi-problem Poor Families. *Journal of Social Work Practice*, 19(2), pp. 163–79.
- Stalker, K. (2003): Managing Risk and Uncertainty in Social Work: A Literature Review. *Journal of Social Work*, 3(2), pp. 211–233.
- Stierling, H. (1973): Group Fantasies and Family Myths: Some Theoretical and Practical Aspects. *Family Process*, 12(2), pp. 111–25.
- Tripp, D. (1993): *Critical Incidents in Teaching: Developing Professional Judgement*. London, Routledge.

RÁCZ ANDREA – HODOSÁN RÓZA –
KORINTUS MIHÁLYNÉ

Dokumentumok, szakirodalmak a gyermekvédelmi rendszerben élő fiatal felnőttek továbbtanulásáról és felsőoktatási részvételéről

A tanulmány bemutatja a gyermekvédelmi rendszerben élő fiatal felnőttek továbbtanulásával és felsőoktatási részvételével kapcsolatos, hazai szakpolitikai dokumentumokat, statisztikai adatokat, valamint kutatási eredményeket. Röviden ismerteti a gyermekvédelmi gondozási háttérrel rendelkezőket érintő dán, angol, spanyol, svéd szakpolitikai intézkedéseket is, valamint a témában releváns nemzetközi kutatási eredményeket. A gyermekvédelmi rendszerben felnőtt fiatalok körében fokozott annak a veszélye, hogy csak a tankötelezettségi korig folytatnak tanulmányokat, kevésen vesznek részt a felsőoktatásban. A kutatások rávilágítanak arra, hogy a gyermekvédelmi szakemberek kevés figyelmet szentelnek a gyermekvédelmi gondoskodásban felnőtt gyermekek és fiatalok oktatási kimenetelére.

A tanulmány az Európai Unió 7. kutatásfejlesztési keretprogramjának keretében támogatott *Gyermekvédelmi gondoskodásban élő és onnan kikerülő fiatal felnőttek: Utak az oktatásba Európában* című (Young People from a Public Care Background: Pathways to Education in Europe) kutatási projekt része. A kutatás 5 partnerországra terjed ki: az Egyesült Királyságra, Dániára, Magyarországra, Spanyolországra és Svédországra. A nemzetközi kutatás célja átfogó képet adni arról, hogy mi segíti és mi gátolja a továbbtanulásban az egyes országokban a gyermekvédelmi gondoskodási háttérrel rendelkező, jelenleg 19–21 éves fiatalokat, s hogy milyen oktatási utak léteznek a gondoskodási háttérrel, Európában.

A nemzetközi kutatás első fázisa a szakirodalmak tematikus áttekintése, melynek célja, hogy az 1990 óta publikált szakirodalmak és ún. szürke irodalmak (beleértve a nemzeti politikák és eljárások megismerését) áttekintésével egy teljesebb képet kapjunk a gyermekvédelmi gondoskodás alatt álló és onnan kikerült fiatal felnőttek, és ahol szükséges vagy

releváns, egyéb marginalizált csoportok továbbtanulásáról, valamint felsőoktatásban való részvételéről.

A tanulmány a gyermekvédelmi rendszert illetően elsősorban a főbb hazai szakpolitikai dokumentumokra és különböző forrásokból származó statisztikai adatokra épül, mivel gyakorlatilag nem léteznek olyan kutatások, amelyek a gyermekvédelemben élő vagy onnan kikerült fiatal felnőttek oktatásával foglalkoznának. 1990 óta jelentős változások zajlottak a gyermekvédelmi rendszert illetően, de az azóta készült kutatások főképpen a gyermekvédelmi rendszer strukturális átalakulására vonatkoznak. Annak érdekében, hogy a témában megfelelő áttekintést nyújtsunk a létező dokumentumok és publikációk szélesebb körét vizsgáltuk, nem csak a kutatásokra fókuszáltunk. Tanulmányunkban röviden ismertetjük az egyes partnerországokra vonatkozó, a gyermekvédelmi gondozási háttérrel rendelkezőket érintő szakpolitikai intézkedéseket, valamint a gondozási háttérrel rendelkezőkkel kapcsolatos, hazai kutatásokat, melyek ismertetését követően kitérünk néhány, a témában releváns nemzetközi kutatási eredményre is.

I. Fiatal felnőttek és a felsőoktatás – a továbbtanulás szakpolitikai, jogi és általános kontextusa

A rendszerváltás során, tehát 1989–90-ben, a parlamentáris demokrácia megalakulásakor végbement változások után az oktatási rendszerben, a gyermekvédelemben és a gyermekek és fiatal felnőttek támogatásában is alapvetően megváltozott a helyzet.

A gyermekek védelméről szóló 1997. évi XXXI. törvény az első teljes és önálló jogi szabályozása a magyar gyermekvédelemnek, mely új intézményekkel gazdagította, átalakította és rendszerbe foglalta a gyermekek védelmét. 1993-ban külön közoktatási, felsőoktatási és szakképzési törvényben szabályozták az oktatással összefüggő működtetési, felelősségi, kötelezettségi szinteket, az intézményalapítás szabályait, a képzési szerkezetet, a finanszírozási rendszert, a felülvizsgálati rendszereket. A közoktatási törvény számos változtatása közül talán az egyik legfontosabb a 2003-as módosítás, amely rögzítette a hátrányos megkülönböztetés minden formájának a tilalmát az oktatásban, valamint deklarálta a sajátos nevelési igényű gyermekek különleges gondozáshoz való jogát. 2005-ben egy fontos deszegregációs intézkedést hozott az oktatási kormányzat. Az iskolákat a 2007/2008-as tanévre szóló beiskolázástól komoly szabályok kötik az első osztályosok felvételében. A körzetbe tartozó jelentkezőket – ahogyan eddig is – kötelező felvenniük az iskoláknak, a körzeten kívüli diákok közül pedig előnyt élveznek a halmozottan hátrányos helyzetű jelentkezők.

Annak érdekében, hogy a hátrányos helyzetű tanulóknak is legyen esélyük a diplomaszerezéshez, egységes, egymásra épülő, az óvodától a diplomáig tartó esélyteremtő rendszer épült ki. Kiemelhetjük az „Útravaló Ösztöndíjprogram”-ot a szegény családokban élő fiatalok felkészítésére a továbbtanuláshoz, szakmára és érettségit adó középiskolába való felkészítéshez; és a „Mentor program”-ot, melynek lényege, hogy a felső-

oktatásba került fiatal mentort / tutort választ magának az alapképzésben. 2005 óta az állam fizeti a tandíjat azon hátrányos helyzetű fiatalok részére, akik felvételt nyernek a felsőoktatás költségterítéses képzéseibe.

Köztudott, hogy a gyermekvédelmi szakellátásból nagykorúságával kikerült, alacsony végzettségű, szakképzetlen, munkanélküli fiatal felnőttek minden más társadalmi csoportnál rosszabb eséllyel kerülnek a munkaerőpiac küszöbére. Számukra az jelenthet megoldást, ha a munkaerőpiacon használható tudás, készségek, képzettség mellett lakhatásuk is biztosítva van, s olyan támogató légkör veszi körül őket, amely segítséget ad munkaerő-piaci és társadalmi beilleszkedésükhöz.

Az Országgyűlés 2007-ben elfogadta a „Legyen jobb a gyerekeknek!” Nemzeti Stratégiát a 2007–2032 közötti időszakra vonatkozóan.¹ A program célja a gyermekek szegénységének csökkentése és esélyeinek növelése. A kormány a Nemzeti Stratégia alapján háromévente készít egy kormányzati cselekvési programot, és ebben meghatározza a szükséges jogszabályi, szakmai, szervezeti feltételek kidolgozásának feladatait.

A Nemzeti Stratégia szándéka – a jogi szabályozással összhangban –, hogy csökkenjen a gyermekek és családjaik nélkülözése, javuljanak a gyermekek fejlődési esélyei. A törvény minden gyermekre kiterjed, de értelemszerűen azoknak a gyerekeknek kell prioritást kapniuk, akiknek érdekei a legjobban sérülnek, akiknél a nélkülözések a leginkább korlátozzák a fejlődésüket.

A Nemzeti Stratégia egyik fontos célja, hogy olyan szolgáltatások működjenek, amelyek az egészségügy, oktatás, szociális jólét, gyermekvédelmi ellátások és intézmények terén csökkentik az egyenlőtlenségeket, és hogy a gyermekekkel foglalkozó, nekik szolgáltatásokat nyújtó intézmények javuljanak, korszerűsödjenek.

A Nemzeti Stratégia három átfogó célt kíván elérni:

- Jelentősen, a jelenleginek a töredékére csökkenjen a gyermekek és családjaik szegénységének aránya, és ezzel egyidejűleg közeledjenek egymáshoz a gyermekek továbbtanulási esélyei, életkilátásai.
- Szűnjenek meg a gyermeki kirekesztés, a szegregálás és a mélyszegénység szélsőséges formái, csökkenjen az életesélyeket romboló devianciák előfordulása.
- Alapvetően alakuljon át azon intézmények és szolgáltatások működés módja és szemlélete, amelyek ma hozzájárulnak a szegénység és kirekesztés újratermelődéséhez. Ezeknek az intézményeknek és szolgáltatásoknak a mainál sokkal nagyobb mértékben kell hozzájárulniuk a gyermekek képességeinek kibontásához, ahhoz, hogy felnőttként értelmes tevékenységek révén, teljes jogú polgárként kapcsolódjanak be a társadalom életébe.

Habár a Nemzeti Stratégia speciálisan nem foglalkozik a gyermekvédelmi gondoskodásban élő gyermekek és fiatal felnőttek iskolai karrierjével, de megjelöl két célterületet, amelyek befolyásolják tanulmányaikat. Az egyik az iskoláztatással, sikeres iskolai pályafutással kapcsolatos:

¹ „Legyen jobb a gyerekeknek!” Nemzeti Stratégiáról szóló Országgyűlési határozat, 2007–2032, Budapest, 2007.

SZOCIÁLIS MUNKA

• A sajátos nevelési igényű gyermekek meghatározó többsége a képességüknek megfelelő szakmai támogatással integrált környezetben folytassa tanulmányait.

• Iskolán belüli pedagógiai módszerekkel, iskolán kívüli támogatásokkal – az iskolai sikeresség elősegítésével – csökkenjen minimálisra a saját osztályában több évvel túlkoros gyerekek száma.

• Az iskolai szegregáció minden formája szűnjön meg.

• Tudatos pályaválasztás után radikálisan csökkenjen a középfokú oktatási intézményekben lemorzsolódók száma.

• Minden fiatal a képességeit maximálisan érvényesítő, piacképes tudással hagyja el a középiskolát.

A másik célterület a gyermekes családokat célzó személyes szolgáltatások és szakellátások fejlesztésével kapcsolatos. A szolgáltatásokban dolgozók szakmai tudatosságát és munkájuk színvonalát jelentősen emelni kell. Szemléletváltást kell elérni a gyermekekkel foglalkozó szolgáltatók körében a képzések átalakításával, erősebb kontrolljával, illetve megfelelő átképzésekkel. El kell érni, hogy a hátrányos helyzetű kistérségekben minden alapszolgáltatás kiépüljön. Különös figyelmet kell fordítani a területi hátrányok kiegyenlítésére, és az egyenlő esélyű hozzáférésre. Ki kell alakítani a világos szakmai standardokat, beleértve a protokollokat, és a szolgáltatások felhasználóinak elégedettségét monitorozni kell. Legfontosabb célkitűzések:

- Szegregációmentes intézmények.
- Egyenlő esély a hozzáférésben.
- Korszerű tudással rendelkező szakemberek.
- Az ellátatlan gyerekek számának radikális csökkentése.
- Rugalmasság, a szükségletekre válaszoló szolgáltatások biztosítása.
- Rendszeres, folyamatos szakmaközi együttműködés.

2007 végén elkészült a cselekvési terv. Fontos megjegyezni azonban, hogy a gyermekvédelemben élő vagy gyermekvédelmi háttérrel rendelkező gyermekek mint célcsoport nincsenek nevesítve, de cél a szociális hátrányok csökkentése, tankötelezettségi kor után a fiatal felnőttek segítése, hogy bejussanak a felsőoktatásba és azoknak a roma fiataloknak az anyagi és érzelmi támogatása, akik bekerültek felsőoktatási intézményekbe. Ezek a helyzetek számos olyan fiatalembert érintenek, akik gyermekvédelmi gondoskodásban élnek, így ezeknek a célcsoportoknak ők is tagjai lehetnek.

Nemzetközi kitekintés

A kutatásunk partnerországainak gyermekvédelmi rendszerében élőkkel kapcsolatos főbb intézkedések sokrétűek és eltérők.

DÁNIA közigazgatása három szintből tevődik össze: országgyűlés, öt megyei tanács és 98 helyi önkormányzat. Az országgyűlés határozza meg a gyermekvédelmi gondozásban levő gyermekek és fiatalok elhelyezésének átfogó irányelveit és céljait, és e közigazgatási szint feladata annak

biztosítása is, hogy a Szociális Jóléti Minisztérium támogassa a gondozásból való kilépést. A gyermekvédelmi gondoskodásban élő gyermekeket érintő, legfőbb jogi keret a Szociális szolgáltatásokról szóló törvény. A helyi önkormányzatok három elhelyezési lehetőség közül választhatnak abban az esetben, amikor egy gyermeket vagy fiatalot ki kell emelniük a családból: 1. nevelőszülői rendszer, 2. bentlakásos intézmények és 3. magánfinanszírozású bentlakásos intézmények. 2006 januárjában egy új Gyermekjóléti törvény látott napvilágot, amely a Szociális szolgáltatásokról szóló törvény kibővítéseként jött létre. Célja többek között, hogy nagyobb hangsúlyt fektessen a gyermekvédelmi gondozásban nevelkedők oktatására. A dán oktatási politika alapelve az, hogy mindenki egyenlő mértékben juthasson hozzá az oktatáshoz és képzéshez. A hangsúly az egyénen van: minden egyes diáknak joga van ahhoz, hogy körülményeihez, lehetőségeihez és sajátos igényeihez mérten tanulhasson az oktatási rendszerben. Amint egy fiatal eléri 18. életévét, el kell hagynia a gyermekvédelmi rendszert. Azonban az önkormányzatoknak becslést kell végezniük hat hónappal az aktuális gondozott 18. születésnapja előtt, arra vonatkozóan, hogy részesüljön-e állandó támogatásban a későbbiek során. Amikor arra kerül a sor, hogy a fiatal elhagyja a gyermekvédelmi rendszert, különös figyelmet kell szentelni oktatására és munkaerő-piaci lehetőségeire. (Bryderup, 2008)

Akárcsak Dániában, ANGLIÁBAN is a kormány biztosítja az anyagi hátteret, és határozza meg a jogi kereteket a gondozásban nevelkedő és az onnan kilépők számára. A felelős minisztérium, amely az elmúlt években többször is nevet változtatott, ma Gyermek-, Iskola- és Családügyi Minisztérium (DCSF) néven működik. Ez a változás egy hosszú időszak végét zárta le, mivel az oktatás és a gyermekvédelmi gondoskodás ügyei egy minisztérium hatáskörébe kerültek. A megszületett releváns politikai döntések végrehajtása 150 helyi önkormányzat feladata. A gyermekekért felelős elsőszámú törvény az 1989. évi Gyermekvédelmi törvény. 2003-ban a kormány egységesítő jellegű lépést tett a gyermekgondozás területén. Ez volt a „Minden Gyermek Számít” (Every Child Matters) nevet viselő Fehér könyv, amely törvénné nőtte ki magát a 2004. évi Gyermekről szóló törvény által. Angliában 16 év a tankötelezettségi kor. A diákok több mint 70 százaléka folytatja tanulmányait 17 vagy 18 éves koráig, s ezen időszakban elméleti oktatásban vesznek részt, vagy szakmát tanulnak. Mindezek elvégzése után a diákok 43 százaléka megy valamilyen felsőoktatási intézménybe tanulni. A kormány jövőbeli célkitűzése, hogy 2015-ig a tankötelezettségi korhatárt kitolja 18 éves korig. A gyermekvédelmi gondoskodásban felnövekvő fiatalok iskolai teljesítménye mostanáig az angol, és valójában az egész egyesült királysági politika elhanyagolt területe volt. A szóban forgó fiatalok nagy része már gyermekkorában elmaradt vele egykorú társaitól, és nagyon alacsony képzettséget szerzett, vagy képesítés nélkül hagyta el a rendszert. A gyermekvédelemben nevelkedett gondozottak gyenge iskolai teljesítményére először az 1989. évi Gyermekről szóló törvény mutatott rá, s ezt követően egyre inkább elismerték, hogy az állam felelősséggel tartozik a gondoskodás alatt álló gyermekek oktatásáért. A törvény a helyi önkormányzatokat azzal a hatalommal ruházta fel, hogy tanácsot adjanak, támogatást és segítséget nyújtsanak a 16–21 év

SZOCIÁLIS MUNKA

közötti fiataloknak, akik a gyermekvédelmi gondoskodás keretein belül nevelkedtek fel. Mára már a szakmai diskurzus középpontjában az áll, hogy a gondoskodásban felnőtt gyermekekből különösen sebezhető vagy hátrányos helyzetű fiatalok válnak. Az alapvető elképzelés az, hogy az államnak az ilyen gyermekek esetében egyetemleges szülőként kell fellépnie. Jelenleg a gyermekvédelmi gondozásból való kikerülés hivatalos életkora 16 év, ugyanakkor a helyi önkormányzatok további lehetőséget biztosítanak a rendszerben való bennmaradásra. (Haurani, 2008)

SPANYOLORSZÁGBAN (Katalóniában) a Gyermekvédelmi törvényt 1996-ban módosították. A változtatás fokozott figyelmet szentelt a gyermekek jogaira, ám ahogyan ez a mi törvényeinket is jellemzi, a gondozott gyermekek és fiatalok oktatásáról ez sem tesz említést. A gyermekvédelmi intézkedések középpontjában a szélesebb családban való nevelkedés (családba fogadás intézménye) vagy a nevelőszülői ellátásban való elhelyezés áll. Az intézményi ellátás igénybevételére csak abban az esetben kerül sor, ha a kiskorú előreláthatóan csupán időlegesen kerül ki a családjából. A legális életkor a gondozás elhagyására a 18 éves kor. Ha a fiatal nevelőszülői ellátásban vagy vérségi nevelőszülőknél nevelkedett, és mindkét fél úgy akarja, akkor a gondozott továbbra is maradhat a korábbi nevelkedési helyén, de erre az időre már nem kaphat semmiféle anyagi támogatást. A gyakorlatban a fiatalok többsége 18 éves kora után is marad a nevelőszülői ellátásban. Ha viszont a gondozott bentlakásos nevelőintézetben lakik, és nincs hova mennie, vagy ha még szüksége van tanácsra és segítségre a társadalomba és munkaerőpiacra való beilleszkedéséhez, akkor 18–21 éves kora között kaphat támogatást. Azok a fiatalok, akik nem rendelkeznek a független élethez szükséges anyagi erőforrásokkal, átmeneti időre támogatott lakásokat is igénybe vehetnek. (Casas és Montserrat, 2008)

SVÉDORSZÁGBAN a Szociális szolgáltatásokról szóló törvény szabályozza a szociális intézmények működését. A Fiatalok gondozásáról szóló törvény tartalmaz intézkedéseket arról, hogyan lehet gondozásba venni egy gyermeket a szülők vagy maga a gyermek beleegyezése nélkül. A svéd oktatási törvény szerint minden gyermeknek és fiatalnak egyenlő hozzáférést kell biztosítani az oktatáshoz. Minden gyermeknek gyakorolnia kell ezt a jogát, eltekintve nemtől, lakóhelytől, szociális- és gazdasági helyzetétől. Az oktatási törvény kimondja, hogy az állam köteles a gyermekek számára tudást és – a családjukkal való együttműködés során – harmonikus felnővekedést biztosítani, hogy felelős felnőtt egyénekké és állampolgárokká válhassanak. Svédországban nem sok figyelmet szentelnek a gyermekvédelmi gondoskodásban felnőtt gyermekek és fiatalok oktatási eredményeinek. S ahogyan több, más országban is, ez a szociális jóléti rendszeren belül évtizedeken át az elhanyagolt területek közé tartozott. (Hill et al., 2008)

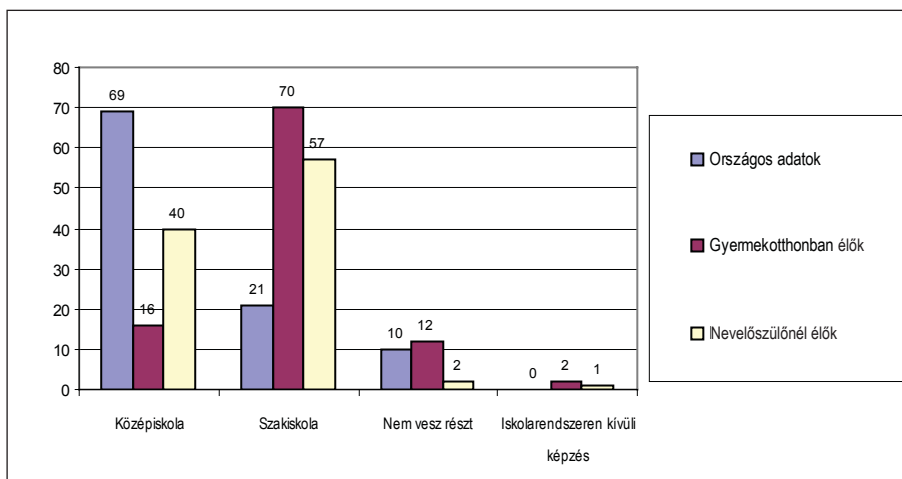
A dán és angol állami politika az utóbbi években kifejezett érdeklődést mutatott a vérszerinti családon kívül nevelkedő gyermekek helyzete és tanulási előmenetele iránt. Spanyolországban, hazánkban és Svédországban a jogi szabályozás ritkán érinti a gyermekvédelmi gondozási háttérrel rendelkezők oktatását, kivéve annak szükségességét, hogy a gyermekek-

nek megfelelő oktatásban kell részesülniük. Az országokat két, jellemző vonás különbözteti meg egymástól: az egyikben normalizáló, egyenjogúságért küzdő szokásrendszer működik, s az embereknek hasonlóak az igényei, jogai és lehetőségei, a másikban a rendszerükön belül néhány csoport hátrányosabb helyzetben van a többiekénél, a státusa miatt, illetve az állam segítségére szorul. (Höjer et al., 2008)

II. Gyermekvédelmi gondoskodás alatt álló, magyar gyermekek és fiatal felnőttek részvétele az oktatásban

A 2000-res és 2003-as nemzetközi PISA felmérés eredményei is alátámasztják a köztudott ténytet: a magyar oktatási rendszer nem képes egyenlő esélyeket biztosítani a különböző társadalmi helyzetből származó gyermekek számára, és nem nyújtja azt a szükséges kulturális tudást az iskolában, amely a társadalmi integrációhoz szükséges. A PISA felmérés szerint hazánkban a szülők iskolai végzettsége nagyobb arányban befolyásolja a gyermek tanulmányi eredményeit, mint az OECD országokban általában, illetve a szülők foglalkozása az OECD országok között nálunk határozza meg a legerőteljesebben az iskolai teljesítményt. Ma az oktatási rendszer nem hogy csökkentené, de még növeli is a társadalmi különbségeket. Azok a gyermekek, akik hátrányos helyzetű családokból származnak, nagyon gyakran hátrányosak lesznek az iskolában is. A gyermekvédelmi gondoskodás alatt álló gyermekek többszörösen hátrányosak, az oktatási rendszerben komplex támogatásra lenne szükségük.

1. ábra A 2004/2005-ös tanévben középfokú képzésben részt vevő tanulók százalékos megoszlása

SZOCIÁLIS MUNKA

A gyermekvédelmi gondoskodásban élő gyermekek és fiatal felnőttek oktatásával kapcsolatos adatok a középiskolai tanulmányok elvégzéséig állnak rendelkezésre (18 éves kor), így lehetőség nyílik az általános oktatási adatokkal való összehasonlításra.

Az országos oktatási adatokat tekintve (lásd 1. ábra), a gyermekek 69 százaléka (438 668) tanult érettségit adó szakközépiskolában (gimnáziumban és szakközépiskolában), amely lehetőséget ad arra, hogy a fiatal felsőoktatásban tanuljon tovább.

A gyermekvédelmi gondoskodás alatt álló, általános iskolát befejező gyermekek jelentős hányada (gyermekotthonban és nevelőszülőknél élők együttesen), 70 százaléka szakiskolában tanult. 14 százaléka nem tanult tovább, és csak 16 százaléka járt középiskolába. Ez ellentmond az országos tendenciának.

A 2004/2005-ös tanévben az általános iskolát befejező gyermekvédelmi gondoskodásban élő tanulók továbbtanulása a következő képet mutatja:

- 9 százaléka tanult gimnáziumban
- 20 százaléka szakközépiskolában
- 70 százaléka szakiskolában és
- 1 százalék iskolarendszeren kívüli tanfolyamon.

A gyermekvédelmi szakellátásban élő, szakiskolában tanulók orientációjáról elmondhatjuk, hogy a 2004/2005-ös tanévben:

- Ipari szakmát tanult: 39%
- Mezőgazdasági szakmát tanult: 12%
- Vendéglátást tanult: 23%
- Egészségügyi területen tanult: 3%
- Egyéb területen tanult: 23%

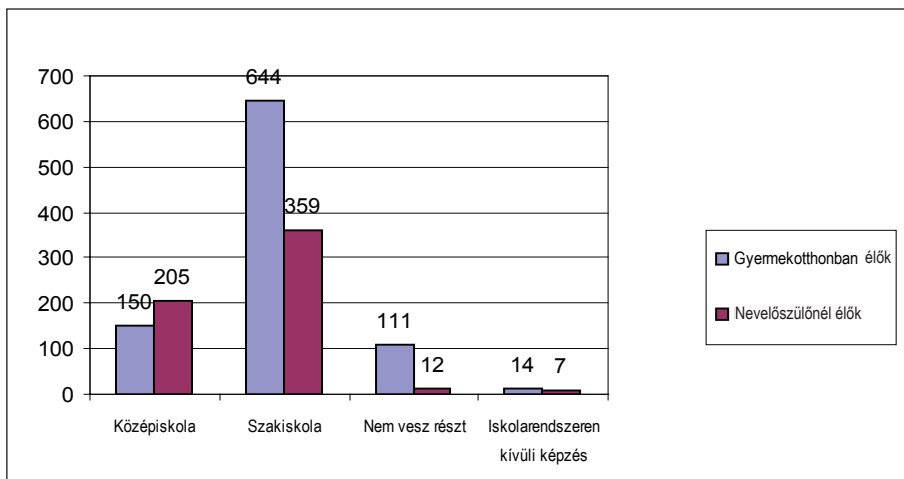
Az előző évekhez képest csökkent a középiskolában tanulók aránya.

Szikulai (2004) utógondozói ellátással kapcsolatos kutatásában azt találta, hogy az utógondozói ellátás igénybevételének jellemző okai közül a legtöbb fiatal felnőtt a nappali tagozaton folytatott tanulmányok miatt vette igénybe az ellátást. Ezáltal megnövekedtek az esélyeik a (jobb) munka szerzésére és az önálló életvitel kialakítására. Az utógondozói ellátottak 69 százaléka nappali tagozaton folytatott tanulmányokat.

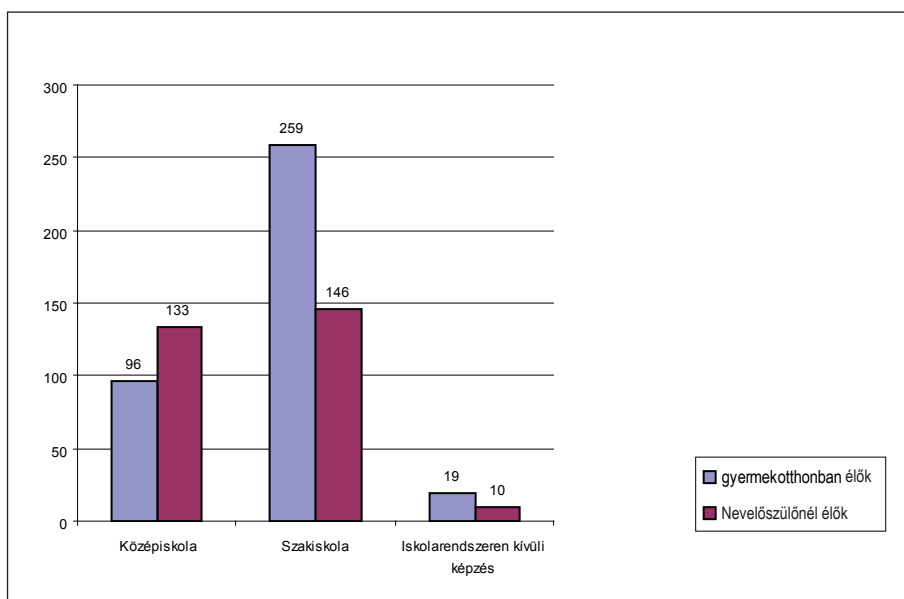
Sajnálatos módon nem rendelkezünk statisztikai adatokkal vagy kutatásokkal arra vonatkozóan, hogy a gyermekvédelmi rendszerben élők milyen arányban tanulnak tovább a felsőoktatásban. Becslések szerint a gyermekvédelmi rendszerben élő fiatal felnőttek 2–5 százaléka tanul tovább főiskolai vagy egyetemi képzésben.

Jelentős különbség figyelhető meg a gyermekotthonban és a nevelőszülőknél nevelkedő gyermekek továbbtanulása terén (lásd 2. ábra). A gyermekotthonokban élő, általános iskolát befejező gyermekek 70 százaléka szakiskolában tanul, 16 százalék gimnázium vagy szakközépiskola, és 12 százaléka nem tanul tovább. A nevelőszülőknél élő gyermekek 57 százaléka tanul szakiskolában, 40 százalék gimnáziumban vagy szakközépiskolában, és csak 2 százalék nem tanul tovább.

2. ábra A 2004/2005-ös tanévben az általános iskolát befejező, gyermekvédelmi rendszerben élők továbbtanulása, gondozási hely szerint

3. ábra A 2004/2005-ös tanévben tanulmányaikat sikeresen befejező gyermekvédelmi szakellátásban élők száma

Ezek az adatok azt jelzik, hogy a nevelőszülőknél nevelkedő gyermekek hátrányai megmaradnak az országos átlaghoz képest, de a nevelőszülőknél nevelkedők a továbbtanulás szempontjából sokkal ígéretesebbnek bizonyulnak a gyermekotthonban nevelkedőkhöz képest. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az egyik kutatás (Neményi és Messing, 2007) rávilágít arra, hogy a gyermekek mentális képességei befolyásolják, milyen gondozási helyre kerülnek. Nagyobb eséllyel kerülnek nevelőszülőkhöz azok, akiknek a mentális fejlődése megfelelő.

Nem minden középiskolás gyermek fejezi be az iskolát. A gyermekvédelemben élők iskolai lemorzsolódásának aránya összehasonlítható az alappopuláció iskolai lemorzsolódási arányával. Kutatási eredmények szerint (Hodosán, 2008) a gyermekvédelmi szakellátásban élők körében ez az aránya magas. A 2004/2005-ös tanévben mintegy 1400 gyermekvédelmi szakellátásban élő gyermek kezdte meg középfokú tanulmányait, közülük több mint ezren szakiskolai képzést kezdtek, ahol az iskolai lemorzsolódás aránya a gyermekvédelemben élők és az alappopuláció körében egyaránt nagyon magas. A 3. ábra mutatja azoknak a megoszlását, akik ugyanabban az évben befejezték a tanulmányukat (663).

A gyermekvédelmi gondoskodásban élők kb. 7 százalékát utasítják évismétlésre, ez az országos átlagnak több mint a háromszorosa (1,9–2,3% között). Varga (2006) szerint az igazolatlan hiányzás miatti évismétlés a gyermekotthonban élő gyermekeknél 4,5 százalék, míg a nevelőszülőknél élő nevelteknél 0,2%. Ugyanakkor a szerző megjegyzi, hogy a nevelőszülőkhöz olyan gyermekek kerülnek, akik általában kevesebb problémával küzdenek, mint a gyermekotthonban nevelkedő társaik. Ezt igazolja az az adat, mely szerint az egy évvel túlkorosak aránya nagyjából megegyezik (mindkét esetben 30 százalék körüli) a két elhelyezési forma esetében, addig a 2–3 évvel túlkoros gyermekek több mint kétszer annyian nevelkednek gyermekotthonban (28%), mint nevelőszülőknél (10%).

A Központi Statisztikai Hivatal oktatási adatai alapján a 2006/2007-es tanévben az összes iskoláskorú gyermekek 6,4 százaléka részesült gyógy- és pedagógiai képzésben, beleértve az integráltan oktatott tanulókat is. Egy 2003-as felmérés (Kemény, Janky, Lengyel, 2004) szerint az iskoláskorú cigány gyermekek hozzávetőleg egyötöde értelmi fogyatékosoknak fenntartott iskolákba vagy osztályokba jár.

A European Roma Rights Centre (Európai Roma Jogok Központja, 2007) vizsgálata hasonló arányokat mutatott a gyermekvédelmi szakellátásban élő gyermekek körében. Az interjú vizsgálatuk keretében megkérdezett 120 gyermek közül 48-at minősítettek sajátos nevelési igényűnek.

Statisztikai adatok szerint általános iskolában a gyermekvédelmi gondoskodásban élők 40 százaléka tanul (kb. 8000 fő) és közülük 30 százalék értelmi fogyatékosokat ellátó oktatásban részesül. A Szociális- és Munkaügyi Minisztérium 2004/2005-ös tanévre vonatkozó adatai² szerint a szakellátásban élő iskoláskorú gyermekek közel egynegyede részesült eltérő tantervű oktatásban. A gyermekotthoni neveltek 33,7 százaléka és a nevelőszülőknél nevelkedők 17,2 százaléka.

Szakemberek egyetértenek abban, hogy az eltérő tantervű oktatási rendszerbe került gyermekek – mind a saját családban élők, mind a szak-

² www.szmm.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=14102 p. 58

ellátásban élők – csak nagyon ritka esetben kerülnek vissza a normál, integrált oktatási rendszerbe.

Európában a tanuló népesség 2,5–3 százaléka, hazánkban a 2004/2005-ös tanévben 6,4 százaléka részesült eltérő tantervű oktatásban. A 2003-ban indított Utolsó padból című programnak az volt a célja, hogy a magyarországi sajátos nevelési igényű tanulók aránya közelítsen az EU átlagához, valamint hogy csökkentse a roma gyermekek felülreprezentáltságát az eltérő tantervű tagozatokon. A program elindulása után az enyhe fokban értelmi fogyatékosná minősítés évek óta emelkedő trendje megtorpant, majd csökkenni kezdett.

Strukturális stabilitás

A strukturális stabilitás egyik jellemzője lehet, hogy milyen szerepet töltenek be azok a szakemberek, akik a gyermekvédelemben dolgoznak. A gyermekek és fiatal felnőttek támogatásának pozitív, konzisztens és holisztikus megközelítése nagy mértékben hozzájárulhat érzelmi stabilitásuk megteremtéséhez, és az iskolai tanulmányok folytatásához szükséges motivációjuk kialakulásához (pl. felsőfokú intézményekben). Büki (1999) hangsúlyozza, hogy a gyermekotthonokban, lakásotthonokban dolgozó szakemberek személyiségének védelme és szakmai támogatásuk is alapvető feladata a gyermekvédelemnek. Véleménye szerint a gyermekvédelmi intézmények nem képesek feladataikat ellátni, ha az intézmények személyzete nem megfelelő. A gyermekotthonok működésének szabályairól szóló módszertani levél (1999) hangsúlyozza, hogy a szakembereket szakmailag és erkölcsileg is motiválni kell. A szakember legyen hiteles, kommunikatív és következetes, ne legyen előítéletes, képes legyen teamben dolgozni. Ennek érdekében, de a kiegészítés megelőzése céljából is szakmai segítséget kell biztosítani, esetmegbeszélés, szupervízió formájában.

A gyermekotthonokban dolgozók szakmai jellegű véleményeit felmérő, kvalitatív kutatás (Rácz, 2006a) eredményei szerint a szakemberek szakmai identitásválságról beszéltek. Véleményük szerint alacsony a munka presztízse, nem érzik, hogy a gyermekvédelmi gondoskodás alatt álló gyermekekkel és fiatal felnőttekkel megfelelő módon foglalkoznának a döntéshozók, illetve maga a társadalom. A szakemberekben felmerül a kérdés, hogy ők valójában pedagógusok-e vagy szociális munkások. A különböző gyermekvédelmi munkakörök (mint nevelők, gyermekfelügyelők, család-és utógondozók) nem minden esetben ún. tiszta munkakörök, a hozzájuk tartozó szakmai feladatok összemosódnak, ami számos esetben konfliktusokhoz vezet. Munkájuk meghatározó eleme a gyermekek és fiatal felnőttek támogatása, annak érdekében, hogy alap- és középfokú tanulmányokat folytassanak, melyben a személyes példamutatást tartják a legfontosabbnak. Egységes nevelési szemléletről, koherens gondozási célokról nem tudtak beszámolni. A professzionalitás ismérvei, mint pl. tudatos nevelés, reflektálás a munkájukról, elméleti tudás gyakorlatba való adaptálása, saját munka világos megfogalmazása, szükséges készségek, képességek megnevezése, önmaguk szakemberként való identifikálása, hiányoznak a gyermekotthonokban dolgozók körében.

Egy másik kutatás, amely a gyermekvédelem kihívásaival és a gyermekvédelemben élő nagykorúságuk előtt álló fiatalok jövőbeli elképzelésével foglalkozott (Rácz, 2006b), rámutatott arra, hogy a fiatalok véleménye szerint egy szakma elsajátítása, illetve a továbbtanulás alapvető fontosságú és nagymértékben meghatározza jövőjüket.

Etnikai hovatartozás: roma fiatalok az oktatásban és a gyermekvédelemben

A roma gyermekek iskoláztatásáról számos kutatás készült. A szegregált cigányosztályok helyzetéről, vagy a cigányok iskolai teljesítményének társadalmi meghatározottságáról szóló szociológiai tanulmányok viszonylag kiterjedtek. (Csongor 1991; Forray, Hegedűs, 1990, 1998; Radó 1997; Réger 1995; Kertesi 2005)

A Kemény és munkatársai (Kemény, Janky, Lengyel, 2004) által végzett 1971-es és 1993-as országos reprezentatív szociológiai vizsgálatok összehasonlításra adnak lehetőséget a cigányság iskolázottságában bekövetkezett változásokról. 1971-ben a romák 87 százaléka nem rendelkezett általános iskolai végzettséggel, és mindössze 12 százaléka fejezte be az általános iskolát. Érettségit 0,5 százalékuk szerzett. Ez az arány 1993-ra jelentős mértékben megváltozott. Az iskolába egyáltalán nem járt személyek aránya 36 százalékról 9 százalékra csökkent, az általános iskolát pedig 46 százalékuk fejezte be. Az érettségit megszerzők aránya 1,5 százalékra nőtt. A felsőoktatásban tanuló romák aránya az 1993-as kutatás adatai szerint mindössze 0,22 ezrelék. A fenti adatok alapján – a számok relatív növekedése ellenére – sikertelenségről kell beszélünk, s nem egyszerűen a cigány tanulók nagy számának iskolai sikertelenségéről, hanem a magyarországi cigányság iskolai sikertelenségéről. Radó szerint (1997) a magyar iskolarendszer és a cigányság egésze egyszerűen nem kompatibilis. Másképpen fogalmazva: az iskola a cigány gyermekekkel szemben nem befogadó, nem toleráns, nincsenek alkalmas és jó pedagógiai módszerek az eltérő etnikai, nyelvi, kulturális és szocializációs háttérből érkező diákok számára.

Mendi (1997) tanulmányában a felsőoktatási intézményekben tanuló roma fiatal felnőttek kulturális háttérével foglalkozott. Vizsgálatában 40 roma származású felsőoktatásban tanuló diák vett részt (24 férfi, 16 nő). Közülük 6 fő volt korábban állami gondozott. A vizsgált roma diákok középiskolai tanulmányaikban jól teljesítettek, rendkívül nagy érdeklődést mutattak a társadalmi problémák iránt, általában kivételes képességűek voltak és nagy ambíciókkal rendelkeztek. Ugyanakkor nem egyenes ívű iskolai pályafutást jártak be, és csak 22 százalékuk kezdte felsőfokú tanulmányait érettségi után. 78 százalékuk bonyolultabb életpálya után jutott csak el a felsőoktatáshoz. Sikerességük oka, hogy alapvetően problémamegoldásra törekvő, feszültségkontrolláló képességűek, érzelmeiket és szorongásaikat regulálni tudó, rendkívüli képességű, keményen helytálló személyiségek.

2002 szeptemberétől az Oktatási Minisztérium támogatásával felvé-

teli előkészítő indult roma fiatalok számára.³ Török (2004) és társai a 2002/2003-as és 2000/2004-es tanévben kérdőíves kutatás keretében kérdezték meg az előkészítő kurzuson résztvevőket. Az eredmények Mendi (1997) kutatási eredményeire rímelnék, amennyiben itt is az látszik, hogy a felsőoktatásban részt vevő romák nagy energiákat fektetnek be a sikeres továbbtanulás érdekében, és meggyőződésük, hogy „a romák is képesek megállni a helyüket, értelmiségi pályán”. (Török, 2004)

Magyarországon nincsenek konkrét adatok a gyermekek etnikai hovatartozásáról, mivel az adatvédelmi törvény tiltja, hogy származási dimenziók mentén bármilyen adatot rögzítsenek. Minden ezzel kapcsolatos adat kutatásokra hivatkozott becslésen alapul, valamint szociológiai, demográfiai tények alapján próbálták megállapítani az arányokat.

Kutatók állítják, hogy a roma származású gyermekek felülreprezentáltak a gyermekvédelemben. Neményi és Messing (2007) országos felmérésében 1866 gyermek képezte a mintát. Az adatok alapján 32 százalék volt roma származású. A minta 40 százaléka volt serdülőkorú, körükben a romák aránya 35% volt.

A European Roma Rights Centre (Európai Roma Jogok Központja, 2007) egyik kutatási konklúziója, hogy a roma származású gyermekek nagyobb eséllyel kerülnek gyermekvédelmi gondoskodásba, mint nem roma származású társaik. Miután bekerültek, szinte biztosan ott is maradnak 18 éves korukig. A bekerülés után minimálisra csökken a kapcsolattartás a vér szerinti szülőkkel. A gyermekvédelmi gondoskodás elhagyásakor az ott sok évet eltöltő roma gyermekek jó része minimális támogató kapcsolati hálóval rendelkezik. Erre vonatkozóan azonban empirikus adatok nem állnak rendelkezésre.

Anyagi támogatás

Nem rendelkezünk olyan kutatásokkal, amelyek arra irányulnának, hogy milyen anyagi támogatásban részesülnek azok a gyermekvédelmi háttérrel rendelkező fiatal felnőttek, akik tanulmányokat folytatnak. Ugyanakkor szükséges megjegyezni, hogy az oktatási rendszer különböző szintjein elérhetőek különböző programok a hátrányos helyzetű tanulók támogatására, amelyek magunkban foglalják a gyermekvédelmi rendszerben élő gyermekeket, fiatal felnőtteket, illetve az onnan kikerülteket is.

Az egyik az alapfokú oktatásban nyújtható többlettámogatás, a képesség-kibontakoztató és integrációs felkészítés, amely a halmozottan hátrányos helyzetűek számára indítható. A 2006/2007-es tanévtől a gyermekvédelmi gondoskodásban élők közül a tartós neveltek is igénybe vehetik.

Egy másik program (Arany János Kollégiumi Program) hasonló célokkal nyújt anyagi támogatást az érettségit adó középiskolák kollégiumainak. A program szintén célcsoportként jelöli meg a gyermekvédelmi gondoskodásban élőket.

Egy harmadik (Útravaló), a középfokon tanuló diákokat támogató

³ A program az OM Hátrányos Helyzetű és Roma Gyermekek Felzárkóztatásáért Felelős Miniszteri Biztos Hivatalának és a Miniszterelnöki Hivatal Romaügyekért Felelős Politikai Államtitkárságának támogatásával indult.

ösztöndíjrendszer és a szociálisan hátrányos helyzetű fiatalok felsőfokú tanulmányait elősegítő program. A programot kiterjesztették a gyermekvédelmi gondoskodásban felnőők körére is.

III. Gyermekvédelmi gondoskodás alatt álló gyermekek és fiatal felnőttek részvétele az oktatásban – nemzetközi kitekintés

Az iskolarendszert elhagyókat vizsgáló nemzetközi tanulmányok is felhívják a figyelmet arra, hogy a gyermekvédelmi gondoskodási háttérrel rendelkezők képzettsége messze elmarad társaikétól. Dixon et al. (2004) felmérései azt mutatták, hogy a vizsgált 106 svéd fiatalnak több mint fele (54%) nem szerzett semmilyen képzettséget azok után, hogy a gondozás rendszeréből kilépett, ugyanakkor 35 százalékuk folytatta tanulmányait 16 éves kora után is. Igaz, a vizsgálatból az is kiderült, hogy az utóbbi csoport 80 százaléka nem sokkal azután, hogy elkezdte, otthagyta az iskolát. (Idézi: Höjer et al., 2008) A félbeszakított oktatás a gyermekvédelmi gondoskodás alatt álló gyermekek számára a legnagyobb akadályt képezi az érvényesülés útján. Az iskola otthagynya sokszor annak a következménye, hogy a gyermekeket új otthonokba helyezik, és ilyenkor nem mindig sikerül számukra azonnal helyet biztosítani az új iskolában. Becslések szerint például az Egyesült Királyságban a gondozásban felnőtt gyermekeknek tízszer akkora esélyük van az iskolából való kihullásra, mint családban felnövekedett társaiknak. Ráadásul a szociális gondozók és a nevelőszülők sem sok eséllyel fellebbeznek a döntés ellen, és abban is kevésbé hatékonyak a szülőkhöz képest, hogy szót emeljenek azért, hogy a gyermeket újra felvegyék az intézménybe. (Höjer et al., 2008)

Dániában Bryderup (2008) szerint a bentlakásos nevelőotthonokban működő iskolákban a tanárok a gyermekek szociális kompetenciájának fejlesztését tartják a legfontosabbnak, háttérbe szorulnak az iskolai kompetenciák, így a gondozás alatt álló gyermekeknek nehéz integrálódniuk a hagyományos iskolába, s nagyon nehéz igazodniuk a main stream iskolák normáihoz.

A nevelőszülői rendszerben nevelkedő gyermekek esetében nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az oktatás fontosságának, mint az intézményes ellátások esetében. Ez az egyik lehetséges magyarázata annak, hogy miért szerepelnek jobban a nevelőszülőknél növekvő diákok a bentlakásos intézményekben élő társaiknál. A helyzet folytán néhány intézetben iskolaelleses kultúra fejlődik ki, ami azzal a következménnyel járhat, hogy sok gyermek egyáltalán nem is megy el az iskolába. (Höjer et al., 2008) Egy 2001-es svéd kutatás szerint azonban egy erőteljes gender-különbség figyelhető meg abban, hogy a gondozottak szeretnek-e iskolába járni. A lányok általában szeretnek iskolába járni, velük ellentétben azonban a fiúknak több gondjuk van az iskolában, magát az intézményt sem szeretik igazán. A fiúknál jelentkező problémák leginkább a társakkal való konfliktusokból és a nem megfelelő viselkedésből származnak. A fiúk nagyobb arányban tanulnak nem-main stream iskolákban. Emellett a tanárok hajlamosak sokkal elfogadóbb magatartást tanúsítani a lányokkal és azok

iskolai teljesítményeivel szemben. A lányok sokkal együttműködőbbek, s a fiúk inkább azok, akik ellenszegülnek a tanároknak, és akik többször provokatívan viselkednek az iskolában. (Hill et al., 2008)

Azok a tényezők, amelyek a gondozásban befolyásolni látszanak az iskolai teljesítményt, a gyermekvédelmi rendszer működésében keresendők, mint például az elhelyezés bizonytalansága, a szakemberek alacsony elvárásai, és az oktatás elhanyagoltsága a gondozás rendszerén belül. (Höjer et al., 2008) Jackson et al. (2005) azt találták, hogy azoknak a fiataloknak a többsége, akik a gondozásból kikerülve bejutottak az egyetemre, a korábban öt, vagy több évet helyi önkormányzatok támogatása alatt éltek, és csak 1–3 alkalommal költöztek (ami kevesebb az átlagnál), és többségük nevelőszülői ellátásban élt. Ezek a fiatalok viszonylag stabil és támogatott gyermekkort tudhatnak magukénak, és közel olyan iskolázottsági szintet értek el, mint a családban felnőtt kortársaik. Habár azoknál a fiataloknál, akik sikeresnek bizonyultak az oktatás terén, a vér szerinti szülők végig fontos szerepet játszottak életükben, mint időszakos támogatók vagy motiváló erők. (Idézi: Höjer et al., 2008)

Annak ellenére, hogy Angliában – az 1989. évi Gyermekről szóló törvényig visszamenőleg – kiemelt fontosságú a vér szerinti szülőkkel való együttműködés, ez a törekvés mégsem érvényesül megfelelően a gyakorlatban. Egy 2006-os felmérés szerint ez különösen igaz azokra a gyermekekre, akik bentlakásos nevelőintézetekben nőnek fel. (Idézi: Höjer et al., 2008) Bryderup (2008) véleménye szerint két gyermekvédelmi szemlélet különíthető el, amelyek befolyásolják a gyermekvédelmi gondozásban felnövekvő gyermekek és fiatalok jövőbeli céljait, iskolai előmenetelét. Az egyik az ún. *kompenzáló szemlélet*. Ez egy olyan oktatási megközelítés, amely megnevezi a gondozottak problémáit és nehézségeit, s a szakemberek feladatává teszi, hogy segítséget nyújtsanak ezen hátrányok leküzdéséhez. A másik az ún. *komprehenzív szemlélet*, amely a szociális nevelés és a gondozottak egyéni szükségleteihez igazodó nevelés elemeit igyekszik egyesíteni.

A gondozásban felnőtt fiataloknak a rendszerből kikerülve is további támogatásra van szükségük a tanulás és a munka területein. Angliában a gondozást elhagyó fiatalok gyakran küzdenek felnőtt korukban is anyagi gondokkal. Cameron et al. (2007) szerint a rendszerből kilépett felnőttek 85 százaléka vallotta azt, hogy anyagi gondokkal küszködik, vagy éppen csak napról napra él meg. (Idézi: Höjer et al., 2008) A támogatásnak azonban nem csak anyagi természetűnek kell lennie. A gondozást elhagyó fiataloknak szükségük van motivációra, arra, hogy legyen egy olyan személy, aki biztatja őket a tankötelezettségi kor utáni továbbtanulásra.

Itthoni tapasztalatainkhoz hasonlóan egy 2007-es angol felmérés adatai is azt mutatják, hogy az etnikai kisebbségi csoportokhoz tartozó, gondozás alatt álló fiatalok felülreprezentáltak a gyermekvédelmi rendszerben. A gondozott gyermekek körében a fehér bőrszínűek aránya 78 százalék, míg az alappopulációban ez az arány 93%. (Idézi: Höjer et al., 2008)

IV. Konklúzió

Összességében azt mondhatjuk, hogy 1990 óta kevés kutatás készült, amely a gyermekvédelemben élő vagy onnan kikerült fiatal felnőttekre vonatkozik. Olyan kutatások egyáltalán nem léteznek, amelyek a fiatalok tankötelezettségi kor utáni továbbtanulására, iskolai motivációjára, felsőoktatásban való megjelenésére fókuszálnának.

Ennek egyik feltételezhető oka a történelmi hagyományokban gyökerezhet. Az államszocializmusban megjelenő ideológia, mely szerint a szocialista állam képes minden társadalmi, illetve szociális problémát megoldani és felszámolni, azt is jelentette, hogy az állami gondozásban élőket nem ismerték el hátrányos helyzetűnek, hiszen számukra az állam biztonságot, megfelelő körülmények közötti gondozást nyújtott. A rendszerből kikerültek hátrányos helyzetüként való definiálása a paternalista állam logikájával ellentétes lett volna.

Az 1980-as évektől sok változás érzékelhető a gyermekvédelemben. Ezekre az adott lehetőséget, hogy egyértelművé vált: a szocialista társadalom sem tudja kiiktatni a gyermekek fejlődését megzavaró tényezőket. A gyermekvédelem alakulását Magyarországon a nyolcvanas években két fő tendencia jellemezte. Elsőként a gyermekvédelemben dolgozók arra törekedtek, hogy a speciális gyermekvédelemre koncentrált szemléletet felváltsa az általános gyermekvédelem. *„Céljuk volt, hogy a pedagógiai és igazgatási (jogi) megközelítés mellett a problémák különböző szintjeit és összetettségét kezelni képes, többoldalú, koordinált szakmai megközelítés jöjjön létre, és az intézményrendszer fokozatos átalakítás után, végül a kliensek érdekeit szolgálja.”* (Domszky, 1999: 45) Másodsor, megjelent és egyre erőteljesebbé vált a kliens-centrikus gondolkodás (például a családgondozás gondolata, de előtérbe kerültek a fiatalkori drogproblémák is).

A gyermekvédelmi rendszer átalakulása óta eltelt időszakban készült kutatások elsősorban a rendszer felépítését, alapvető működését, a gyermekvédelem rendszerének átalakulási tendenciáit vizsgálták. Az átalakulás mára befejeződött, így fontos lenne olyan témákkal foglalkozni a kutatásokban, amelyek a gyermekvédelemben élők és onnan kikerülők helyzetét, problémáit, önálló életkezdésének feltételrendszerét elemzik, közép-pontba állítva a továbbtanulás, munkaerő-piaci és tágabb értelemben társadalmi integráció kérdéseit. A Gyermekvédelmi törvény nevesíti az utógondozói ellátást, melyet 18–24 éves korban vehetnek igénybe a fiatal felnőttek két okból: ha dolgoznak, illetve ha nappali tagozaton folytatnak tanulmányokat. Ebben a kitételben az iskolai előmenetel, a továbbtanulás fontossága megfogalmazódik. A YIPPEE kutatás a gyermekvédelemben élők továbbtanulására vonatkozóan hiánypótló, így olyan vizsgálat készülhet, amely a gyermekvédelemben élő fiatal felnőttek motivációját, lehetőségeit és az oktatási utakat vizsgálja.

A nemzetközi kutatásban részt vevő országokban, a gondozásban felnőtt fiatalok körében, összehasonlítva a családban felnőtt társaikkal, fokozott annak a veszélye, hogy csak a tankötelezettségi korig folytatnak tanulmányokat. A gyermekvédelmi gondozási háttérrel rendelkezők közül kevesen vesznek részt a felsőoktatásban. A szakemberek kevés figyelmet szentelnek a gondozásban felnőtt gyermekek és fiatalok oktatási

kimenetelére, annak ellenére, hogy maguk a gondozott gyermekek és fiatalok fontosnak tartják az oktatást jövőjük megalapozása érdekében.

Összefoglalva három tényezőt emelhetünk ki, melynek jelentős hatása van a gyermekvédelmi gondozási háttérrel rendelkezők iskolai teljesítményére, és arra, hogy milyen szinten folytatják tanulmányaikat a tankötelezettségi kor után.

1. *Elvárások*: Azokban az esetekben, amikor a gyermekvédelmi szakemberek magas elvárásokat támasztottak az oktatás terén, a gyermekek és fiatalok jobban szerepeltek az iskolában, és nagyobb eséllyel folytatták tanulmányaikat a tankötelezettségi kor után is. A gyermekvédelmi szakemberektől, tanártól, mentortól vagy más, a gyermek számára fontos felnőttől származó személyes elkötelezettség megadhatta a gyermeknek azt az ösztönzést, amire szüksége volt ahhoz, hogy tanulmányait folytassa.

2. *Az elhelyezés stabilitása*: Számos kutatás vont párhuzamot az elhelyezés stabilitása és a jó iskolai teljesítmény között. Azoknak a gyermekeknek és fiataloknak, akiknek nem kellett állandóan költözniük, jobbák voltak az iskolai eredményei, és többen vettek részt a kötelező évek utáni oktatásban is. Azoknak a diákoknak viszont, akik sokat költöztek, és váltogatták az oktatási intézményeket, kevés esélyük volt arra, hogy az iskolában jól szerepeljenek.

3. *Anyagi támogatáshoz való hozzájutás*: A családon kívül nevelkedő fiatalok többségének nagyon kicsi vagy egyáltalán semmilyen esélye sincs anyagi segítséghez hozzájutni a vér szerinti szülőktől, korábbi nevelőszülőktől, vagy szociális intézményektől. Ez a helyzet megakadályozhatja őket abban, hogy a tankötelezettségi kor után továbbtanuljanak vagy felsőfokú végzettséget szerezzenek. A jövőjüket megalapozó befektetés anyagilag vagy egészségben megoldhatatlan, vagy túl kockázatos.

Irodalom

1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról
1993. évi LXXVI. törvény a szakképzésről
1993. évi LXXX. törvény a felsőoktatásról
1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és gyámügyi igazgatásról
Bryderup, Inge M. (2008): *Literature Review – Denmark*, Danish School of Education, University of Aarhus, Denmark, Manuscript, April 2008 (YIPPEE kutatócsoport munkaanyaga)
Büki Péter (1999): *Veszélyeztetett felnőttek a gyermekotthonokban*, Család, Gyermekek, Ifjúság 6. sz. VII. évfolyam
Casas, Ferran – Montserrat, Carme (2008): *Literature Review – Spain*, Research Institute on Quality of Life, University of Girona, Manuscript, April 2008 (YIPPEE kutatócsoport munkaanyaga)
Csongor Anna (1991): *A cigány gyerekek iskolái* in: Cigánylét – Műhelytanulmányok Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tanulmányok Intézete, Budapest
Domszky András (1999): *Gyermekek- és ifjúságvédelmi alapvetés*, Államigazgatási Főiskola, Budapest
Fenntartott érdektelenség – Roma gyermekek a magyar gyermekvédelmi rendszerben, Európai Roma Jogok Központja 2007. december

SZOCIÁLIS MUNKA

- Forray R. Katalin, Hegedűs T. András (1990): *A cigány etnikum újjászületőben*, Közoktatási Kutatások – Tanulmány a családról és az iskoláról, Akadémia Kiadó, Budapest
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András (1998): *Cigány gyermekek szocializációja*, Aula, Budapest
- Haurani, Hanan (2008): *Literature Review – England*, Thomas Coram Research Unit, Manuscript, April 2008 (YIPPEE kutatócsoport munkaanyaga)
- Hill, Margreth – Höjer, Ingrid – Johannson, Helena (2008): *Literature Review – Sweden*, University of Göteborg, Manuscript, February 2008 (YIPPEE kutatócsoport munkaanyaga)
- Hodosán Róza (2008): *Merre visz az út? – Három bezárt kisgyermekotthon lakóiról készült után-követéses vizsgálat*, Család, Gyermek, Ifjúság 6. sz.
- Höjer, Ingrid – Johannson, Helena – Hill, Margreth (2008): *State of the Art Consolidated Literature Review – The Educational Pathways of Young People from a Public Care Background in Five EU countries* (editors: Claire Cameron and Sonia Jackson), Manuscript, July 2008 (YIPPEE kutatócsoport munkaanyaga)
- Kemény István – Jankó Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, www.mtaki.hu/kiadvanyok/kemeny_janky_lengyel_moi_ciganysag_main.html
- Kertesi Gábor (2005): *A társadalom peremén*. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában. Osiris Kiadó. Budapest
- Mendi Rózsa (1999): *Felsőoktatásban tanuló roma fiatalok pályaszocializációs és személyiségvizsgálata*, Bölcsészkar szakkollegium, Bp. Kézirat
- Neményi Mária – Messing Vera (2007): *Gyermekvédelem és esélyegyenlőség 2007*. Kapocs, 28. IV. évf. 1.
- Radó Péter (1997): *Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról*, Szakértői tanulmány a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal számára, Kézirat, Budapest
- Rácz Andrea (2006a): *Gyermekotthonokban dolgozók véleménye a szakmai munka tartalmáról*. In: *A magyar gyermekvédelmi rendszer helyzete, jövőbeli kihívásai* NCSZI digitális kiadvány
- Rácz Andrea (2006b): *A gyermekotthoni nevelés kihívásai, a nagykorúságuk előtt álló fiatalok jövőképe* Kapocs, V. évf. 4. szám, szeptember
- Réger Zita (1995): *Cigány gyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei*, Iskolakultúra, 24. évf. 5. sz.
- Szikulai István (2004): *„Nem szeretném, hogy befejeződjön...”* In: *Javítóintézet, család, gyermekvédelem*, Kapocs Könyvek 4. NCSZI, Budapest
- Török Katalin (2004): *Roma fiatalok esélyeinek növelése a felsőoktatásban* Kapocs III. évf. 6. szám, december
- Varga Aranka (2006): *Gyermekvédelmi gondoskodásban élők az iskolában*, Család, Gyermek, Ifjúság, 6. sz.
- „Legyen jobb a gyerekeknek!” Nemzeti Stratégia 2007–2032
<http://misc.meh.hu/letoltheto/gyerekeknek.pdf>

Adatforrások:

- Oktatási adatok: Oktatási és Kulturális Minisztérium (www.okm.hu)
Gyermekvédelmi adatok: Szociálpolitikai- és Munkaügyi Intézet (www.szmi.hu)
Egyéb adatok: Központi Statisztikai Hivatal (www.ksh.hu)

Abstracts

Cockburn, Tom: Children and the feminist ethic of care

This article looks at the recent contributions made by feminists who advocate a distinctive 'ethic of care' to replace the conventional 'ethic of rights'. The article explores ways in which the ethic of care could be utilized and applied to the children's rights context. After looking at the important feminist criticisms of conventional rights-based approaches, it is argued that there needs to be some caution applied to the feminist ethic of care, if it is to be successfully applied to the context of children. These cautions are that it is important to recognize the contested nature of care and not to valorize the perspectives of carers over those being cared for. Second, the feminist ethic of care might lead to a 'needs-based' discourse, an approach that is unsatisfactory in its implications for children's rights. Finally, conceptions of justice and equality must not be dropped from political arguments. Rather, their limitations must be acknowledged and then used strategically and partially. However, despite these cautions, the feminist ethic of care remains a constructive approach to the children's rights context as it emphasizes responsibilities and relationships, the concrete contexts of caring interdependencies, and allows children to be active social players with a voice rather than passive recipients of care and rights. It is hoped that this article might serve as both a corrective and conceptual enrichment of the feminist ethic of care.

Szekeres, Valéria: Gender-sensitive budget

Neoclassical approach to economics has failed to recognize the importance in producing the human capital, of work of households which is predominantly performed by women. Neglecting such issues may lead to a lower growth rate, and at the same time aspects of human equity are seriously disregarded. To eliminate this deficiency, there is a strong tendency in the world to involve gender sensitiveness into the process of budget-making and to make it more participatory. We present a wide range of tools, extending from the gendered analysis of the impacts on beneficiaries of budget, to examining the gender-disaggregated impacts of expenditure or tax incidence.

Andl, Helga – Kóródi, Miklós – Szűcs Norbert – Vég, Zoltán Ákos: Registration, school districts, affirmative action. Ensuring the integrated education of multiply disadvantaged students by the regulation of school enrolment

The paper presents the results of the impact study conducted in 27 Hungarian settlements with several schools and capital districts in the spring of 2008, which reveals how the regulations regarding school districts implemented for the desegregation of settlements with more than one schools worked in practice. The research reveals that the indicator local governments must use according to the law while determining school districts cannot be set in an exact way. The declarations of the parents required for the establishment of multiply disadvantaged status are voluntary, thus the determination of the multiply disadvantaged status can be easily manipulated and it is almost uncontrollable. In light of the research results it is obvious that the modification of enrolment districts alone is unable to solve the problem of segregation. The intention expressed by the law can only be realized in everyday practice in an adequate scale if the local government conducts a committed desegregating education policy and if it

is able to form efficient cooperation with non-governmental school maintainers, civil society organisations and parent groups.

Sousa, Liliana and Eusebio, Carla: When multi-problem poor individuals' myths meet social services myths

This article addresses the myths that multi-problem poor clients and professionals hold about each other, since process variables play a decisive role in the success of the intervention. The principal myths which have emerged from this study indicate that the effectiveness of the intervention is perceived by clients and professionals to depend on the actions of the professional; and the ineffectiveness of the intervention is perceived by clients to depend on the actions of the professional and by the professionals to depend on the capacity of the families to follow their instructions. The emerging myths allow us to understand that the process of intervention can be affected by *disculpability* and *adequate impotence*, since each sub-system tends to blame the other when interventions run a negative course.

Rácz, Andrea – Hodosán, Róza – Korintus, Mihályné: Literature on access to further and higher education among young people with public care background

The article gives an overview of policy papers, statistics and research on access to further and higher education among young people from public care background in Hungary. It also briefly describes relevant Danish, English, Spanish and Swedish policies and international research. It is quite well known, that young people with public care background are at higher risk of not achieving higher educational levels beyond the compulsory schooling age. Research results confirm this view and reveal that little attention is paid to continued education within the child protection system.

esély

2009/3

Social Policy Journal

CONTENTS

STUDIES

- 3 **Cockburn, Tom:** Children and the feminist ethic of care
23 **Szekeres, Valéria:** Gender-sensitive budget

HUNGARIAN REALITY

- 38 **Andl, Helga – Kóródi, Miklós – Szűcs Norbert – Vég, Zoltán Ákos:**
Registration, school districts, affirmative action. Ensuring the
integrated education of multiply disadvantaged students by the
regulation of school enrolment

SOCIAL WORK

- 74 **Sousa, Liliana and Eusebio, Carla:** When multi-problem poor
individuals' myths meet social services myths
97 **Rácz, Andrea – Hodosán, Róza – Korintus, Mihályné:** Literature on
access to further and higher education among young people with
public care background

115 Abstracts